

Віталій Власов, Олександр Панарін, Юлія Топольницька

Історія України

8

КЛАС

з поглибленим вивченням історії
закладів загальної середньої освіти

Віталій Власов
Олександр Панарін
Юлія Топольницька

Історія України

8
клас

Підручник для 8 класу
з поглибленим вивченням історії
закладів загальної середньої освіти

Київ
«Літера ЛТД»
2021

В оформленні обкладинки використано картини:

Т. Шевченко. Іллінська церква в Суботові. Усипальня Богдана Хмельницького;

А. Орлюнов. Острозька Біблія;

А. Орлюнов. Конотопська битва;

А. Серебряков. Гетьман Петро Сагайдачний та Михайло Дорошенко перед Арбатськими воротами Москви. Жовтень 1618 року;

А. Орлюнов. Іван Богун;

В. Івасюк. В'їзд Богдана Хмельницького до Києва у січні 1649 р.

В оформленні форзаців використані роботи Наталі Павлусенко з проєкту «Герої козацької України»: «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний», «Гетьман Богдан Хмельницький», «Кошовий отаман Іван Сірко», «Гетьман Іван Мазепа». 2015–2020 рр.

Електронний додаток

<https://sites.google.com/view/istoria8poglyblyeni>

Зміст

Як працювати з підручником..... 5

Розділ 1. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)

§ 1. Українські землі у складі Польщі, Литви та інших держав на початку XVI ст.	7
§ 2. Люблінська унія та її вплив на українське суспільство	19
§ 3. Соціальна структура суспільства в Україні XVI ст.	30
§ 4. Економічне життя українського села і міста в другій половині XVI ст.	41
§ 5. Литовські статuti про рівність, недоторканність, захист прав і відповідальність вільних («шляхетських») осіб. Практичне заняття.....	54
§ 6. Православна церква в XVI ст. Реформація та контрреформація	59
§ 7. Берестейська церковна унія	67
§ 8. Православна церква у першій половині XVII ст.....	76
§ 9. Культурно-освітнє життя в українських землях у другій половині XVI – на початку XVII ст.	83
§ 10. Містобудування, архітектура, образотворче мистецтво та драматургія XVI – першої половини XVII ст.....	94
§ 11. Повсякденне життя представників основних верств українського суспільства XVI – першої половини XVII ст. Практичне заняття	109
Перевірте, чого навчилися з теми	115

Розділ 2. Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)

§ 12. Походження українського козацтва. Запорозька Січ	117
§ 13. Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва. Практичне заняття.....	128
§ 14. Становлення козацького стану. Козацькі повстання кінця XVI ст.....	133
§ 15. Походи козаків першої чверті XVII ст. Діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного	143
§ 16. Петро Конашевич-Сагайдачний в оцінках сучасників та нащадків. Практичне заняття.....	153
§ 17. Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII ст.	159
Перевірте, чого навчилися з теми	168

Розділ 3. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§ 18. Передумови та причини Національно-визвольної війни. Воєнні події 1648–1649 рр.....	170
§ 19. Воєнно-політичні події Національно-визвольної війни 1650–1653 рр.	181
§ 20. Утворення Української козацької держави – Війська Запорозького	190
§ 21. Історичні джерела про Богдана Хмельницького як політика й людину. Практичне заняття.....	201

§ 22. Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.....	207
§ 23. Військо Запорозьке в системі міжнародних відносин. Практичне заняття ..	220
Перевірте, чого навчилися з теми	229

Розділ 4. Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.

§ 24. Гетьманщина в роки правління Івана Виговського	231
§ 25. Гетьманування Юрія Хмельницького. Розкол Гетьманщини.....	242
§ 26. Правління Павла Тетері та Івана Брюховецького. Андрусівське перемир'я.....	249
§ 27. Лівобережна та Правобережна Гетьманщини у другій половині 60-х – 70-х роках XVII ст.	258
§ 28. Правобережна Україна у другій половині 70-х – 90-х роках XVII ст.	272
§ 29. Заселення і розвиток Слобідської України. Запорозьке козацтво. Іван Сірко	281
§ 30. Доба Руїни: причини та наслідки. Практичне заняття	290
§ 31. Гетьманщина за доби Івана Мазепи	295
§ 32. Військово-політичний виступ Івана Мазепи. Гетьманування Пилипа Орлика	303
§ 33. Конституція Пилипа Орлика. Практичне заняття.....	311
§ 34. Релігійно-культурне життя в українських землях у другій половині XVII – на початку XVIII ст.....	316
Перевірте, чого навчилися з теми	326

Розділ 5. Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.

§ 35. Гетьманщина в 20–40-х роках XVIII ст.	328
§ 36. Лівобережна та Слобідська Україна в другій половині XVIII ст.	339
§ 37. Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні. Підкорення Кримського ханства. Колонізація Півдня України	349
§ 38. Правобережна Україна та західноукраїнські землі у другій половині XVIII ст.....	358
§ 39. Козацькі літописи як історичні джерела. Практичне заняття	367
§ 40. Розвиток культури на українських землях у XVIII ст.	372
§ 41. Уявна мандрівка до історико-культурних пам'яток України. Практичне заняття	385
Перевірте, чого навчилися з теми	386

Узагальнення до курсу

Історія України в контексті епохи раннього нового часу	388
Словник.....	390

Як працювати з підручником

Цього року ви докладно вивчатимете ранньомодерну історію України – від кінця XV ст. до кінця XVIII ст. Подорожуючи минулим, довідаєтесь, як складалася доля українського народу, за яких умов сформувалося українське козацтво та як йому вдалося створити українську національну державу. Дізнаєтесь, як події української історії відображають загальноєвропейські процеси того періоду. Помічником для вас буде цей підручник. Кожен параграф відповідає одному або двом урокам. Матеріал кожного уроку поділено на пункти з назвами та на пізнавальні рубрики.

Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів. Зрозуміти, як саме переживали події, про які довідаєтесь на уроці, тогочасні люди, що жили в Україні, вам допоможе робота з джерелами, що збереглися від згаданої доби (уривки з літописів, подорожні нотатки, листи). Крім цього, ви познайомитеся з оцінками вчених, які досліджували ті події. Ви вже знаєте, що робота з історичним джерелом потребує спеціальних умінь і навичок, які ви вдосконалюватимете й цього разу. Цьому сприятимуть запитання та завдання до документів, а також схема роботи з історичними джерелами, яку ми для вас підготували.

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

1. Визначте, ким був автор документа;
  - зрозумійте, про що йдеться в запропонованому уривку;
  - встановіть, коли відбулися описані події.
2. З'ясуйте, як автор розповіді ставиться до подій або історичних діячів, що їх описано;
  - поміркуйте, навіщо він свідчить про події;
  - окресліть значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі.
3. Поясніть, у чому полягає цінність джерела особисто для вас;
  - стисло висловіть власне ставлення до описаних подій і діячів.

У підручнику є завдання, які потребують уміння скласти портрет історичного діяча. Є й такі, за якими слід підготувати повідомлення про певну історичну подію.

Щоб ви краще впоралися з такими завданнями, ми підготували схеми їх виконання.

ЯК СКЛАСТИ ПОВІДОМЛЕННЯ

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого складаєте повідомлення.
2. Знайдіть літературу / інформацію в інтернеті, що допоможе вам його підготувати.
3. Складіть план розповіді.
4. За планом напишіть зміст повідомлення.
5. Доберіть ілюстрації, які доцільно використати у повідомленні.

ЯК СКЛАСТИ ПОРТРЕТ ІСТОРИЧНОЇ ОСОБИ

1. Як відбувалося становлення особистості історичної особи.
Назвіть ім'я та прізвище. Де і коли ця людина народилася? Де і в яких умовах жила, зростала, виховувалася? Як формувалися її погляди?
2. Персональні якості й риси характеру.
Як персональні якості історичної особи впливали на її діяльність? Які з персональних якостей вам подобаються, а які – ні?

3. Життєвий шлях історичної особи.

Схарактеризуйте основні справи життя цієї людини. Які успіхи й невдачі траплялися в справах? Які верстви населення підтримували діяльність історичної особи, а які – ні? Чому? Хто був друзями, а хто – противниками (суперниками)? Чому? Якими були наслідки діяльності? Завдяки чому людство пам'ятає цю людину?

4. Ваше особисте ставлення до історичної особи.

Як ви сприймаєте історичну особу. Які почуття викликає у вас її діяльність? Як ви ставитеся до засобів і методів діяльності історичної особи? Обґрунтуйте свою позицію.

Краще зрозуміти суть історичних подій, виявити зв'язок між подіями та їхній перебіг допоможе робота з історичною картою. Виконуючи запропоновані завдання, ви вдосконалюватимете вміння співвідносити події в просторі та часі.

Підручник вам також підкаже, які саме завдання виконувати і як.

До пунктів параграфа, уривків із джерел та ілюстрацій ми пропонуємо завдання, працювати над якими можна самостійно або в парах чи групах. На це вказують

малюнки-символи: – працюємо самостійно; – попрацюйте в парах;

– попрацюйте в групах.

Завдання, виконувати які радимо в парах, спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, аналізувати, робити висновки. У тих завданнях, які запропоновано виконувати в групах, подекуди передбачено пошук відповіді на дискусійні запитання. Обговорення цих питань привчатиме вас дослухатися до думки інших, поважати її, бути стриманими й толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів.

Звертаємо увагу, що не обов'язково розв'язувати всі запропоновані в матеріалах уроку завдання. Що саме опрацьовувати, обирайте, порадившись із учителем або вчителькою.

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, подані у рубриці «Словник». Ці слова вам необхідно вміти пояснювати та вживати під час відповіді. Рубрика підручника «Історична постать» надасть вам візуальну та коротку довідкову інформацію про важливих політичних діячів та діячок або духовних сподвижників доби. У підручнику є рубрика «Завважте», яка містить історичні цікавинки для найдопитливіших учнів та учениць. Наприкінці кожного параграфа ви знайдете короткі узагальнення викладеного у параграфі матеріалу, щодо яких запропоновано висловити власну думку. Перевірити, чи добре засвоїли матеріал, вам допоможуть запитання рубрики «Перевірте себе». Кожен розділ завершують завдання – рубрика «Перевірте, чого навчилися». Їх виконання сприятиме систематизації знань з вивченого у розділі матеріалу.

Є в підручнику й практичні заняття, під час яких ви не просто опановуватимете новий матеріал, а навчатиметеся самостійно «видобувати» історичні факти із запропонованих джерел.

Цікавого вам навчання й високих результатів!

Електронний додаток

<https://sites.google.com/view/istoria8poglyblyenyi>

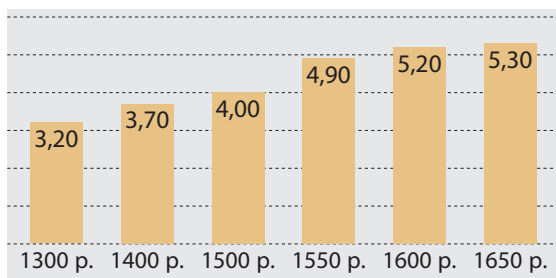
§ 1 Українські землі у складі Польщі, Литви та інших держав на початку XVI ст.

1. Роздивіться карту на с. 8. Порівняйте територію розселення українців у XV ст. із сучасними кордонами України. 2. Які українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського на початку XVI ст.? З якими державами воно межувало на заході, півночі та півдні? 3. До якої держави на початку XVI ст. відійшли землі Чернігово-Сіверщини? 4. У складі яких держав перебували Галичина з Холмщиною й Белзчиною, Західне Поділля, Закарпаття, Буковина? 5. Які території належали до Кримського ханства на початку XVI ст.?

Роздивіться діаграму динаміки чисельності українців у складі Литовської та Польської держав. Пригадайте, які фактори впливають на чисельність населення. Які висновки можна зробити з наведеної діаграми?

→ Динаміка чисельності українців у складі Литовської та Польської держав, млн осіб

1. Галичина, Західне Поділля та Белзька земля у складі Королівства Польського

Як ви пам'ятаєте з курсу історії України 7 класу, 1349 р. за землі Галичини розгорілася справжня війна. Польський король Казимир III за підтримки племінника, угорського короля Людовика, захопив Галичину й частину Волині й приєднав їх до Польської держави. Казимир III не мав спадкоємця, тому після його смерті польську корону, а разом із нею і загарбані українські землі отримав угорський король Людовик. З 1372 р. Гали-

	Межі розселення українців у XV ст.		Битва під Могачем (1526), перемога османів над угорським військом
	Межі та центри воеводств на українських землях у складі Польщі, роки утворення:		Володіння Османської імперії (а) та її васалів (б) у середині XVI ст.
1	Руське воеводство (1434)		Перший похід кримського хана Менглі Гірея на Київ (1482)
2	Белзьке воеводство (1462)		Межі територіальних утрат Великого князівства Литовського у війнах з Великим князівством Московським (1487–1537) та Османською імперією (кінець XV ст.)
3	Подільське воеводство (1434)		Битва під Оршею (1514), перемога литовсько-руського війська над московитами
	Битва на Синіх Водах, перемога князя Ольгерда над золотоординцями (1362)		Кордони держав близько середини XVI ст.
	Поразка князя Свидригайла Ольгердовича під Вількомиром (1435)		Кордони Священної Римської імперії
1452 1471	Роки ліквідації Волинського та Київського князівств у складі Великого князівства Литовського		Кордони сучасної України
	Кордони Угорського королівства наприкінці XV ст.		

↑ Українські землі у складі різних держав у XV – першій половині XVI ст.

чиною управляв його родич, сілезький князь Владислав Опольський, який називав себе «господарем Руської землі, вічним дідичем і самодержавцем».

У 1387 р. молодий польський король Ягайло, зять Людовика Угорського, вигнав угорців із Галичини і приєднав ці землі до Польщі. У першій половині XV ст. унаслідок міжкнязівських війн за українські землі Ягайлові вдалося приєднати до Корони Польської Західне Поділля та Західну Волинь (Белзька земля).

У Королівстві Польському найбільшими адміністративно-територіальними одиницями були воєводства. Приєднавши Галичину, Західне Поділля й частину Волині до Польщі, король Ягайло у 1434 р. перетворив Галицьке князівство на Руське воєводство з центром у Львові. На Західному Поділлі постало Подільське воєводство з центром у Кам'янці, а згодом Белзьке з центром у Белзі. Заміна традиційного українського адміністративно-територіального поділу польським сприяла поширенню польського й німецького права на українські терени. Польська знать (шляхта) почала проникати на українські землі та активно долучатися до місцевого апарату влади. Упродовж XV – початку XVI ст. українські знатні роди поступово зникали на цих землях: одні згасали фізично, інші встановили родинні зв'язки з місцевим шляхетством неукраїнського походження, втрачаючи свою національну та релігійну ідентичність.

Прочитайте текст історичного джерела й дайте відповіді на запитання. 1. Як гадаєте, що мала на меті польська влада, сприяючи одруженню української та польської шляхти? 2. Які наслідки це мало для українських земель?

«Як траплялося, що була панна-одиначка з маєтністю, або багата вдова, то королі посилали на Русь [тобто українські землі у складі Польщі] своїх поляків-шляхтичів, допомагали їм своїми впливами, тож отак, часто женячись, наповнили вони Русь й запровадили правовірну католицьку римську віру...»

Львівський архієпископ Я. Порохницький

2. Українські землі у складі Великого князівства Литовського в другій половині XIV ст.

Якщо за землі Галичини й частково Волині литовські князі безперервно воювали з польським та угорським королями, то решту українських теренів вони змогли приєднати значно меншими зусиллями. Першою опинилася під владою литовської династії Волинь, яка після смерті Юрія II Болеслава увійшла до володінь Любарта Гедиміновича. Більшість українських земель приєднано до Великого князівства Литовського за Ольгерда Гедиміновича.

Джерела свідчать, що не пізніше 60-х років XIV ст. під контроль Вільна перейшли Київщина з Переяславщиною, Чернігово-Сіверщина й Східне Поділля. Утвердженню влади великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича сприяла перемога литовсько-українського війська над ординцями 1362 р. у битві на Синіх Водах (нині річка Синю-

↑ Київський князь Володимир Ольгердович

ха, ліва притока Південного Бугу). Руські князі й бояри ставали на службу до великого князя литовського. Це давало їм право закріпити за собою родові землі. На місцях зберігалася попередня система управління.

У тогочасних джерелах політика литовської влади щодо українських земель характеризувалася фразою: «*Старого не порушуємо, а нового не впроваджуємо*». Пригадайте з матеріалу 7-го класу, що означав цей принцип.

3. Кревська унія та її наслідки для українських земель

Зміни в становищі українських земель у складі Великого князівства Литовського почалися з приходом до влади Ягайла Ольгердовича.

У XIV ст. Польща й Литва зазнавали дедалі більшого тиску з боку Тевтонського чернечо-лицарського ордену. Від початку століття тевтонці здійснили на Литву понад сотню воєнних походів. Щоб забезпечити обидві держави від загрози загарбання, польські можновладці запропонували Ягайлу одружитися з королевою Ядвігою, стати королем і співправителем польської володарки. Ягайло погодився. Між Литвою та Польщею в 1385 р. в м. Крево (нині територія Білорусі) було укладено державно-політичний союз, відомий в історії під назвою **Кревської унії**.

У лютому 1386 р. Ягайло прийняв католицизм, узявши ім'я Владислав. Незабаром до католицизму було прилучено й Литву. Литовських бояр-католиків урівняли в правах із поляками. Щоправда, втілити до кінця угоду, укладену в Крево, аби «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської», Ягайло не зміг. Йому на заваді став послідовний прихильник державного відродження Литви – двоюрідний брат Вітовт Кейстутович. За Острівською угодою 1392 р. Ягайло мав повернути Вітовтові всі батьківські землі (передовсім Троцьке князівство) й визнати його пожиттєвим правителем Великого князівства Литовського. Вітовтові мали підкорюватися всі удільні князі. Натомість Вітовт визнав себе васалом польського короля.

↑ Ягайло (Владислав) Ольгердович. Художник Я. Матейко. 1891 р.

↑ Одруження Ядвіги та Ягайла. Художник Я. Матейко. 1888 р.

4. Становище українських земель у складі Литви у XIV–XV ст.

За правління Вітовта чимало литовських князів, які мали уділи в Русі-Україні, втратили володіння, а найбільші українські князівства було ліквідовано. Авторитет Вітовта помітно зріс після Грюнвальдської битви 1410 р., у якій польсько-литовсько-руське військо завдало нищівної поразки лицарям Тевтонського ордену.

1413 р. у замку Городло на р. Західний Буг на спільному польсько-литовському сеймі Ягайло та Вітовт уклали чергову унію – **Городельську**. Угода ще раз підтверджувала польсько-литовське об'єднання «на вічні часи» та водночас проголошувала збереження великокнязівського столу в Литві. Вітовта було визнано довічним володарем Литви під зверхністю польського короля. Унія також передбачала **уніфікацію** адміністративно-територіального устрою Великого князівства Литовського на взірць Королівства Польського.

↑ Великий князь литовський Вітовт

СЛОВНИК

Уніфікація – зведення чогонебудь до єдиної форми, системи, єдиних нормативів.

Спеціальні статті унії передбачали призначення на найвищі посади в Литві тільки литовців-католиків.

Порівняйте умови Кревської (с. 10) та Городельської уній. Який із документів, на вашу думку, був вигідніший для поляків, литовців та українців?

Прочитайте текст джерела, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Як гадаєте, чому польський хроніст не шкодував чорної фарби, описуючи литовського князя? **2.** Чи можна, на вашу думку, цілком довіряти автору твору? Відповідь аргументуйте. **3.** Чому Свидригайла підтримувала українська знать?

«Він був відданий пияцтву і забавам; вдачу мав щедрю, але мінливу й шалену; розумом і здібностями не відзначався, не було в нім ні розсудливості, ні поваги, натомість він безмежно піддавався гніву. Настрій у нього мінявся, ніби за подувом вітру, мовби в ньому боролися різні, протилежні між собою напрями. Однак, незважаючи на це, великою щедрістю й участю в бенкетах він здобув собі приятельство багатьох людей, особливо русинів, бо хоча сам був католиком, але виявляв більшу прихильність до їхньої віри».

Я. Длугош. «Історія Польщі»

Після смерті Вітовта 1430 р. великим князем литовським проголосили князя Свидригайла Ольгердовича. Його політика була спрямована на розрив унії з Польщею і здобуття Великим князівством Литовським незалежності. Це викликало невдоволення литовців, і за підтримки Польщі великим князем литовським 1432 р. було проголошено брата Вітовта – Сигізмунда. Усунення Свидригайла від влади обурило прихильників князя. За словами літописця, «князі

← Свидригайло. Гравюра з книги О. Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії». 1578 р.

руські й бояри посадили князя Свидригайла на Велике княжіння (князівство) Руське». Протягом кількох наступних років польські, а також литовські можновладці, які орієнтувалися на Польщу, намагалися силою зброї скорити Свидригайла й повернути руські землі під владу великого князя литовського. Подією, що визначила долю повстання, стала битва під Вількомиром (нині м. Укмерге в Литві) у 1435 р. Свидригайло зазнав поразки. Проте литовські можновладці мушили відновити удільні Київське й Волинське князівства. Київським князем став Олелько (Олександр), син усунутого Вітовтом київського князя Володимира Ольгердовича, волинським – Свидригайло. Однак зміцнення українських князівств заважало Литві й Польщі. Саме тому відновлені князівства незабаром ліквідували (Волинське 1452 р., Київське – 1471 р.).

ЗАУВАЖТЕ

Польський хроніст Ян Длугош оповідає, що київський князь Семен, помираючи, відіслав у дарунок великому князеві литовському Казимиру Ягайловичу свого бойового коня та лук, що, за лицарськими канонами, символізувало передачу на ласку великого князя власних і родинних володінь. Проте Казимир відмовився підтвердити права і вольності на Київ, і Василеві Семеновичу, і Семеновому братові Михайлу: мовляв «їхній

дід бігав на Москву і тим пробігав отчину свою – Київ». Дійсно, зміщений Вітовтом Володимир Ольгердович шукав підтримки у московського князя, однак той же Длугош стверджував, що справжня причина відмови Казимира крилася не у дідових гріхах, а в прагненні литовської шляхти перетворити Київське князівство, як і інші українські землі, на звичайну провінцію Литви.

Ліквідація Київського удільного князівства та призначення правителем до Києва литовця Мартина Гаштовта викликали акцію протесту, що стала останньою спробою Олельковичів повернути собі Київський стіл.

5. Претензії Московії на українські землі. Повстання Михайла Глинського

Війни між Московією та Великим князівством Литовським розпочалися у 80-х роках XV ст. Московське князівство під приводом збирання «руської спадщини» почало претендувати на українські й білоруські землі.

На початку XVI ст. кілька удільних князів Чернігово-Сіверщини за власним бажанням перейшли під владу держави Івана III. Проте Чернігів, Старо-

дуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч та інші опинилися в складі Московського князівства внаслідок збройних протистоянь 1500–1503 рр. Літописець про ті події свідчив: «Багато міст і сіл підкорили, чимало людей мечам і вогню піддали, інших у полон забрали». 1507 р. московський уряд розв'язав нову війну проти Великого князівства Литовського. Воєнні дії то загострювалися, то вщухали.

Під час кампанії 1514 р. московське військо захопило Смоленськ і рушило під Оршу – важливий стратегічний пункт на перетині торговельних шляхів між Києвом, Мінськом, Вільно і Москвою. 30-тисячним українсько-білорусько-литовським військом командував князь Костянтин Острозький. Йому вдалося розгромити 80-тисячне московське військо і здобути блискучу перемогу. Проте литовсько-московські війни тривали. До 1537 р. Велике князівство Литовське поступово втратило майже третину території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленськ.

Уважно роздивіться фрагмент картини і дайте відповіді на запитання. **1.** Яку подію зображено? **2.** Хто є учасниками битви з обох сторін? **3.** Про що свідчить поява К. Острозького у трьох фрагментах картини? **4.** Висловіть припущення, що міг означати похід К. Острозького на битву у складі війська Великого князівства Литовського, але під власним знаменом.

↑ Битва під Оршею. Невідомий художник. Близько 1530 р. Фрагмент

На тлі московсько-литовського протистояння розгорнулося повстання Михайла Глинського. Дослідники вважають його спробою створення на східних теренах Великого князівства Литовського власного буферного князівства під протекторатом московського князя.

Наприкінці XV ст. М. Глинський отримав посаду при дворі тодішнього великого князя Олександра Казимировича, а також значні маєтності на українських теренах. По смерті князя Олександра становище Глинського різко погіршилося: наступник, Сигізмунд I, позбавив його посад і земель. Тож на початку 1508 р. Глинський підняв бунт за підтримки Москви, здійснивши спробу зброй-

но зайняти Мінськ, Слуцьк, Оршу, Житомир, Овруч. Проте його дії не були підтримані місцевими українськими князями, незважаючи на гасло заколоту «за захист руської віри». Відтак, збройний виступ перетворився на родинну акцію роду Глинських. У липні 1508 р. князь К. Острозький придушив залишки повстання, Глинський емігрував до Московії разом з більш як двадцятьма князями та боярами. Згодом, через конфлікт із московським князем спробував повернутися до Литви, але був ув'язнений у Московії.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Михайло і Олена Глинські у в'язниці. Польська літографія 1901 р.

Михайло Глинський (1467–1534) – литовсько-руський князь. Походив із татарського роду Мамайовичів – нащадків великого темника, а згодом хана Золотої Орди. За службу у Вітовта його предки отримали землі у Литві й осіли там, іменуючи себе князями Глинськими. У 1508 р. за підтримки Московії підняв повстання в українських землях Великого князівства Литовського з метою закріпити українські землі за своїм родом. Був дядьком Олени Глинської – дружини московського князя Василя III, матері Івана IV Грозного.

6. Українські землі у складі Кримського ханства

Роздивіться картини італійського художника К. Босоллі й дайте відповіді на запитання. **1.** Як, на вашу думку, вони характеризують життя і побут кримських татар? **2.** Які деталі картин привернули вашу увагу?

↑ Степ між Перекопом і Сімферополем. Художник К. Босоллі. 1840–1842 рр.

↑ Татарська школа для дітей. Художник К. Босоллі. 1840 р.

У середині XV ст. зі складу Золотої Орди, яка потерпала від внутрішньополітичних міжусобиць, вийшов кримський улус на чолі з Хаджі Гіреєм, який став засновником Кримського ханства. У Кримському ханстві сформувався державний апарат на чолі із ханом та його дорадчим органом – *диваном*. Столицею Кримського ханства стало спочатку м. Солхат, а згодом – м. Бахчисарай.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Султан Баязид II приймає Менглі Гірея під час військової кампанії проти Молдови у 1484 р. Перше з відомих зображень кримських ханів. Мініатюра XVI ст.

Менглі Гірей (1445–1515) – кримськотатарський державний, політичний і військовий діяч. Кримський хан із династії Гіреїв. Син Хаджі Гірея, засновника Кримського ханства. 1478 р. визнав васальну залежність від Османської імперії, у якій ханство перебувало до кінця XVIII ст.

Частина татарського населення Кримського ханства й далі вела кочовий спосіб життя, займалася скотарством і торгівлею. Осілі сільські мешканці Криму займалися садівництвом, городництвом, землеробством і промислами, у містах розвивалися ремесла й торгівля.

Кримський півострів довгий час був місцем, де проживали різні народи. Виникнення Кримського ханства не завадило існуванню Генуезьких (італійських) торговельних колоній на півдні півострова. Торговельну конкуренцію генуезцям складала мешканці князівства Феодоро, що існувало у південно-західній частині гірського Криму.

Після завоювання турками Константинополя (1453) і постання на колишніх землях Візантії Османської імперії розстановка політичних сил у Європі змінилася. Турки оголосили про прагнення підкорити усю Європу. Тож війська османів у 1475 р. напали на Кримський півострів, захопили генуезькі колонії і ліквідували державу Феодоро. Крім їхньої важливості як торговельних осередків, захоплені міста цікавили турецький уряд як цінні військові об'єкти, адже кожне місто було потужною фортецею. Турецький султан віддав наказ всіляко зміцнювати їхню військову потугу. До міст відрядили турецькі військові залоги. Крім того, закладали й нові фортеці. Зваживши на військову міць турецького султана, кримський хан Менглі Гірей 1478 р. визнав за краще бути його васалом. Залежність виявлялася в тому, що хан мусив брати участь у воєнних кампаніях султана, а останній мав право усувати й призначати ханів за власним бажанням.

У пошуках союзників хан Менглі Гірей зблизився з Москвою. Іван III, в обмін на підтримку у боротьбі з Великою Ордою, поставив ханові вимогу здійснити похід на польсько-литовські володіння. Перший великий похід в Україну хан Менглі Гірей здійснив 1482 р. Тоді було спалено Київ, а його церкви пограбовано. У полон потрапило безліч люду, не зміг урятуватися й сам київський воевода з родиною. До середини 30-х років XVI ст. татарські походи відбувалися майже щороку. Орди кримського хана спустошували Поділля, Київщину, Волинь, Холмщину й Галичину. Чоловіків, жінок, хлопчиків, дівчат вбивали або забирали в **ясир**.

СЛОВНИК

Ясир – так називали турки полонених, що згодом потрапляли на невільницькі ринки Османської імперії.

Прочитайте текст джерела, роздивіться малюнок і дайте відповіді на запитання.

1. Порівняйте зміст народної пісні з малюнком із тогочасної хроніки. Яким реаліям життя українців кінця XV ст. присвячено обидва твори? Які почуття вони у вас викликають? **2.** Які слова іншомовного походження, що стосуються цих подій та явищ, знаєте? **3.** Якими рядками з народної пісні можна прокоментувати малюнок «Ординці ведуть полонених»?

↑ Малюнок з угорської хроніки XV ст. з умовною назвою «Ординці ведуть полонених»

*«За річкою вогні горять.
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,*

*Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється
І на ногах ланцюг б'ється.
А я, бідний, з діточками
Піду лісом стежечками, –
Нехай йому із водою...
Ось-ось чайка надо мною».*

7. Становище Закарпаття, Північної Буковини та Південної Бессарабії у XIV – першій половині XVI ст.

Прикордонне розташування Закарпаття вплинуло на його долю: воно в різний час побувало в складі кількох країн. Наприкінці XIV ст. до закарпатських земель виявляли інтерес литовські князі, однак верховна влада над ними належала угорському королю. Один із онуків Гедиміна Федір Коріатович, який володарював на Поділлі, під тиском Вітовта передав свої права угорському королеві, за що отримав землі в Мукачівському краї.

Федір Коріатович опікувався церковним життям. За його володарювання на Чернечій горі під Мукачевим було закладено монастир із бібліотекою. Пожвавилось господарське життя краю. Важливого значення набув мукачівський ярмарок, що його від початку XV ст. проводили щороку. За князя відбулося будівництво мурованого замку в Мукачевому на місці старого дерев'яного.

У 1526 р., після поразки угорського війська від турків у битві під Могачем, Закарпаття поділили між собою князівство Трансильванія (васал Османської імперії) і Священна Римська імперія.

Роздивіться сучасні фото Мукачівського замку Паланок та Хотинської Фортеці, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Виділіть спільні й відмінні риси зовнішнього вигляду цих споруд. **2.** Як гадаєте, чим була зумовлена поява архітектурних споруд такого типу? Які функції вони виконували?

3. Чому ці будівлі зводили на височині і біля водойм?

← Замок Паланок у Мукачеві. Сучасне фото

З кінця XIV ст. (від часів князювання на Закарпатті Федора Коріатовича) веде історію Мукачівський замок. Федір Коріатович значно розбудував і укріпив замок, перетворивши його на свою резиденцію. Тоді ж у скелястій горі був вирубаний 85-метровий колодязь. Протягом XV–XVI ст. замок по-

бував у руках багатьох володарів, які його розбудовували та укріплювали. У цей час в оборонній системі замку було 14 веж, а у верхній частині звели великий палац.

← Хотинська фортеця. Сучасне фото

У другій половині XV ст. істотної перебудови зазнала Хотинська фортеця – неприступна твердиня на правому березі Дністра (Чернівецька обл.). Упродовж XIV–XVI ст. вона була резиденцією молдовських господарів. У 1476 р. фортеця відбила напад турецьких військ султана Мегмеда II. Проте на межі XV–XVI ст. князівство Молдова стало васалом Османської ім-

перії та розмістило у стінах Хотина яничарську залозу. Турки ще більше посилили обороноздатність фортеці.

Після занепаду Галицько-Волинської держави та з утворенням у 1359 р. князівства Молдова Буковина й Бессарабія потрапили під владу молдовських господарів. Наприкінці XIV – в першій половині XV ст. територію Північної Буковини (тоді її називали Шипинською землею) було поділено на кілька волостей (повітів). Волості очолювали старости, які спочатку належали до українського, певно, місцевого боярства. Старости мали високе становище в державі як члени боярської ради при господареві Молдови. Центром однієї з волостей князівства Молдова був Хотин (у Північній Бессарабії), який став важливим торговельним пунктом на кордоні Молдови. Саме там, на правому березі Дністра, розбудували замок-фортецю, що за господаря Штефана III Великого (1457–1504) набула грандіозного вигляду.

У 1538 р. князівство Молдова, а разом із ним і українські землі, потрапило у васальну залежність від Османської імперії.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Унаслідок розпаду Галицько-Волинської держави, а також боротьби литовських князів проти Золотої Орди в середині XIV ст. українські землі було включено до складу Велико-го князівства Литовського, Польського та Угорського королівств та князівства Молдова.

- На українських теренах, що увійшли до складу Польщі, було впроваджено польський адміністративно-територіальний устрій, тимчасом як на українських землях Литви деякий час існували удільні князівства, діяло руське законодавство, а людність сповідувала православ'я.
- У середині XV ст. у південноукраїнських степах та у Криму виникла держава – Кримське ханство, яке з 1478 р. стало васалом Османської імперії. З кінця XV ст. розпочалися активні грабіжницькі набіги кримських татар і турків на українські землі.
- У другій половині XV ст. претензії на українські землі висловило Московське князівство. Унаслідок воєнних дій та частих внутрішніх міжусобиць у Великому князівстві Литовському Московії вдалося загарбати землі.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Частина сучасних українських дослідників, поділяючи думку істориків М. Грушевського та І. Крип'якевича, вважають, що *«політика Литви щодо України була загарбницькою, у результаті якої остання втратила свою незалежність і перетворилась на литовську провінцію. Державна влада в литовсько-руській державі сконцентрувалась у великого князя литовського і була необмеженою. Починаючи з Ольгерда відбувалося усунення удільних князів і їхня заміна родичами великого князя чи намісниками»*. Визначте, чи має слушність думка дослідників.
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - ▶ *Остаточна ліквідація Київського удільного князівства* ▶ *повстання М. Глинського*
  - ▶ *битва під Мозачем* ▶ *битва під Оршею*.
3. Установіть відповідність між назвами українських земель та держав, у складі яких вони перебували у першій половині XVI ст.

<ul style="list-style-type: none"> • Галичина • Західна Волинь (Белзька земля) • Київщина • Західне Поділля • Східна Волинь • Східне Поділля (Брацлавщина) • Чернігово-Сіверщина • Північна Буковина • Західне Закарпаття • Східне Закарпаття • Південна Бессарабія • Кримський півострів 	<ul style="list-style-type: none"> • Велике князівство Литовське • Королівство Польське • князівство Трансильванія • Священна Римська імперія • князівство Молдова • Московське князівство
---	--
4. Дайте визначення поняттям.
Уніфікація; хан; диван; ясир; султан.
5. Дайте відповіді на запитання.
  - ▶ *У чому полягали особливості перебування руських земель у складі Великого князівства Литовського?*
  - ▶ *Які події спричинили Кревську унію? Що вона передбачала?*
  - ▶ *Якими були результати політики великого князя литовського Вітовта щодо українських земель?*
  - ▶ *Чим спричинений виступ М. Глинського? Що мала на меті Московія, підтримуючи за-колотника?*
  - ▶ *За яких обставин відбулося підкорення Османською імперією Кримського ханства?*
  - ▶ *Коли розпочалися постійні грабіжницькі напади кримських орд на українські землі? Які це мало наслідки для українців?*
  - ▶ *Якою була історична доля Буковини та Закарпаття?*
  - ▶ *Чим закінчилося литовсько-московське протистояння наприкінці XV – на початку XVI ст.?*
6. Порівняйте розвиток українських земель у складі Королівства Польського та Великого князівства Литовського у XVI–XVII ст. Визначте спільні та відмінні риси.

Люблінська унія.
Утворення Речі Посполитої

1558

1569

1583

Лівонська війна

§ 2 Люблінська унія та її вплив на українське суспільство

Роздивіться ілюстрацію й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які особливості відносин Литви й Польщі на початку XVI ст. свідчить ілюстрація? Яка подія визначила такі відносини? **2.** Де зображено короля? Хто перебуває навколо нього? **3.** Про що свідчать зображення гербів?

→ Король польський і великий князь литовський Олександр Казимирович на засіданні сейму. 1506 р.

1. Передумови Люблінської унії

Шлях до об'єднання Великого князівства Литовського (ВКЛ) з Королівством Польським був доволі тривалим. Започаткувала його Кревська унія 1385 р. Однак у другій половині XV ст. почав набирати сил новий суперник Литви – Московське князівство. На початку XVI ст. Велике князівство Литовське у війнах із Московією втратило майже третину своєї території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленщину. Ситуація загострилася в середині XVI ст., коли московський цар Іван IV Грозний, маючи намір здобути вихід до Балтійського моря, розпочав війну проти Лівонського ордену. Литва, що підтримувала лівонців, згодом опинилася на межі катастрофи. Адже московський цар, дізнавшись про литовсько-лівонський союз, висунув нові територіальні претензії – на Київ, Волинь та Поділля, які він назвав «*отчиною його предка*»,

Святого Володимира». Щоб уникнути цілковитого завоювання Москвою, князівству Литовському було необхідно знайти надійного союзника. Єдиним реальним кандидатом на таку роль було Королівство Польське, з яким Велике князівство Литовське вже вісім разів обговорювало й укладало різноманітні угоди-унії. З ним же було пов'язане особою спільного монарха.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Портрет польського короля Сигізмунда II Августа. Художник Л. Кранх Молодший. Близько 1553 р.

Сигізмунд II Август (1520–1572) – король польський і великий князь литовський, останній представник династії Ягеллонів (Ягайловичів), які правили у Великому князівстві Литовському та Королівстві Польському понад століття. Син Сигізмунда I та Бони Сфорци Арагонської. Затвердив Люблінську унію, що, окрім іншого, передбачала зміну спадкової монархії виборною.

Попри переваги зовнішньополітичних чинників, поступове зближення Литви з Польщею ускладнювали особливості внутрішнього життя Великого князівства Литовського загалом і українських земель зокрема. Адже в обговоренні ідеї унії брали участь литовські, польські та українські можновладці.

СЛОВНИК

Федеративна держава – союзна держава, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, зберігаючи власні органи влади, підпорядковується спільним органам влади.

Магнати (від *magnatus* – багата, знатна людина) – аристократи, родовиті великі землевласники (бояри, князі, шляхтичі, пани, старшини та ін.).

Польські **магнати** та шляхта загалом підтримували ідею об'єднання обох держав. Вони вбачали в цьому можливість отримати нові землі й залежних селян. Завдяки укладанню шлюбів, успадкуванню маєтків і наділів поляки обіймали дедалі більше посад на Волині, Поділлі й Підляшші.

Князі й магнати, усвідомлюючи зовнішньополітичну слабкість Литви, схвально ставилися до об'єднання з Польщею. Вони розраховували, що литовсько-польський союз посилить обороноздатність країни, допоможе захистити південні кордони від турецько-татарських набігів і припинить напади польської шляхти у польсько-українському порубіжжі. Крім того, українських князів на

той час пов'язували з польською шляхтою непоодинокі родинні зв'язки. Приміром, Василь-Костянтин Острозький одружився із Софією Тарнавською, донькою польського магната і коронного гетьмана Яна Тарнавського. Дрібна українська шляхта підтримала ідею унії, гадаючи, що внаслідок об'єднання Литви й Польщі здобуде такі самі права, привілеї та посади, якими користувалися українські магнати.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Чому український князь виступав на сеймі з промовою «спільним станам Польської Корони зі станами Великого князівства Литовського»? **2.** Що мав на увазі князь, коли казав, що належить до народу, який «кожному народові рівний шляхетністю»? **3.** Чим відрізнялися віросповідання поляків та українців, про які йдеться в джерелі? **4.** Чому, на вашу думку, князь відстоював право на свободу віросповідання та збереження місцевих звичаїв?

«Під час сейму в Любліні 1569 р., на якому вкотре обговорювали питання об'єднання (унії) Великого князівства Литовського та Королівства Польського, український князь Костянтин Вишневецький звернувся до присутніх з такими словами: "І на цьому перед Вашою Королівською Милістю наголошуємо, що погоджуємося на (приєднання) як люди вільні, свободні, щоб це не принизило нашої шляхетної гідності. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові і на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю... Також просимо, оскільки ми (з поляками) різної віри, а власне ми – греки, то щоб нас і в цьому не було понижено і щоб нікого не примушували до іншої віри"».

2. Люблінський унійний сейм 1569 р.

Спільний литовсько-польський сейм розпочався 10 січня 1569 р. у місті Любліні. Пів року польські та литовські послы не могли дійти згоди. Представники Польщі пропонували унію, за якою Велике князівство Литовське зливалося з Королівством Польським у єдину державу; окремими в Литовському князівстві мали лишатися тільки адміністрація та судочинство. Литовські послы чинили опір: вони прагнули зберегти якомога повнішу державну окремішність князівства. Проте серед литовських представників не було єдності. Князі й магнати та середня й дрібна шляхта обстоювали передусім власні станові інтереси. Не дійшовши згоди з поляками, литовські та частина руських князів і магнатів у ніч на 1 березня покинули люблінський сейм і роз'їхалися по маєтках готуватися до воєнних дій проти Польщі.

Розбрат у таборі литовських представників вдало використали поляки. Король Сигізмунд II Август, спираючись на підтримку дрібної та середньої шляхти, у березні та травні 1569 р. видав універсали про приєднання Підляшшя й Волині до Королівства Польського. За першим універсалом місцеву дрібну шляхту було зрівняно в правах із польською. Наступний королівський універсал проголосив приєднання до Польщі Київщини й Брацлавщини. *«Надзвичайно важливо для Речі Посполитої, щоб Київ перебував під владою Польської держави, оскільки Київ – це ворота усіх тих володінь, до яких належать Волинь і Поділля».*

↑ Акт Люблінської унії з підписами усіх учасників

↑ Герб Речі Посполитої

Інкорпорація українських земель до Польщі видавалась за повернення власних володінь. Поляки стверджували, що Русь здавна належала Короні. Очевидно, що ця теорія була запропонована на протигагу московським зазіханням на руську спадщину.

СЛОВНИК

Інкорпорація – включення, приєднання до свого складу чого-небудь.

ЗАУВАЖТЕ

Український князь В.-К. Острозький, представляючи інтереси Київщини на люблінському сеймі, намагався дистанціюватися і від литовців, і від поляків. Тож, коли литовські магнати демонстративно покинули Люблін, князь Острозький не пішов разом із ними. Проте через кілька днів він не з'явився на заплановану зустріч із королем Сигізмундом II Августом, пояснюючи свою відсутність тим, що не має повноважень представляти інтереси усіх українських земель. Наступного дня, вдаючи хворого, князь пропустив засідання сенату і згодом виїхав до свого польського маєтку, переконавши короля, що повернеться на Люблінський сейм щойно одужає.

Рішучі заходи Польщі змусили литовських і українських магнатів повернутися за стіл переговорів. Уболіваючи за цілісність своїх маєтків, литовські князі погодилися на унію й не виступали проти того, що українські землі було передано Польській Короні. Українські князі також звели свої вимоги до мінімуму – свободи віросповідання, непорушності місцевих звичаїв та вільного користування рідною мовою. Після підтвердження королем давніх прав на вірність Речі Посполитій присягнули найвпливовіші представники української делегації: київський воєвода князь Костянтин Острозький, волинський воєвода князь Олександр Чорторійський, староста житомирський князь Василь-Костянтин Вишневецький, староста луцький, брацлавський і вінницький князь Богуш Корецький та ін.

Картина польського художника Я. Матейка «Люблінська унія» написана в 1869 р. на честь трьохсотліття укладення угоди. Полотно належить Національному музею у Варшаві та виставлене у Люблінському музеї.

1. Центральним персонажем твору є польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август, зображений із розп'яттям у правій руці. 2. Король стоїть на тлі герба Речі Посполитої. Вище праворуч і ліворуч від герба зображені: герб Галицько-Волинської держави (жовтий лев на синьому тлі) та Великого князівства Литовського (вершник на білому коні з мечем та щитом). Про що, на вашу думку, може свідчити наявність у сюжеті картини різних гербів? 3. Серед противників унії художник зобразив литовського канцлера Миколая Радзивілла Рудого. Він стоїть навколішки по ліву руку від короля. Якими художніми засобами автор відобразив небажання канцлера присягати на вірність унії? 4. У лівому кутку картини стоїть український князь Михайло Вишневецький і тримає в руках хоругву, на якій зображено герб Русі – архангела Михаїла. Поруч із Вишневецьким, одягнений у форму польського крилатого гусара із хоругвою Корони Польської – Роман Сангушко. Що це могло символізувати? 5. Представників роду Острозьких – Василя-Костянтина Острозького та його сина Януша – Я. Матейко зобразив праворуч від короля. Перший справді був серед підписантів акта унії як київський воєвода, проте Януша на сеймі бути не могло. З якою метою автор зобразив юнака? 6. Окремою групою на картині Я. Матейка зображені жінки на чолі з сестрою короля Анною – майбутньою королевою Речі Посполитої. Як гадаєте, чи була Анна реальною учасницею сейму? Чи мали право жінки брати участь у політичних заходах? Ким могли бути жінки із почту Анни?

↑ Люблінська унія. Художник Я. Матейко. 1869 р.

3. Державний устрій Речі Посполитої

1 липня 1569 р. сейм виніс ухвалу про унію Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Нову державу – Річ Посполиту мав очолювати єдиний король, спільно обраний і коронований як польський король і як

Ліберум вето (liberum veto) – принцип одноголосного прийняття рішень, який утвердився у сеймовій практиці Речі Посполитої у другій половині XVI ст.

великий князь литовський. Найвищим органом влади був спільний сейм, який складався з двох палат: сенату і посольської ізби. Сейм скликали один раз на два роки, усі рішення сейму приймали за принципом **ліберум вето (liberum veto)**.

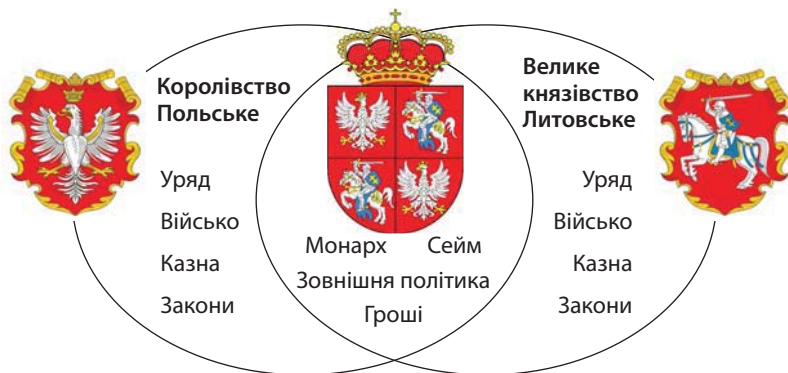
У період між сеймами державою керував король, владу якого обмежували постійні представники із середовища шляхти. Угоди з іншими державами слід було укладати від імені Речі Посполитої. Литовська, українська, білоруська й польська шляхта зрівнювалися у правах та отримували право на землеволодіння по всій території Речі Посполитої. Було ліквідовано митні кордони. Литва зберігала певну самостійність: право й суд, адміністрацію, військо, скарб. Було гарантовано збереження «руської мови» в публічній та діловій сферах.

↑ Засідання сейму Речі Посполитої. Художник К. Войняковський

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ

Річ Посполіта

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, чи дотримувалася королівська канцелярія акту унії, надсилаючи листи до української шляхти польською мовою? **2.** Чому українська знать наполягала на зверненні у листуванні до неї українською (руською) мовою? **3.** Висловіть припущення, чи відреагував король на звернення українців.

«Видані листи вашої королівської милості братії нашій і найменшим слугам і підданам вашої королівської милості, письмом польським писані, що викликають нас перед маєстат вашої королівської милості, нашого милостивого пана. Хоч, найясніший милостивий королю, за ухвалою унії листи з канцелярії вашої королівської милості не іншим, а тільки руським письмом мають бути видані... Тож, нашими

просьбами просимо, щоб ваша королівська милість при привілею і свободах наших нас залишити і до нас листи з канцелярії вашої королівської милості руським письмом видавати наказати благоволив. [...] Писаний у Брацлаві, місяця липня 7 дня».

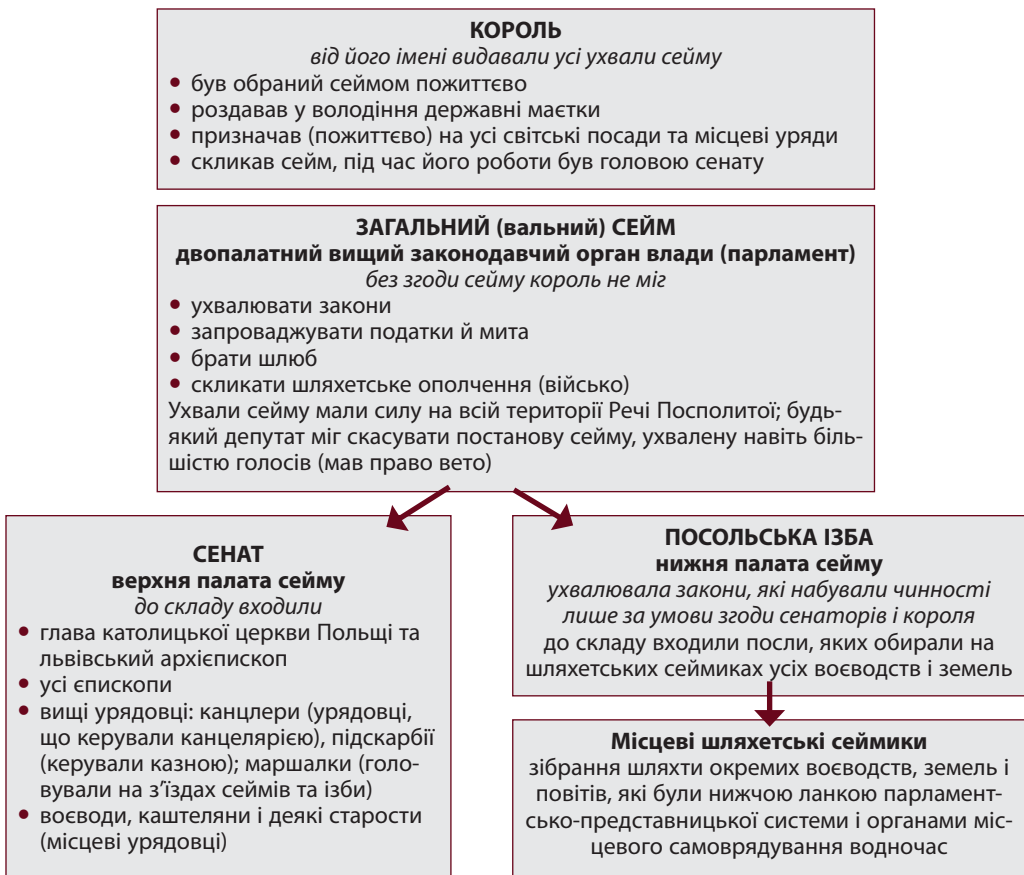
Лист брацлавської шляхти королю Стефану Баторію

4. Структура державної влади у Речі Посполитій

Проаналізуйте схему, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Поміркуйте, чи всі верстви суспільства брали участь в управлінні державою. **2.** Аргументуйте чи спростуйте твердження, що Річ Посполита була шляхетською республікою. **3.** Обґрунтуйте твердження, що влада короля була обмеженою, проте й не була слабкою. **4.** Уявіть себе представником влади Речі Посполитої. Який орган влади ви б воліли представляти? До якої верстви суспільства належали б? Чіі інтереси відстоювали б? Поясніть свою позицію.

Роздивіться ілюстрації на с. 26 і дайте відповіді на запитання. **1.** Яких історичних діячів зображено на першій ілюстрації? **2.** Чому автор пам'ятника, зображеного на другій ілюстрації, обрав саме такий сюжет для втілення ідеї Люблінської унії? **3.** Що спільного в сюжетах ілюстрацій, у чому істотна відмінність?

← Пам'ятник на честь 500-річчя Кревської унії 1385 р. Краків

↓ Фрагмент монумента на честь Люблінської унії 1569 р. Люблін

5. Наслідки Люблінської унії для українських земель

ЗАУВАЖТЕ

Унаслідок Люблінського унійного сейму більшість українських земель було об'єднано в складі Польщі. Українські землі поділялися на *воєводства*: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське та Підляське. Їх очолювали призначені урядом *воєводи*. Вони керували шляхетським ополченням, головували на місцевих сеймах і наглядали за діяльністю шляхетських земських судів.

1635 р. у складі Польщі було створено ще одне українське воєводство – Чернігівське.

Воєводства поділялися на *повіти*. Винятком було Руське воєводство, яке поділялося на землі, а ті, у свою чергу, – на повіти.

Роздивіться карту на с. 27 і дайте відповіді на запитання. **1.** Які українські землі перебували у складі Польщі до Люблінської унії 1569 р.? **2.** Які українські землі увійшли до складу Королівства Польського за Люблінською унією? **3.** Які нові воєводства було утворено на українських землях у складі Королівства Польського після Люблінської унії? Які міста були їхніми центрами? **4.** У складі яких держав перебувала решта українських земель? **5.** З якими державами сусідила Річ Посполита на сході та півдні? **6.** Які з держав перебували в залежності від Османської імперії наприкінці XVI ст.?

Скасування міждержавного кордону сприяло активному переселенському рухові. На Волинь і Київщину рушила галицька шляхта, яку вабила служба при княжих дворах. Простолюд переселявся на незаселені терени Брацлавщини та Київщини, що сприяло господарському освоєнню цих земель. Невпинно зростала кількість міст. Чимало міст мали магдебурзьке право, що сприяло пошквалюванню ремесла й торгівлі. У нових містах на південно-східному прикордонні будували оборонні замки, які відігравали важливу роль у захисті від нападів із Криму.

↑ Українські землі в XVI – першій третині XVII ст.

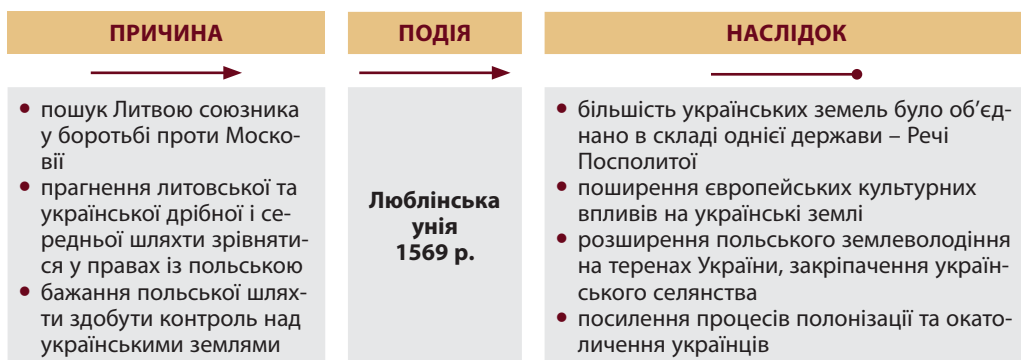

Через Польщу в Україну проникали ідеї Відродження, реформації та контрреформації. Поширювалася західноєвропейська система освіти. Не маючи власної вищої школи, українці навчалися в європейських університетах, долучаючися до наукових і мистецьких досягнень. Утім, поширення західноєвропейських культурних впливів не означало відмову від споконвічних традицій.

СЛОВНИК

Полонізація – процес насадження польської мови та культури населенню, що належить до іншої етносу, з метою асиміляції.

Водночас Люблінська унія сприяла розширенню польського землеволодіння. Це супроводжувалося прискоренням закріпачення селян, ускладненням соціальних стосунків, загостренням релігійної ситуації через поширення католицизму. Одним із найістотніших негативних наслідків унії стала **полонізація** української шляхти.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- У середині XVI ст. на Люблінському сеймі відбулося об'єднання Великого князівства Литовського і Королівства Польського у єдину державу Річ Посполиту. Цій події сприяла низка внутрішніх і зовнішніх чинників.
- Ставлення до процесу об'єднання двох держав, а також бачення майбутнього державного устрою Речі Посполитої у представників української, литовської та польської шляхти було різним.
- Унаслідок Люблінської унії постала федеративна держава – Річ Посполита, влада в якій належала виборному королеві та спільному двопалатному литовсько-польському сеймові.
- Більшість українських земель унаслідок унії опинилася під контролем Королівства Польського, що спричинило адміністративно-територіальні та соціально-економічні зміни.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. З якого документа наведено уривок? Про які зміни в управлінні державою йдеться? *«Польське королівство і Велике князівство Литовське становлять неподільне тіло, одно зібрання, один народ... Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім*

того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен він бути іншим, тобто не повинен складатися лише з senatorів того чи того народу».

2. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Люблінська унія ► об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту ► початок Лівонської війни ► Кривська унія ► утворення Руського воєводства.

3. Які з названих воєводств відійшли до складу Королівства Польського після Люблінської унії?

Белзьке; Брацлавське; Волинське; Київське; Подільське; Руське.

4. Виберіть слова та словосполучення, які доречні в розповіді про початок доби польського володарювання на українських землях. Свій вибір поясніть.

Католицизм; монгольська навала; вальний сейм; Грюнвальдська битва; Мукачівський замок; шляхетська республіка; султан Сулейман I; король Сигізмунд II Август.

5. Дайте відповіді на запитання.

► Що змушувало схилитися до унії з Польщею Велике князівство Литовське? ► Як ставилися до унії українські князі й магнати? ► Які обставини спонукали українську знать переходити до табору прихильників об'єднання Великого князівства Литовського й Королівства Польського?

6. Аналізуючи події Люблінського сейму, відомий український історик М. Грушевський писав: «Прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, в дійсності цей сейм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пре-
сом державної власті й тяжких політичних обставин».

Чи погоджуєтеся ви з думкою відомого історика? Відповідь обґрунтуйте. Знайдіть у тексті параграфа підтвердження чи спростування слів М. Грушевського.

1529

Перший литовський статут, поділ шляхти на служилих та магнатів

1566

Другий литовський статут, розширення політичних прав служилої шляхти

1588

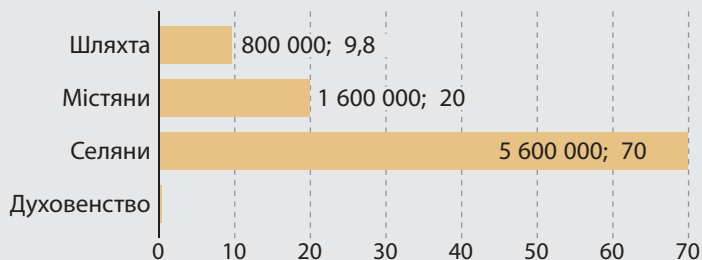
Третій литовський статут, закріпачення селянства на українських землях Речі Посполитої

§ 3 Соціальна структура суспільства в Україні XVI ст.

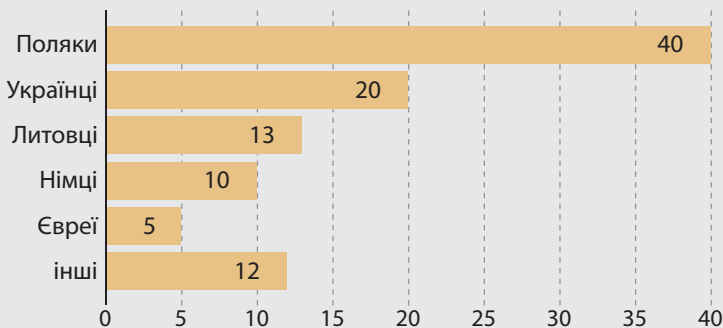

Розгляньте гістограми, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.
1. Якою була соціальна структура населення Речі Посполитої та його національний склад? **2.** Визначте релігійну (конфесійну) належність населення Речі Посполитої.

Соціальна структура населення Речі Посполитої після Люблінської унії (осіб; %)

Національний склад населення Речі Посполитої після Люблінської унії (%)

1. Становий поділ українського суспільства на початку XVI ст.

Структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. За обсягом прав стани поділялися на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані. До *привілейованих* верств суспільства належала шляхта. В українських землях у складі Великого князівства Литовського шляхта складалася з князів (магнатів), панів, дрібної шляхти (зем'яни, чиншовики, голота, панцирні бояри). До панівного стану належало також духовенство (церковні ієрархи та парафіяльні священники). До *напівпривілейованого* стану належали містяни (патриціат, бюргери і плебс), до *непривілейованого* – селяни (похожі, або вільні, та непохожі – залежні). Окремий міжстановий прошарок українського суспільства становило козацтво, мова про яке йтиме у наступному розділі підручника.

Роздивіться піраміду верств українського суспільства на початку XVI ст., дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Пригадайте поділ на суспільні верстви часів Русі-України. Що спільного та відмінного у суспільних станах ви можете виділити? **2.** Використовуючи матеріал попереднього параграфа, визначте, у чому полягав особливий привілейований статус шляхти.

2. Становище шляхти

Наприкінці XVI ст. завершилось оформлення особливого становища шляхти у Речі Посполитій. Унікальність її правового та соціального статусу полягала у тому, що держава визнавала представника шляхти вищим за міст'янина чи селянина. Шляхтич користувався правом суду, тоді як його самого не можна було ув'язнити без суду і слідства, а судити його мали лише визначені станові суди. Покарання за завдання шкоди шляхтичеві було набагато суворішим, ніж за аналогічний злочин щодо представників інших суспільних станів. Шляхта

мала право на необмежену владу над підданими, а також право отримувати у спадок землю та розпоряджатися нею. Маєтки шляхти були звільнені від поборів, окрім грошового податку на підданих. Шляхта отримала досить широкі політичні права, обіймаючи державні посади різних рівнів.

3. Роль князів і магнатів у тогочасному суспільстві

Особливістю суспільного устрою Речі Посполитої було те, що, на відміну від більшості європейських держав, тут збереглися княжі титули. Тож верхівку суспільної піраміди на українських землях у складі Великого князівства Литовського посідали князі, які належали до двох династій – Рюриковичів і Гедиміновичів. Упродовж другої половини XV – 60-х років XVI ст. відбувалося поступове зближення князівської верстви з представниками інших привілейованих прошарків і, як наслідок, утворення єдиного привілейованого стану – шляхти. При цьому особливе ставлення в суспільстві до князів зберігалось: навіть збіднілий князь мав більше шансів отримати високу урядову посаду порівняно з менш родовитим, хай навіть і заможнішим, шляхтичем. Загарбуючи чи купуючи великі земельні наділи (латифундії), з часом деякі князі перетворилися на магнатів. Так, княжі роди Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Чорторійських, Збаразьких та інші входили до складу керівництва урядом у Великому князівстві Литовському, засідали в раді великого князя, а у воєнні походи йшли під власними прапорами.

Княжі роди поділили між собою спершу Волинь, а згодом і Центральну Україну, перебравши реальну владу на місцях. На Лівобережжі наприкінці XVI ст. постало «Задніпровське князівство Вишневецьких» з центром у Лубнах. Магнатська латифундія Вишневецьких мала небачені розміри, охопивши близько двадцяти міст. Величезні магнатські володіння лише номінально підлягали державному контролю. На їхніх теренах діяло княже право з власними податками й судом, було власне військо. Тож на місцевому рівні, здавалося, усе

↑ Іван Вишневецький

↑ Роман Сангушко. Художник К. Александрович

↑ Лавінія Радзивілл з княжого роду Корецьких

лишалося таким, як і за княжої доби. Власне тому представники княжих сімей пов'язували свої родоводи з князями Русі-України.

У житті тогочасної України особливе місце посідав рід Острозьких.

↑ Князь В.-К. Острозький. Копія XIX ст. з портрета початку XVII ст.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Василь-Костянтин Острозький (1526–1608) – одна з найвпливовіших політичних постатей того часу. Від 1559 р. В.-К. Острозький був київським воєводою та володарем українського прикордоння. Наприкінці XVI ст. – найбільший після короля землевласник Речі Посполитої. Князь Костянтин був власником 80 міст і містечок, 2760 сіл на Волині, 14 міст із прилеглими селами на Київщині, 8 – на Брацлавщині, 4 – у Галичині, 32 населених пунктів у Сандомирському, Краківському, Люблінському та Мазовецькому воєводствах. Річні прибутки князя оцінюють у 10 млн злотих. В.-К. Острозький мав можливість у найстисліший термін виставити 15–20 тис. війська. Промовистим є і той факт, що при княжому дворі постійно перебувало близько 2 тис. шляхетних юнаків-слуг, які відбували тут лицарський вишкіл. Після смерті польського короля Стефана Баторія (1586) В.-К. Острозький вважався одним із можливих претендентів на престол.

Прочитайте тексти джерел і дайте відповіді на запитання. **1.** Що, за свідченням секретаря посла Папи Римського у Варшаві Е. Спаноккіо, заважало князеві В.-К. Острозькому посісти престол короля Речі Посполитої? **2.** Як ця обставина характеризує становище українських земель під владою Польщі? **3.** Чому князя В.-К. Острозького називають «некоронованим королем Русі» і «паростю Володимира Великого»?

*«Уже кілька днів польська столиця перейнята смутком і жалобою: помер король Стефан Баторій. Проте життя не спинялося. Смерть короля поставила питання рішуче: хто посяде польський престол? З-поміж можливих претендентів називали й українського князя Костянтина Острозького. Впливові європейські політики анітрохи не дивувалися такій можливості. "По-перше, він – найзаможніша людина держави, – писав секретар посла Папи Римського у Варшаві Енріко Спаноккіо, – по-друге, його усі шанують як чоловіка розсудливого й достойного, і єдине стоїть на заваді: князь – русин і вождь **схизматиків**».*

– Дивні справи кояться на землях князя Острозького, – стиха перемовлялися вельможі, – він нехтує військовими обов'язками, а натомість опікується наукою та церквою...

– То правда. На відміну від свого войовничого батька, князь Костянтин не надто прагне військової кар'єри. Але й від посад, належних його становищу, не відмовляється. Авторитет,

СЛОВНИК

Схизматиками (від схизма – розкол), або ж розкольниками, відступниками від істинної віри називали православних католики.

підтриманий величезним багатством, дозволяє йому ні на кого не зважати. Отож і засновує школи, як у Турові чи Володимиріві-Волинському або ж в Острозі. Острозька школа прагне не поступатися найвідомішим університетам! Діє там і друкарня, де вже видрукували Біблію та Буквар. Залучає князь до свого освітнього гуртка відомих чужоземців, найчастіше греків...

– Мені доводилося бувати в князя Острозького, – втрутився в розмову немолодий шляхтич. – Нічого дивного в тому не бачу, що в руських землях шанують його як некоронованого короля, а родовід князів Острозьких пов'язують із великими київськими князями. Самого ж Костянтина називають "паростю Володимира Великого"...

Роздивіться ілюстрацію, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Як гадаєте, чому герб князя В.-К. Острозького прикрашає сторінки Острозької Біблії? **2.** Пригадайте, де раніше ви зустрічали зображення Юрія Зміборця та вершника на коні. Що вони символізують? Висловіть припущення, чому на гербі В.-К. Острозького присутні ці зображення? **3.** Знайдіть інформацію в інтернеті про використання астрологічних символів у геральдиці. З'ясуйте, що могло означати зображення місяця та зірки на гербі Острозьких.

→ Герб князя Василя-Костянтина Острозького з «Острозької Біблії» 1581 р.

4. Становище середньої та дрібної шляхти

До вищих верств тогочасного суспільства, крім князів, належали **пани**. Слово «пан» у XVI ст. було титулом. На Київщині й Брацлавщині у першій половині XVI ст. із 450 шляхетських родів панськими називалися близько сотні. Основною ознакою пана було те, що він володів подекуди невеликою, але власною, вотчинною землею, на якій працювали піддані. Така шляхта була економічно незалежною та мала широкі політичні права.

Левову частку шляхетського стану становила дрібна шляхта, яка поділялась на кілька категорій. Найчисленнішим прошарком були **зем'яни** (від XV ст. це слово вживалося як синонім до поняття «бояри»). Частина зем'ян мала право розпоряджатися власними маєтками, які були їхньою приватною власністю. Часто зем'яни не мали коштів на утримання підданих, тож були змушені обробляти земельні угіддя власними силами. **Чиншовою** називали безземельну шляхту, яка чи то втратила свої маєтки, чи то їх ніколи не мала й була змушена орендувати землю у магнатів, сплачуючи **чинш**.

СЛОВНИК

Чинш – орендна плата за земельний наділ. Чинш можна було виплатити як грошима, так і оброком, тобто виконувати якісь завдання або перебувати на службі у поміщика, у якого чиншова шляхта орендувала землю.

Існував і такий різновид шляхти, як **голота**. Представники голоти не мали ні землі, ні підданих. Вони відбували військову повинність чи працювали у магнатському/княжому дворі, маючи надію здобути право на отримання чи принаймні користування чужою землею. Найнижчу сходинку шляхетського стану займали **панцирні бояри** – це військові слуги, які перебували на службі короля чи князя. Були позбавлені права політичного голосу, а звільняючись із військової

служби, втрачали привілеї та земельні наділи, що їх видавав господар за службу.

Прикметною ознакою суспільно-політичного життя України XVI ст. було те, що, попри споконвічну неоднорідність, шляхетська верства у Великому князівстві Литовському прагнула здобути собі загальні права й привілеї, а отже, відокремитися остаточно від решти суспільства. І якщо князі мали ті права за фактом свого народження, то середній та дрібній шляхті доводилося їх виборювати.

↑ Український шляхтич (пан). З альбому Ю. Глогівського

↑ Українська панна. З альбому Ю. Глогівського

↑ Озброєний український шляхтич XVII ст. З альбому Ю. Глогівського

5. Становище духовенства

Як і раніше, особливе місце в українському суспільстві належало **духовенству**. Окремішність цієї верстви виявлялася в тому, що вона не підлягала світському суду. Духовенство за тих часів було досить численним – священники з їхніми сім'ями, ченці, люди, які обслуговували церкву. Вище духовенство (ми-

трополит, єпископи, настоятелі монастирів) поповнювалося вихідцями з аристократичних родів і обіймало посади лише з волі литовських та польських володарів. Становище нижчого духовенства залежало від землевласників, на землях яких розташовувалася церковна **парафія**.

Згідно з пунктами **Литовського статуту** 1588 р. духовенство, як католицьке, так і православне, що мало маєтки, обов'язково мусило виставляти від свого володіння на військову службу своїх слуг та шляхтича, який би відбував військову службу замість них. Звільнялися від військової повинності тільки маєтки Віленського духовного колегіуму.

Парафія – нижча церковна адміністративна одиниця, фактично, територія, на якій живуть члени громади, вірні одного храму.

Литовські статuti – правовий кодекс Великого князівства Литовського, який увібрав у себе основні положення державного, цивільного, кримінального й процесуального права. Протягом XVI ст. здійснено три видання цих кодексів (1529, 1566, 1588).

6. Міське населення

Міське населення складалося з: 1) міської верхівки – патриціату (багаті представники знатних родів); 2) поспільства/бюргерів – середній, найчисленніший прошарок міщан, які мали міські права (ремісники, крамарі) та 3) міської бідноти/плебсу.

Щоб вважатися повноправним громадянином, тобто перебувати під захистом міського самоврядування, користуватися привілеями, які надавалися городянам, зокрема, правом займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, потрібно було володіти нерухомим майном, зокрема – власним будинком. У містах, особливо в Галичині, мешкали представники різних народів. На Волині та в землях Центральної України переважали українці.

↑ Львівський містянин (заможний). З альбому Ю. Глоговського

↑ Українська містянка. З альбому Ю. Глоговського

↑ Львівський дроворуб. З альбому Ю. Глоговського

Артикули Литовського статуту 1588 р. свідчать, що зародження і розвиток буржуазних відносин, особливо у містах, привели до того, що частина шляхти продавала свої маєтки, оселялася у містах і займалася лихварством. Проте, це не звільняло шляхту від обов'язків нести державну службу, яку вони мали відбувати, залежно від вартості майна та одержаних прибутків. Крім того, у шляхетському середовищі вважалося, що шляхтич, який селився у місті і починав займатися там торгівлею, шинкарством чи ремеслом, тим самим ганьбив шляхетський стан. У разі вимушеного переїзду до міста через втрату маєтку чи важкого матеріального становища шляхтич більше не міг користуватися своїми правами та вольностями, проте це правило не стосувалося його синів, якщо ті не займалися ремеслом чи шинкарством. Шляхтич також міг повернути шляхетські права й вольності, якщо поривав із життям у місті.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які категорії міського населення йдеться у джерелі? **2.** Чиї права обмежує магдебурзьке право? **3.** Які аргументи наводить автор джерела на користь обмежень щодо свідчень у суді певних категорій людей? Чи є, на вашу думку, ці аргументи, підставою для обмежень прав людини?

«Причини, через які не можна свідчити у суді: насамперед роки з огляду на молодість; хто був би молодший від чотирнадцяти років, до складання свідчень не має бути допущений. Цього слід дотримуватися в справах учтивих, про борг або про майно. Але у справах ганебних, де йдеться кому про честь або про горло, жоден не може свідчити, хто був би молодший від двадцяти років. З огляду на старість, хто б мав сімдесят років, свідчити не може. Слуга теж не може свідчити за паном, тому що через страх перед своїм паном часто змушений буде правду замовчувати. Жінки також свідчити не можуть, бо вони відмінне на словах і в різних свідченнях видають, і жодна їхня судова справа без опікуна не законна. Так само їх не можна перемогти свідченням, бо вони не вміють застерегтися від шкоди і вміти користуватися правом не повинні. Виняток становлять справи про вбивство чоловіка або якби щось проти Речі Посполитої творила, тоді свідками може бути оскаржена. Може також відвести звинувачення про злочин сімома свідками, якщо б була передана на поруки».

Б. Гройцький. «Порядок судів та муніципальних справ магдебурзького права в Польській Короні»

7. Селяни

У соціальній піраміді тодішнього суспільства найнижче місце посідали селяни, які були найчисленнішою верствою – близько 80 % населення. Як і інші верстви тогочасного суспільства, селянство не було однорідним. Селяни поділялися на *похожих* (особисто вільних) і *непохожих* (прикріплених до свого наділу). Залежно від форм феодальної експлуатації та повинностей селянства, вирізняли кілька груп: *данники* – особисто вільні селяни, які працювали на власній землі, сплачуючи грошовий чи натуральний податок державі; *тяглові* селяни, які працювали із власним тяглом (худобою) і вели господарство на земельних ділянках, що належали феодалам. Основними формами експлуатації цієї категорії селян була панщина та повинності на користь держави. Окрему

категорію становили *службові* селяни – ремісники, рибалки, конюхи, які обслуговували двір феодала й звільнялися від інших повинностей.

Зростання на ринках Центральної й Західної Європи попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію сприяло стрімкому розвитку фільварків. Зацікавлені в зростанні прибутків, землевласники розширювали площі фільваркових земель, захоплюючи наділи, що належали громадам, і примушуючи селян працювати на себе з власним реманентом, тобто впроваджували **панщину**. У середині XVI ст. повсюдною стала дводенна, а подекуди й триденна панщина. Отже, XVI ст. для українських селян стало добою зростання панщини, повинностей та податків. Поступово феодална залежність селянства перетворювалася на **кріпацтво**, а кількість непохожих селян з року в рік збільшувалася.

Збільшення панщини не було однаковим у різних регіонах. Так само закріпачення відбувалося поетапно, залежно від місцевих умов. Наприклад, на Волині воно просувалося не так швидко, як на Галичині, де вільних земель уже в XV ст. бракувало. На Брацлавщині та в степовій і лівобережній частинах Київщини, де землі було багато, навпаки, відчувався брак робочих рук, тож землевласники надавали селянам більше пільг.

СЛОВНИК

Панщина – обов'язок селян працювати у фільварку пана з власним реманентом кілька днів на тиждень.

Кріпацтво – система правових норм, яка встановлювала залежність селянина від землевласника. Останній мав право на життя і майно селянина.

↑ Селяни відпрацьовують панщину. Малюнок-реконструкція

↑ Селянин продає у Львові пісок. З альбому Ю. Глоговського

↑ Заможний селянин з хутора біля м. Олешинці (Львівщина). З альбому Ю. Глоговського

↑ Селянка з околиць Львова несе на базар сіно. З альбому Ю. Глоговського

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про що ви довідалися з джерела? Як у документі відображено зміну становища селян? **2.** Які права шляхти закріплює цей документ? Що у тексті документа підтверджує найвищий статус шляхти у Речі Посполитій?

«Постановляємо, яка б слуга чи челядь власна або полонена втекла від княжат, панів, або від якого шляхтича і прийшла до столичного нашого міста Віленського, або до інших міст наших привілейованих чи непривілейованих, також до міст князівських, панських, духовних, то тих людей і слуг мають вийти і бурмістри з міст наших, вислухавши попередньо докази панів їхніх, або за їхнім власним зізнанням, видати панам. А тих слуг і шляхетських людей, які, прийшовши до міст наших, осілість (тобто житло) мають і проживуть 10 років, міські урядники видавати не повинні. Але вони мають відкупитися згідно зі станом своїм. Так само проти втікачів мають чинити урядники міст, які не мають магдебурзького права. А ті міські урядники, які переховують і не хочуть слуг панам видавати, мають штраф заплатити у двадцять кіп грошей, а втікачі видані бути мають».

Третій литовський статут. 1588 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Населення українських земель поділялося на стани, правовий і соціальний статус яких регулювало польсько-литовське законодавство.
- У першій половині XVI ст. завершилося оформлення привілейованого статусу шляхти, яка отримала найбільші політичні та земельні права у Речі Посполитій.
- Міське населення було досить строкатим, мало власне самоврядування, судочинство, сплачувало податки на користь міста.

- Селянство було найчисленнішим та найбільш безправним прошарком українського суспільства.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Про які права шляхти йдеться у документі?

*«Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі й бояри і вся шляхта, які маєтки свої батьківські куплені і яким-небудь звичаєм нажиті за пра-
батьків наших славної пам'яті їх милостей королів і великих князів литовських, а та-
кож і за нашого щасливого (володіння) держали і володіли, щоб їм такі маєтки вічно від
нинішнього часу і в прийдешні часи держати й володіти, їм самим, і потомкам, тобто
їх родові; хоч би і грамот і кріпосних документів ніяких не було...»*

2. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Другий литовський статут ► Кревська унія ► Люблінська унія ► Третій литовський статут.

3. Дайте визначення поняттям.

Шляхта; магнати; кріпацтво; панщина; чинш; парафія.

4. Установіть подібність та відмінність у групах понять.

Князі; пани; зем'яни-шляхта.

5. Заповніть таблицю: «Права і обов'язки різних верств суспільства в Речі Посполитій».

Суспільна верства	Права	Обов'язки
Шляхта		
Духовенство		
Містяни		
Селяни		

6. Дайте відповіді на запитання.

► Яку роль у тогочасному суспільно-політичному житті відіграла українська шляхта? ► Які зміни в житті українських селян відбувалися протягом XVI ст.? ► Чим вирізнялося життя українських містян? ► Якими були причини закріпачення українського селянства?

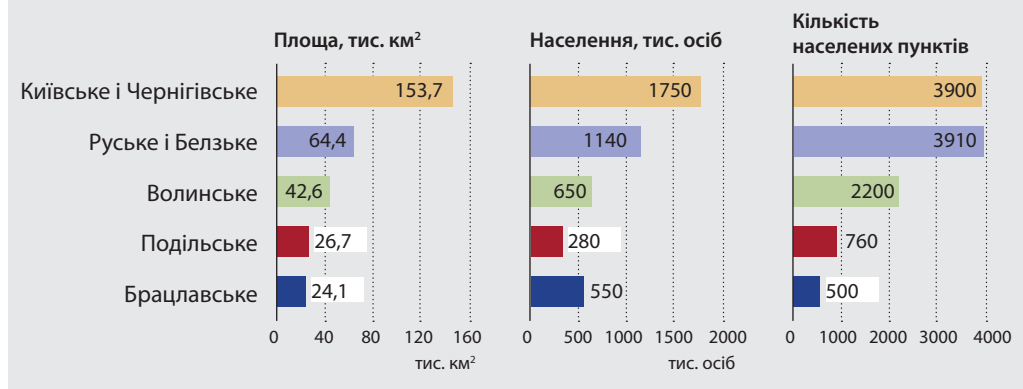

§ 4 Економічне життя українського села і міста в другій половині XVI ст.

Роздивіться діаграми та виконайте завдання. **1.** Які з воєводств мали найбільшу кількість населення? **2.** Визначте найбільше та найменше заселені українські воєводства (це можна зробити за формулою: $\Gamma = Н/П$, де Γ – густина населення, $Н$ – кількість населення, $П$ – площа території). **3.** Як гадаєте, з чим була пов'язана нерівномірність заселення українських воєводств? Які з воєводств мали найбільше і найменше населених пунктів? **4.** Що могло вплинути на появу нових міст, містечок, сіл в українських воєводствах?

Адміністративно-територіальний поділ та населення українських земель

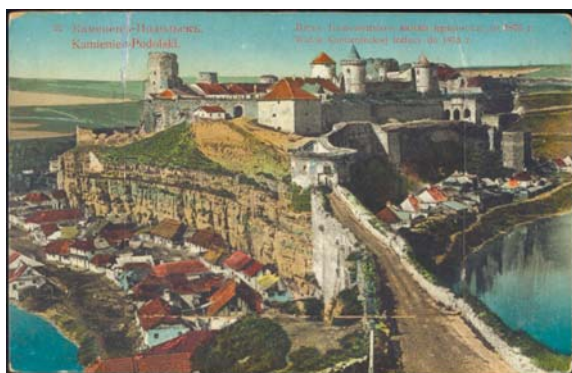

1. Розвиток міст у XVI–XVII ст.

Залежно від підпорядкування міста в українських землях Речі Посполитої поділялися на: 1) королівські (Польща) або великокнязівські (Литва) – до цієї групи належали здебільшого найдавніші міста; 2) приватновласницькі (найчисленніша група міст); 3) церковні.

XVI – перша половина XVII ст. – час появи та бурхливого розвитку міст. На території Руського й Белзького воєводств до кінця XVI ст. існувало понад 200 міст і містечок. Переважну більшість мешканців Руського, Белзького та Подільського воєводств, що перебували у підпорядкуванні Королівства Польського, становили німецькі, вірменські та єврейські громади, які виборювали у короля право на самоврядування, перетворюючи міста на міжнаціональні й міжконфесійні центри торгівлі.

Міста на українських теренах Великого князівства Литовського не зазнали таких активних іноземних впливів, як на Галичині чи Поділлі. Утім, на початку XVI ст. на Волині набирала обертів урбанізаційна хвиля, тож уже на середину XVII ст. тут було понад 180 міст і містечок. Поява нових міст була зумовлена утвердженням великої земельної власності князів-магнатів. Князь отримував привілей на спорудження замку та осадження міста з дозволом на торгівлю у ньому у певні дні. Новостворені міста й містечка, на відміну від галицьких, тривалий час зберігали напіваграрний характер, а їхні мешканці були тісно пов'язані з сільською округою та сільськогосподарськими заняттями. Позаяк заняття ремеслами часто не задовольняло матеріальних потреб містян, ремісники мусили обробляти ще й орні землі.

↑ Кам'янець-Подільська фортеця. Поштівка XIX ст.

↑ 3D реконструкція Острога XVII ст.

Після постанови сейму 1590 р., що передбачала роздавання нібито «пустель, що лежать за Білою Церквою», завдяки активній будівничій діяльності магнатів і шляхти на середину XVII ст. у Київському воєводстві з'явилося близько 200 міст та містечок, у Брацлавському – близько 100. Ця розбудовча діяльність має економічне пояснення: містечко приносило власникам у 5–10 разів більший прибуток, ніж село, з якого воно виникало. Містечка були переважно невеликими за кількістю населення (половина з таких поселень на Київщині налічувала до 100 дворів).

Оскільки Київщина та Брацлавщина жили під постійною загрозою татарських набігів, місто обов'язково повинне було мати укріплення, куди стікалися мешканці довколишніх сіл у разі наближення татарських загонів. Оборонні потреби накладали відбиток на спосіб життя містян.

↑ Вид Почаєва. Художник З. Фогель. 1791 р.

↑ Біла Церква. Замкова гора. Поштівка початку ХХ ст.

Відтак, окрім занять ремеслом і торгівлею, мешканці таких міст мусили відбувати військову службу.

ЗАУВАЖТЕ

Обсяг і характер військової служби у кожному регіоні відрізнявся. Приміром, мешканці Вінниці виставляли регулярні сторожові загони за містом, а при наближенні татар мусили виїжджати під проводом замкового намісника назустріч ворогові. Кияни мали обов'язок утримувати бойового коня і зброю для раптового воєнного походу, окрім того,

покидаючи місто у торговельних справах, кияни мусили залишати замість себе заступників. Вирушати з конем та зброєю на захист свого міста у разі загрози було єдиною повинністю мешканців Канева, Білої Церкви, Черкас, Переяслава, Корсуня та інших прикордонних міст, які від решти податків звільнялися.

Роздивіться зображення українських міст на с. 42, 43 і дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, яке з них у XVII ст. належало церкві, яке було королівським, а яке перебувало у власності магната/шляхтича? **2.** Скориставшись додатковими джерелами, з'ясуйте, за яких обставин, ким і коли ці міста засновані. **3.** Чи відрізнявся побут і спосіб життя їхніх мешканців?

2. Особливості розвитку торгівлі

У містах і містечках, окрім щоденної торгівлі, кілька разів на тиждень відбувалися торги, на яких продавали сільськогосподарську продукцію й ремісничі вироби. У великих містах по кілька разів на рік проходили ярмарки. На них приїздили купці з різних міст і країн. Деякі ярмарки спеціалізувалися на реалізації окремих товарів – зерна, худоби, шкіри тощо. Особливе значення мали ярмарки у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Києві.

Найважливішим торговим центром тих часів був Львів. Це було найбільше в українських землях місто за чисельністю населення: на кінець XVI ст. – близько 17–20 тис. осіб (із них 5 тис. жило у середмісті, тобто на обведеній мурами території), а в середині XVII ст. кількість львів'ян зросла до 22–25 тис. осіб.

↑ Львів. В'їзна брама. Гравюра І. Качора. 2004 р.

↑ Львів. Площа Ринок. Гравюра І. Качора. 2004 р.

Львів мав право складу: всі товари, привезені з інших країн, мали продаватися спочатку у Львові, а вже те, що залишалося, розвозили по інших містах. Це приносило неабиякі прибутки місцевому купецтву. Зі східних українських районів до Львова приганяли великі гурти волів, привозили шкури, хутро, віск, мед, рибу, різні промислові вироби. Зі Сходу привозили прянощі, прикраси, шовк тощо. Із Криму, Балкан та Угорщини постачали вина, із Західної та Центральної Європи – сукно, металеві вироби, одяг. У торгівлі східними товарами основну роль відігравали вірменські та грецькі купці.

Складське право діяло і в Києві, котрий стояв на шляху, що поєднував Крим і Північне Причорномор'я з Московією, обслуговуючи так звану московсько-ординську торгівлю. Купецькі каравани йшли суходолом чи Дніпром повз Черкаси та Канів, до Києва; тут відкривалися річковий та сухопутний шляхи на Чернігів і далі, вгору по Десні на Новгород-Сіверський до Москви. Цим торговельним шляхом через Подніпров'я курсували різноманітні східні товари: тканини, одяг, килими, шовк-сирець, прянощі (шафран, перець, імбир), фарби, коштовності, ладан, мускус, мило, зброя. Щоправда московсько-литовські та Лівонська війни негативно позначилися на торговельних відносинах між Московією та Литвою, тож із середини XVI ст. більшість торговельних шляхів зі Сходу пролягали через Поділля та Галичину на Західну Європу.

Прочитайте тексти джерел і дайте відповіді на запитання. **1.** Що вражало чужинців у повсякденному житті Львова та Києва? **2.** Які товари продавали на базарах? **3.** Як, на вашу думку, розвиток торгівлі позначався на добробуті мешканців міст? **4.** Які фактори впливали на особливий розвиток Києва та Львова? **5.** Порівняйте розвиток Києва та Львова, виділіть спільні та відмінні риси.

«Всі будинки міста кам'яні, дороги, облицьовані, широкі, високі, три- і чотириповерхові. Льохи та пивосховища з каменю і вриті в землю, щоб влітку напої були холодними. Це багатолюдне місто, повне достатків, тут багато фруктів. Кажуть, що в країні руських іншого такого міста нема. Це столиця. Міщани живуть замож-но, у розкошах... Крамниці повні товарів, усього вдосталь, і що захочеш, у Львові знайдеш. Там є багато різних майстрів і ремісників: майстрів-золотарів, золотошвей, скульпторів, мулярів, різьбярів по каменю й мармуру та ін. Тому туди приїз-дять зі всіх країн світу і з усіх областей: одні вироби знаходять готові, інші – за-мовляють. Туди приїздяють також вершники і воїни (піхотинці), князі й пани і купують там зброю, шоломи, кольчуги, піки, списи, мечі, сокири, ратища, персні тощо; звідси вивозять усе, що потрібно для війни. І якщо навіть приїде сто тисяч воїнів, вони знайдуть усе, що їм потрібно, бо це велика столиця. Там є і кравці, оді-яльники, гарбарі, красильники, сірничники, виробники хусток, різні ткачі, намету-вальники, набійники, золотоплавильники й умільці-золотарі. Є також художники, ри-сувальники, гравери й майстри, які друкують по-польськи, по-руськи і по-вірменськи».

Вірменський мандрівник та історик Сімеон Дпір Лехаці

«Київ наповнений чужоземни-ми товарами, бо немає відомішо-го, коротшого й надійнішого шляху, ніж стародавня й загаль-новідома в усіх своїх звивинах до-рога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи, че-рез Таврійські ворота (Перекоп) до Гаванської переправи на Борис-фені, а звідти через степи – до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію й Данію коштовне каміння, шовк і золоте тканиня, ладан, фіміам, шафран, перець та інші пахоці. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки до тисячі душ, звані караванами, із багатьма навантаженими візками й нав'юченими верблюдами. Від проходу каравану значні прибутки отримують київ-ські жителі: воеводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники й шин-карі... У непоказних київських хатах трапляється не лише достаток, але навіть ряснота плодів, овочів, меду, м'яса, риби; окрім того, вони до такої міри переповнені дорогим шовковим одягом, коштовностями, соболями та іншим хутром і пряноща-ми, що мені самому випало бачити шовк, який обходився дешевше, ніж у Вільні льон, і перець, дешевший від солі...».

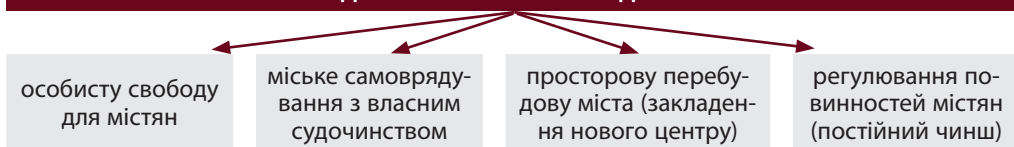
↑ Вид Подолу та старого Київського замку. Ху-дожник А. ван Вестерфельд. 1651 р.

М. Литвин. «Про звичаї татар, литовців і москвитян». Середина XVI ст.

3. Роль магдебурзького права у розвитку міст

Ви пам'ятаєте, що надання містам королем або великим князем литовським (згодом і власниками-магнатами) привілею на магдебурзьке право сприяло по-мітному пожвавленню міського господарства та активному формуванню містян як стану.

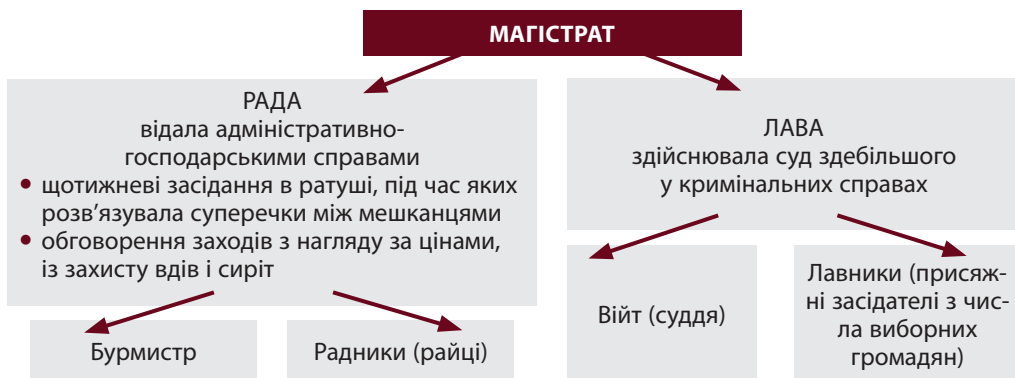
МАГДЕБУРЬКЕ ПРАВО ПЕРЕДБАЧАЛО

Міське самоврядування здійснював виборний магістрат, який складався з *ради* (райці на чолі з бурмістром) і *лави*, або лавничого суду. Райці відали адміністративно-господарськими справами: до обов'язків ради та бурмістра належали щотижневі засідання в ратуші, під час яких залагоджували суперечки між мешканцями, обговорювали заходи з нагляду за цінами, мірами та вагами на ринках, із захисту вдів і сиріт, викорінення азартних ігор, з витрачання коштів з міської скарбниці.

Лаву, яка чинила суд, очолював війт. У ролі присяжних виступали виборні містяни – лавники. Саме на підставі рішень лавників війт ухвалював вирок.

Попри отримання українськими містами права на самоврядування, українців, а також вірмен і євреїв часто не допускали до міських урядових посад.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Поміркуйте, звідки взято цей фрагмент. **2.** Пригадайте, що таке магдебурзьке право. Яких змін зазнавали міста з отриманням магдебурзького права? **3.** Які функції покладено на міські органи влади?

«Обов'язком ради й бурмістрів є принаймні раз на тиждень або щоразу, як виникатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користі для громади та запобігати шкодам, залагоджувати й розсуджувати всілякі спори, вишукувати способи, щоб їжа й напої в місті не були дорогими, і карати продавців, які порушуватимуть розпорядження райців або загальні ухвали. Окрім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками й шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та іншого товару.. Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сиріт і вдів та викорінювати шкідливі й безчесні ігри – карти, кості й таке інше негідне. Кожного року рада мусить складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшими й визначнішими людьми з громади».

4. Поширення цехової системи в українських містах

Уважно роздивіться ремісничі цехові знаки Львівщини, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Як гадаєте, цехам яких спеціальностей вони могли належати? Відповідь обґрунтуйте. **2.** Уявіть, що ви живете у середньовічному місті й вирішили організувати власний цех. Яку спеціальність для свого цеху ви оберете? Розподіліть обов'язки усередині цеху. Створіть цеховий статут і цеховий герб. Представте свій проєкт класу.

З магдебурзьким правом міста переймали й цеховий устрій ремесла. Ви пам'ятаєте, що ремісничі об'єднання – **цехи** – виникли в західноукраїнських землях наприкінці XIV ст. У Львові у 1425 р. цехів було близько десяти, у 1579 р. – 20, у першій половині XVII ст. – понад 30.

Діяльність цехів була спрямована насамперед на усунення конкуренції в ремісничому виробництві. Крім цехмайстера до цеху входили помічники – підмайстри, а також учні. Кожен цех мав письмовий статут, що його затверджував король чи власник міста, який визначав як особливості виробництва, так і спосіб життя ремісників. Цехові статuti передбачали суворе покарання за розголошення того, що діялося всередині цеху. Члени цеху були зобов'язані здійснювати спільні обряди, зокрема брати участь у похоронних процесіях, зібраннях у шинку, у церковних святах та церемонії піднесення підмайстра до рангу майстра. На призвідників сварки чи конфлікту під

↑ Ремісничі цехові герби із Яворова (нині Львівська обл.)

СЛОВНИК

Цех – самоврядна громада вільних ремісників одного чи кількох фахів, очолена виборним старшиною – цехмайстром, найбільш авторитетною особою серед майстрів, об'єднаних у цехове братство.

↑ Мініатюри із зображенням пекарів, зброярів, ковалів

ЗАУВАЖТЕ

Інкони цехові статуту містили вимоги, спрямовані на підтримку престижу членів цеху. Приміром, окремий пункт ткачів міст Львова і Дрогобича забороняв майстрам ходити босоніж по місту. Статут кравців м. Кам'янця накладав штраф на підмайстрів, які у присутності жінок співали б соромицьких пісень чи непристойно жартували.

Утім, багатоетнічність західноукраїнських земель не сприяла втіленню в життя подібних цехових вимог. У містах, де українці становили більшість, реалізувати себе у цеховому виробництві було значно простіше.

Протягом XVI ст. цехи активно розвивалися в українських містах Київщини, Східної Волині та Брацлавщини, досягнувши найвищого рівня розвитку тоді, коли цехова організація західноєвропейських міст уже занепадала. В українських містах налічувалося понад 100 основних і допоміжних ремісничих спеціальностей, представлених переважно професіями ковалів, слюсарів, кравців, кушнірів, гончарів, котлярів, пекарів. Характерною рисою тутешнього цехового життя був його зв'язок з оборонними функціями міст, в яких вони виникали. Тому частина міських цехів підпорядковувалася безпосередньо урядникам замку.

ЗАУВАЖТЕ

За середньовіччя медиків поділяли на класичних лікарів та цирульників. Якщо перші вели самостійну практику, то другі дотримувались основних правил життя та самоорганізації середньовічного суспільства, об'єднуючись у цехи. У Львові цех цирульників було засновано у 1512 р. Тож, імовірно, він був першою професійною спілкою лікарів. Цирульники в ті часи, окрім характерних перукарських послуг, займалися лікуванням ран, стоматологією, хірургічними операціями, вправленням кісток та переломів, кровопусканням, ставленням банок та виготовленням ліків. Та й саме слово «цирульник» – це видозмінена похідна від латинського *chirurgicus* (хірург).

час загальних зібрань цеховиків накладали чималі штрафи.

Закритість цехової системи ставала джерелом міжетнічних зіткнень на українських землях Галичини і Поділля. Оскільки цехова система на українські терени була занесена із Німеччини та Польщі, членами цехів могли ставати лише католики. Про це, зокрема, згадується в одному з цехових статутів Львова: *«Львівські золотарі не мають між собою терпіти ані приймати жодного майстра-єретика (безбожника) чи схизматика (православного), лише католиків, хіба котрийсь єретик з русинів або вірмен поєднався б із Римською*

↑ Цирульник видаляє хворий зуб. Середньовічна мініатюра

5. Сільське самоврядування

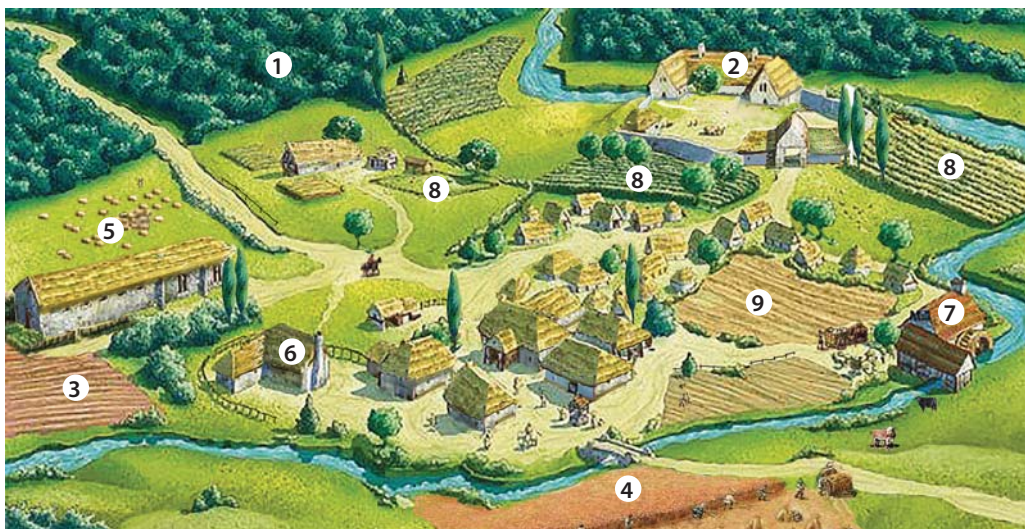
Як і раніше, селяни жили громадами. Члени сільської громади спільно користувалися пасовиськами, лісами, озерами, ріками. Орні землі розподіляли між частинами громади – *дворищами*, які об'єднували по кілька дворів-димів, тобто господарств окремих сімей. Різноманітні податки й повинності на користь держави та землевласника сільська громада також розподіляла поміж дворищами. Сільську громаду очолював обраний на сільському сході представниками дворищ *отаман*.

↑ Сільська громада. Малюнок-реконструкція

Сільська громада обирала також власний суд. Його називали *копним* (від «копа» – зібрання громади), і складався він із «суддів копних» – «мужів». Копний суд скликали просто неба на задалегідь призначеному місці. Суд розглядав цивільні й кримінальні справи, зокрема й суперечки за землю та вбивства. Поступово, із переходом землі громад у власність землевласників, копний суд було замінено на суд *вотчинний*.

6. Господарство селян, розвиток фільварків

↑ Фільварок. Малюнок-реконструкція

1 – панський ліс; 2 – панський будинок; 3 – перше поле; 4 – друге поле; 5 – пасовисько; 6 – панська піч; 7 – панський млин; 8 – сади й городи; 9 – третє поле

Фільварок – велике багатогалузеве господарство, у якому сировину не тільки виробляли, а й перероблювали на **винокурнях**, у **чинбарнях** і млинах. Вироблена продукція призначалася переважно для продажу.

Винокурня (гуральня) – господарство, де виготовляли горілчані вироби.

Чинбарня – господарство, де вичиняли, обробляли шкіру.

Вирішальну роль у поширенні **фільваркових** господарств на землях Речі Посполитої відіграла економічна ситуація, за якої у Європі упродовж XV ст. стрімко зростали ціни на сільськогосподарську продукцію. У країнах Західної Європи внаслідок активної торгівлі невпинно зростала кількість міського населення і водночас зменшувалася кількість сільськогосподарських виробників. Відкриття й освоєння Америки наповнило європейські ринки небаченою кількістю золота та коштовностей. Усе це штовхало шляхту Речі Посполитої до активнішого розвитку власного фільваркового господарства. У фільварках вирощували здебільшого пшеницю, жито та ячмінь. Використовували трипільну систему обробітку землі, проте збільшення прибутковості господарства досягалося не шляхом удосконалення виробництва і знарядь праці, а переважно завдяки посиленню соціального тиску на селян, які працювали у фільварку. Відтак, зацікавлені в зростанні прибутків землевласники розширювали площі фільваркових земель, захоплюючи наділи сільських громад, примушуючи селян працювати на себе з власним реманентом, тобто впроваджували панщину.

Уважно роздивіться ілюстрацію, прочитайте текст. Використовуючи також інформацію з інтернет-ресурсів, дайте відповіді на запитання.

1. Що таке селітра? 2. Для чого використовували селітру в XVII ст.? Чи змінилася мета її застосування нині? 3. В який спосіб нині видобувають селітру? 4. До яких позитивних і негативних наслідків призводило/призводить використання селітри?

Інтенсифікація сільського господарства була тісно пов'язана із розвитком допоміжних промислів, серед яких значне місце з початку XVII ст. займав видобуток селітри – сировини для виробництва пороху. Основними об'єктами, що їх використовували у «миттевому» способі виробництва селітри на території України, були стародавні кургани, а також залишки фортифікаційних споруд давньоруських городищ.

↑ Видобуток селітри. Малюнок-реконструкція

Швидкому зростанню кількості фільварків на українських теренах у середині XVI ст. сприяла поява закону, затвердженого Сигізмундом II Августом у 1557 р. Документ, який дістав назву «Устава на волоки», передбачав поділ усіх земельних володінь короля на однаково рівні ділянки – *волоки*, які можна було

↑ Жнива. Художник П. Брейгель Молодший. 1565 р.

купувати. Найродючіші чорноземи відводили під князівські чи шляхетські фільварки, менш родючі землі розподіляли між селянами. Усі дорослі селяни з категорії тяглових за користування волокою мусили відпрацювати два дні панщини на тиждень у фільварку. Деякі селяни **орендували** землю у сусідніх селах, бідніші родини брали волоку на 2 або 3 дворища, щоб спільними зусиллями сплачувати **ренту**.

Унаслідок розвитку фільваркового господарства, зорієнтованого на ринок, зросла панщина й поширювалося кріпацтво. Наступ на права селян, що перетворював вільних хліборобів на кріпаків-злидарів, викликав одчайдушний спротив, спричинив хвилю селянських утеч і сприяв покаянню – переходу селян у козаки.

Оренда – наймання, тимчасове користування будівлями, земельною ділянкою, обладнанням, виробничими площами, машинами тощо на договірних засадах.

Рента – дохід від власності, який сплачують орендатори власникам землі за право її використання протягом певного періоду.

Гумно – діалектна назва току із господарськими будівлями біля житла або за селом; огорожена ділянка землі в селянському господарстві, призначена для зберігання, молотби та іншої обробки збіжжя.

ПРИЧИНА

- зростання попиту на сільськогосподарську продукцію у Європі
- зацікавленість шляхти у зростанні прибутків

ПОДІЯ

Поширення фільварків на українських теренах

НАСЛІДОК

- руйнування селянської громади
- збільшення селянських повинностей
- посилення закріпачення селян, обмеження їхнього права переходу до іншого господаря
- зменшення площ земель спільного користування
- експлуатація та виснаження ґрунтів

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Взаємини яких верств суспільства описані у джерелі? **2.** Як змінився статус селян? Яку роботу вони мали виконувати у фільварку? **3.** Поміркуйте, чи могли селяни відмовитися від роботи на власника фільварку? Відповідь аргументуйте.

«Робота підданам через вітма має бути замовлена на тиждень, з чим і на який день люди до роботи прийти мають; а віт того ж дня людям визначить роботу, і якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить гріш, а за другий день – барана, а якщо і третій раз прогуляє або через п'янство не

вийде, то бичем на лавці скарати, а дні пропущені відробити; однак, якби з якої причини підданий не міг вийти на роботу, він має через сусіда або через лавника оповістити про те уряд, а уряд, визнавши причину за слушну, не має його ніяк за те карати, але іншого дня заставити відробити повинність, яку він пропустив, але не відкуплюватися від роботи нікому. Пустих волок підданим не орати; а якщо котрийсь, не вписавшись в реєстр, посміє те вчинити, то збіжжя втратить до нашої клуні і за провину карбованець грошей до казни нашої заплатить. А до роботи приступати підданим, як сонце сходить, а зійти з роботи, як заходить сонце, а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом – година, в полудень – година, надвечір – година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по пів години має бути; а то літом на Великдень відпочивання; а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має.

«Устава на волоки». 1557 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- У XIV – на початку XVI ст. активно розвивалися українські міста. Вони перетворювалися на центри внутрішньої і зовнішньої торгівлі Литви й Польщі.
- У містах із магдебурзьким правом поширилася цехова система, що сприяло збільшенню ремісничого виробництва та удосконаленню товарів.
- Найменш захищеною і найчисленнішою верствою українського суспільства XIV–XVI ст. були селяни, які жили громадами й спільно користувалися землею.
- У XVI ст. на українських землях у складі Польщі почали виникати фільварки, власники яких (шляхтичі-магнати) орієнтувалися на продаж вироблених товарів. Тому селяни, які жили у фільварках, мусили виконувати на користь пана повинності – панщину. Згодом це призвело до обмеження свободи й закріпачення українських селян.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Прочитайте уривок із праці історика М. Довнар-Запольського та дайте відповіді на запитання. Чи погоджуєтеся ви з твердженням автора? Поясніть чому.
«...У міщанах південних міст було б помилково вбачати міський клас у власному розумінні цього поняття. Він був міським тільки в сенсі осілості в місті, виконання міських повинностей та користування старовинними міськими вольностями. За своїми ж заняттями південне міщанство було нижчим військово-службовим класом...»
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
► *Постанова Сейму про заселення земель Південної Київщини* ► *ухвалення «Устав на волоки»* ► *ухвалення Третього литовського статуту* ► *надання магдебурзького права Львову.*
3. Дайте визначення поняттям.
Фільварки; кріпацтво; дворища; дими; оренда, рента; рада і лава; цех; копний суд.
4. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються міського життя за литовсько-польської доби.
Війт та бурмистр; цехи і цехмістри; смерди та холопи; рада і лава; фільварки; дворища та дими; магдебурзьке право; ярмарки та торги.
Свій вибір поясніть.

5. Дайте відповіді на запитання.

► Якою була кількість українських міст у різних українських воєводствах? ► Яких змін зазнавали міста зі здобуттям магдебурзького права? ► Якими були повноваження рад та бурмистра, а які – війта та лави? ► Що визначало розвиток міст у XVI ст.? Як це позначалося на становищі містян? ► Що таке дворища і дими? ► Які зміни в житті українських селян відбувалися в XVI ст.? Як це позначилося на їхньому становищі?

6. Доведіть або спростуйте тезу про те, що історичний розвиток українських міст зумовлений загальноєвропейськими процесами.

7. Прочитайте уривок із праці історика та археолога Г. Івакіна. Про які українські терени, на вашу думку, говорить учений? Чи погоджуєтеся ви з його міркуваннями? Ви вважаєте їх правильними чи хибними? Відповідь обґрунтуйте.

«Багато першокласних майстрів загинуло, було забрано до Монголії або Золотої Орди... Нові майстри не пройшли відповідної школи, були втрачені виробничі секрети, що передавались із покоління в покоління, їхні ряди здебільшого комплектувалися вихідцями з сільської місцевості периферійних невеличких міст, які стояли на значно нижчому професійному рівні. Важливим фактором була відсутність належної матеріальної бази, необхідної для таких галузей ремесел, як ювелірне, каменерізне, склоробство тощо. Значно звузилося й коло замовників. Виробництво багатьох видів ремесел припинилося або провадилось у невеликих масштабах. Техніка ремесла стала грубшою і простою. Загальний обсяг ремісничого виробництва міста став незначним. Археологічні знахідки ремісничих виробів або інструментарію нечисленні. Найбільше поширення у цей час мали життєво необхідні спеціальності: гончарів, ковалів, чинбарників, шевців, кравців тощо».

§ 5 Литовські статuti про рівність, недоторканність, захист прав і відповідальність вільних («шляхетських») осіб. Практичне заняття

Литовські статuti – правовий кодекс Великого князівства Литовського, який увібрав у себе основні положення державного, цивільного, кримінального й процесуального права. Джерелами литовських статутів були: звичаєве право литовських, українських, польських та білоруських земель; «Руська правда»; судові постанови; німецьке, польське та римське право. Протягом XVI ст. здійснено три видання цих кодексів (1529, 1566, 1588 рр.). Найдосконалішим серед них був Статут 1588 р., який діяв на землях Київщини, Волині та Поділля аж до 1840 р. і юридично запровадив кріпосне право на Брацлавщині та Придніпров'ї. Статут був написаний старобілоруською мовою, а 1614 р. його переклали і опублікували польською, згодом іншими мовами. Норми литовських статутів обстоювали захист приватної власності, закріплювали станові привілеї землевласників та визначали правові підстави феодальної експлуатації селянства.

↑ Фрагмент титульної сторінки Литовського статуту 1566 р.

Ознайомтеся з текстом джерела 1 і дайте відповіді на запитання. **1.** Чи однаково Литовський статут карав за вбивство представників різних верств суспільства? Як ви гадаєте, чому? **2.** Чи захищав закон залежні верстви? **3.** Який із пунктів документа засвідчує привілейоване становище шляхти? **4.** Які зі статей документа підтверджують існування залишків язичництва у суспільстві і суперечать християнській моралі? **5.** Які зі статей документа перегукуються зі статтями «Руської правди»? Порівняйте покарання за вбивство та каліцтво.

Перший литовський статут (1529) про покарання за злочини

1. *«Простих людей господар (король) не повинен підносити над шляхтичами. Також не маємо не шляхтичів підносити над шляхтичами, а зберігати усіх шляхтичів у їхній гідності.*

...Якби шляхтич побив шляхтича, тоді, відповідно до закону, має сплатити дванадцять кіп грошей. Якщо ж на шляхтича здійме руку, поб'є його і пустить

кров простий селянин або міщанин, а шляхтич би те довів, тоді селянина або міщанина має бути покарано відтинанням руки, за винятком, якби той міщанин був райцем (членом ради). А якщо міщанин був би райцем, тоді також має сплатити дванадцять кіп грошей, а руки не втрачає.

...Якби який шляхтич на дорозі влаштував засідку одній або декільком особам з метою поранити або пограбувати, або вбити їх і його самого було б убито тими, проти кого він влаштував засідку, і якби родичі цього вбитого присягнули,

що він його вбив перш ніж той напав, тоді той, що вбив, мусить платити головищину.

А якби родичі вбитого не хотіли присягнути, заявляючи, що вони при цьому не були присутні, тоді той, що вбив, може виправдатися присягою із двома співприсяжниками-шляхтичами, навіть якщо б ці шляхтичі були його слугами, тоді він не мусить платити за вбивство. Проте, якщо виявиться, що він скоїв це вбивство, захищаючи своє життя, то він

звільняється від сплати штрафу і головищину.

...Якби шляхтич шляхтича вбив під час сварки або ненавмисне і це було доведено в суді, тоді винуватий має сплатити родичам убитого сто кіп грошей, а в державну казну – другі сто кіп грошей. А якщо вбивця, злякавшись відповідальності, втік би з країни, то родичам і в казну має бути сплачено із майна того, хто втік, головищина; діти, того, хто втік, можуть володіти маєтком.

...Якби хто убив тяглового селянина, той мусить платити за нього головищину десять кіп грошей; за невірлого парубка – п'ять кіп, а невірній жінці стільки ж головищину.

...Якби родовий шляхтич звинуватив у чьомусь маєтку яку-небудь людину в крадіжці, говорячи так: «Добре знаю, що та твоя людина – злодій і він мені завдав збитку», тоді звинувачену людину має бути притягнуто до суду, а той, хто його звинуватив, якщо не мав належних доказів, мусив підтвердити своє звинувачення особистою присягою із двома свідками».

Прочитайте тексти джерел 2–5 і дайте відповіді на запитання. **1.** Яке із джерел свідчить про утвердження у Литві та Польщі єдиного шляхетського стану землевласників? **2.** Про що дізналися з джерела 3? **3.** Як відбувався суд над шляхтичами згідно з пунктами джерела 2? **4.** У якому з джерел засвідчено право недоторканності шляхетської особи та її майна? **5.** У якому з джерел втілено ідею зрівняння усіх представників шляхетського стану в правах?

Перший литовський статут 1529 р. про суд над шляхтичем

2. «Постановляємо, що державці (молоді судді), яких нещодавно почали називати державцями, а раніше називалися вони тіунами, не повинні самі судити шляхтичів і бояр наших, але їх повинні судити воеводи і маршалки наші, земський і двірний, і старости. Проте якби шляхтичі і бояри наші самі з доброї волі

захотіли постати перед судом державців, то вони мають право їх судити. При цьому, якби одна із сторін визнала вирок несправедливим, то вона може апелювати до воєводи або старости, хто з них буде у якому повіті. Державці ж не повинні їм перешкоджати у цьому, але повинні допустити їх апелювати до того воєводи, в чиєму повіті вони будуть».

Другий литовський статут 1566 р. про судочинство над шляхтою

3. *«Установляємо, що княжата і пани, шляхту і кожного з лицарства нашого, які теж шляхту нашу в служінні у себе тримають, не мають самі про поштивість судити, крім нас; бо той суд нікому іншому не належить, тільки Господарю (королеві). А що стосується злочинства, вбивства та інших справ злочинних – те вільні будуть панове їх над ними, посадивши при собі шляхту, людей добрих, правосуддя чинити, і в чому би був хто судом покараний, тоді той за проступок свій терпіти і покараний має бути, навіть і смертю».*

Другий литовський статут 1566 р. про шляхетські права

4. *«Обицяємо і хочемо навіки мати, аби пани наші, як духовні, так і світські, і всі інші урядники наші земські і двірні у цьому панстві нашому, Великому князівстві Литовському були на всяких посадах і у поштивості збережені, згідно з давнім звичаєм і кожний згідно знатності і місця свого. І що стосується підсудності і справ їх судових; у тому вони мають дотримуватися і виконувати, як нижче у цьому статуті є описано.*

Установляємо, що усім станам шляхетського народу, як людям вільним, вільно є і буде маєтками своїми батьківськими, материнськими і яким-небудь іншим чином набутими розпоряджатися, згідно з потребою, волею і уподобаннями своїми, віддати, продати, дарувати, зоставити в борг, закласти, міняти».

Третій литовський статут 1588 р. про вольності шляхетські

5. *«Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі, пани й уся шляхта, які маєтки свої батьківські, куплені і яким-небудь звичаєм нажиті за прабатьків наших славної пам'яті їх милостей королів і великих князів литовських, а також і за нашого щасливого володіння держали і володіли, щоб їм такі маєтки, землі, людей вічно від нинішнього часу і в прийдешні часи держати й володіти, і їм самим, і потомкам, тобто їх родові; хоч би і листів, тобто грамот і кріпосних документів ніяких не було... на вічні часи зберігати. А про таке добро і землі шляхетські аби сумнівів ніяких не було, вільно завжди з усіма прибутками, які б коли-небудь в їхніх землях отримувались, так і рудами усілякими і шахтами соляними зоставатися мають. А ми і нащадки наші перешкоджати їм на вічні часи вільного вживання не маємо».*

Прочитайте текст джерела 6 і дайте відповіді на запитання. **1.** Про що ви довідалися з тексту джерела? Про які зміни у становищі селян свідчить документ? **2.** Які права шляхти закріплює цей документ? **3.** Що у тексті документа підтверджує найвищий статус шляхи у Речі Посполитій?

Третій литовський Статут 1588 р. про втечу селян із панського маєтку

6. *«Постановляємо, яка б слуга чи челядь власна або полонена втекла від княжат, панів, або від якого шляхтича і прийшла до столичного нашого міста Віленського, або до інших міст наших привілейованих чи непривілейованих, також до міст князівських, панських, духовних, то тих людей і слуг мають вийти і бурмістри з міст наших, вислухавши попередньо докази панів їхніх, або за їхнім власним зізнанням, видати панам. А тих слуг і шляхетських людей, які прийшовши до міст наших осілість (тобто житло) мають і проживуть 10 років, міські урядники видавати не повинні. Але вони мають відкупитися згідно зі станом своїм. Так само проти втікачів мають чинити урядники міст, які не мають магдебурзького права. А ті міські урядники, які переховують і не хочуть слуг панам видавати, мають штраф заплатити у двадцять кіп грошей, а втікачі видані бути мають».*

Прочитайте текст джерела 7 і дайте відповіді на запитання. **1.** Як джерело характеризує становище жінки у Речі Посполитій? **2.** Чи відрізнялися права жінок різних суспільних верств? Як? **3.** Поміркуйте, чи можемо ми говорити, що жінка у Речі Посполитій мала такі самі права, як і чоловік. Відповідь аргументуйте. **4.** Пригадайте, який документ регламентував становище жінок у Русі-Україні. Які права мали жінки в Русі-Україні? Порівняйте становище української жінки у часи Русі-України та Речі Посполитої.

З Другого (1566) та Третього (1588) литовських статутів про становище жінки

7. *«Теж обіцяємо і наказуємо княгинь, пань, вдів, княжних, панянок, дівок-шляхтянок і жінок будь-якого іншого стану походження земського, як людей вільних, під вільним пануванням нашим господарським, зберігати їх при вольностях їх і силою ні за кого їх видавати заміж не маємо без волі їх, за кого захочуть, за того вільно піти...*

...Кожний мешканець цього панства будь-якого стану, видаючи дочку свою заміж і даючи за нею придане, перш ніж дівку видати, має від зятя взяти запис під печаткою його і під печаткою людей добрих, яким він третю частину майна свого передає як віно (подарунок нареченого при укладанні шлюбу, плата за наречену), а становити воно має у два рази більше, ніж придане нареченої, а потім цей запис в книги земські записати має,

↑ Українська дівчина-шляхтянка. З альбому Ю. Глоговського

такий порядок має бути в кожному разі дотриманий. А якби батько, видаючи дівку заміж, перед виданням її, віна від зятя свого не одержав, така дівка після смерті мужа свого внесення втрачає, хоча б і велику суму за собою внесла.

...Після смерті мужа вдова отримує третю частину майна і своє придане, будучи вільна розпоряджатися власністю своєю. По смерті батька кожна дочка має отримати четверту частину маєтку.

...Уставуємо, яка б дівка або вдова, будучи стану шляхетського, маючи маєтки батьківські або материнські, пішла заміж за простого стану чоловіка, не шляхтича, така від всіх маєтків своїх, як батьківських, так і материнських, назавжди відлучається, але ті маєтки до родичів мають перейти, а після вдови – до дітей і теж до родичів її, а такі діти, як і родичі, будуть повинні такій дівці або вдові за ті маєтки її відкласти суму грошей згідно з рахунком статутним, або пополовині..

...Якби шляхтич за дружину собі не рівну взяв, такі жони і їх діти шляхетських прав набути мають. Проте, якби така жінка потім пішла за простого чоловіка, тоді поштивість шляхетську втрачає. А дітям, яких з першим чоловіком-шляхтичем мала, те шкодити не буде, за шляхтичів мають бути визнані.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Пригадайте текст «Руської правди», яку ви вивчали на уроках історії України у 7 класі. Порівняйте правове становище представників різних суспільних верств. Складіть порівняльну таблицю «Руської правди» і литовських статутів у зошиті за такою схемою:

	«Руська правда»	Литовські статuti
Коли і ким створене джерело		
Чи передбачав документ смертну кару		
Покарання за вбивство представників різних верств суспільства		
Покарання за завдання фізичної шкоди людині		
Майнові права різних верств суспільства		
Становище залежних верств суспільства		
Становище жінки		

2. Уявіть, що ви укладаєте литовські статuti. Які з пунктів ви б затвердили, які б змінили? Обґрунтуйте свою думку.

Створення Пересопницького Євангелія

1556

1561

1586

Заснування у Львові Успенського братства та братської школи

§ 6 Православна церква в XVI ст. Реформація та контрреформація

1. Становище православної церкви у XVI ст.

Ви пам'ятаєте, що на XVI ст. українські землі, позбавлені власної державності, перебували у складі кількох країн. Тож православна церква в Україні не могла розраховувати на державну підтримку. Хоча умови Люблінської унії проголошували рівність православ'я та католицизму, проте релігійну ситуацію ускладнювало становище усередині самої православної церкви. Вища ієрархія Київської митрополії приділяла мало уваги підготовці духовенства та священнослужителів, освіти молоді в цілому – ні достатньої кількості книжок, ні відповідних навчальних закладів для вищого духовенства не було. Серед священнослужителів виявилось мало осіб освічених, тямущих та відданих справі служіння Богу і церковній громаді. Натомість католицька церква, яку підтримував польський уряд, через розгалужену мережу колегій і друкарень невпинно поширювала вплив на нові східні землі. Українська православна церква мусила виробити власну систему освіти.

Несприятливими для православної церкви були й зовнішні обставини. Захоплений турками 1453 р. Константинополь втратив можливість істотного впливу на православну церкву в Україні. Київські ієрархи з підозрою дивилися на Патріарха Константинопольського, який перебував у залежності від султана. Проте вони не хотіли коритися й проголошеному у 1589 р. «Патріарху Московському та всієї Русі», який не приховував намірів підкорити собі православну церкву Литви й України та перебрати славу згаслого Константинополя.

Негативний вплив на церковне життя мало й право королівського патронату, зокрема «подання хлібів духовних» – виключний привілей роздавати церковні посади. У православній церкві діяла демократична традиція, за якої ієрархів обирала громада, а король повинен був затвердити їх на посаді. Натомість він став призначати їх одноосібно, що поставило вищу церковну ієрархію в залежність від світської влади. Окрім того, можливість легкого збагачення штовхала далеких від християнських чеснот осіб різними шляхами добиватися церковних посад. Ускладнювало ситуацію й те, що таке саме право

патронату мали магнати і шляхта у своїх володіннях – призначали та скидали священників без відома єпископів, самостійно розпоряджалися церковним і монастирським майном.

Загострення церковного протистояння в Україні відбулося внаслідок календарної реформи, проведеної з ініціативи Папи Григорія XIII. 21 лютого 1582 р. він оголосив про впровадження *григоріанського* календаря, або календаря нового стилю, на відміну від старого, *юліанського*. Реформа мала на меті подолати відставання календарного часу від астрономічного, яке в XVI ст. становило 10 днів (у XIX ст. – 12, а у XXI ст. – 13). Однак новий календар не сприйняли у східному християнському світі, наводячи насамперед богословські аргументи. Патріарх Константинопольський закликав церкви східного обряду дотримуватися старого (юліанського) календаря. На початку 1584 р. у Львові дійшло до сутички: католицькі ієрархи напередодні різдвяного богослужіння, яке відтоді не збігалося з католицьким, опечатали храми. Король Стефан Баторій був змушений видати універсал, роз'яснюючи, що зміна календаря стосується лише світських, а не церковних справ.

ЗАУВАЖТЕ

У цивільному вжитку юліанський календар на теренах України використовували до 15 лютого 1918 р., коли Мала Рада Української Центральної Ради затвердила закон, на виконання якого було запроваджено «новий», григоріанський календар. Днем, наступним за 15 лютого, ставало 1 березня. 1918 рік став останнім, який зустрічали у ніч з 13 на 14 січня. Дати за юліанським календарем стали іменувати «за старим

стилем», а за григоріанським – «за новим». Запам'ятати порядок місяців досить просто. У лютому 28 або 29 днів, у квітні, червні, вересні та листопаді – 30 днів (якщо їх порядковий номер записати римськими цифрами вийде IV, VI, IX, XI), решта місяців мають по 31 дню.

Православна церква України по сьогодні відзначає церковні свята, дотримуючись юліанського календаря.

Формально польська влада гарантувала православним однакові права з католиками. Проте православні єпископи не отримали посад у сенаті, а духовенство, на відміну від католицького, сплачувало податки. Розуміючи всю складність ситуації, частина представників вищого православного духовенства і шляхти дедалі більше схилилася до ідеї об'єднання з римо-католицькою церквою.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. 1. Про що свідчить необхідність видання такого документа? 2. Чи дотримувались у Речі Посполитій рівності католицької та православної церков? Доведіть свою думку.

«Ми, [...] маючи на увазі гідний похвали акт унії Польського Королівства з Великим князівством Литовським, вже завершений на недавньому відбутому Люблінському вальному сеймі королівства, після закінчення якого ми включили та зрівняли всіх достойників, сенаторів та урядовців, духовних та світських Великого князівства Литовського та Волині і Підляшшя земель також грецького обряду та руської віри з достойниками Польського Королівства.

Найперше хочемо та постановляємо, щоб українці нарівні з іншими місцанами та передмісцанами поляками римської віри вживали всіх прав, привілеїв, вільностей,

прерогатив та імунитетів, наданих місту Львову з різних нагод і різними способами ... щоб і вони [українці] тішилися ними так само, як тішаться польські міщани римської віри. Священники їх церкви грецького обряду, які тепер живуть і будуть у майбутньому, повинні бути вільними та звільнені від будь-яких податків, якої б назви вони не були, – як від грошових, так і від будь-яких інших... Ці ж священники грецького обряду не будуть зобов'язані підлягати та підкорятися іншій юрисдикції та зверхності, тільки львівському владиці».

З привілею Сигізмунда II Августа українській громаді Львова. 1572 р.

Роздивіться карту на с. 62 й дайте відповіді на запитання. **1.** На яких теренах Речі Посполитої було поширене православ'я, а на яких католицизм? **2.** Про що свідчить співвідношення території поширення цих напрямів християнства?

2. Реформаційний рух в Україні

Як невід'ємна частина загальноєвропейських ідей та рухів суспільне життя в українських землях зазнавало впливу реформації.

Реформаційний рух поклав початок новому напрямку християнського вчення – **протестантизму**. Протестантська церква закликала до оновлення релігійного життя шляхом спрощення обрядовості й піднесення особистої віри, проголошувала свою незалежність від влади Папи Римського. Кількість прихильників нового віровчення збільшувалася й у Речі Посполитій, де у середині XVI ст. було сформовано церковну організацію кальвіністів.

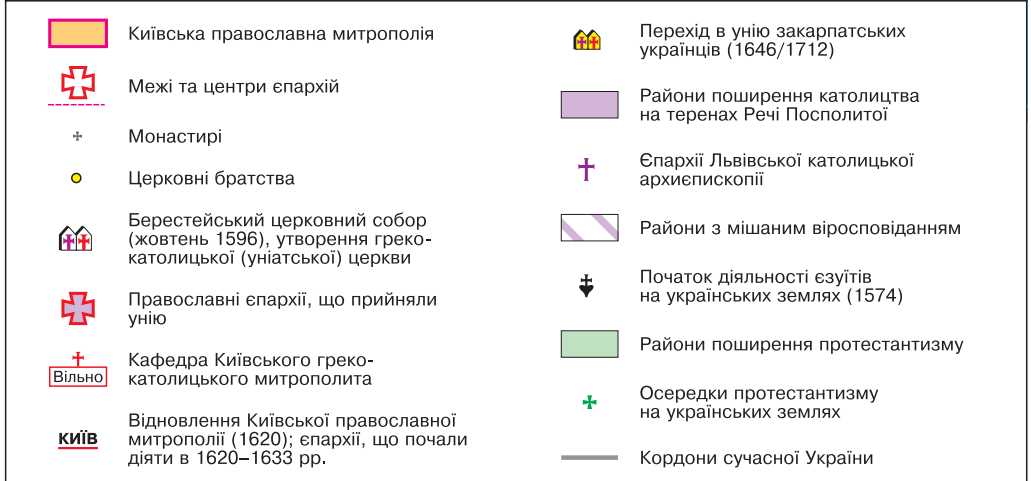
Що ж до українських земель, то тут осередки протестантизму почали з'являтися у 30–40-х роках XVI ст. Нове віровчення привертало увагу передусім шляхти й магнатів. Гасла послаблення влади вищих церковних ієрархів, ліквідації церковного землеволодіння, контролю мирян над духовенством, віротерпимість і обмеження королівського всевладдя знайшли відгук у цих верствах. Вони вбачали в протестантських (особливо кальвіністських) вимогах близькість до ідеалів шляхетської вольниці. Першими прийняли кальвінізм родини Потоцьких і Радзивілів. Решта українських шляхтичів, прагнучи розширення своєї влади, здебільшого обирали католицизм.

Не знайшла особливої підтримки протестантська церква й у середовищі містян. Проте в окремих містах, здебільшого магнатських, осередки протестантизму таки з'являлися. Їхня поява була переважно пов'язана з прихильністю або ж співчуттям протестантам власників міст. У таких містах функціонували громади й навіть працювали протестантські школи. Що ж до селян, то для них протестантизм був чужим і незрозумілим. У кращому разі українські селяни ста-

СЛОВНИК

Реформація – суспільно-політичний та ідеологічний рух XVI–XVII ст., спрямований проти феодалізму і католицької церкви під релігійними гаслами.

Протестантизм – один із трьох основних напрямів християнства (поряд із православ'ям та католицизмом), що сформувався у XVI ст. Висуває три основних принципи: спасіння через особисту віру, загальне священство (усі віряни мають право проповідувати Біблію), абсолютний авторитет Біблії.

↑ Церковне життя в українських землях у XVI – першій третині XVII ст.

вилися до нього як до «панської церкви», зберігаючи вірність батьківській, православної.

Протестантизм в українських землях не знайшов широкої підтримки ані в середовищі можновладців, ані серед простого народу. Вплив реформації проявився в застосуванні її ідей для оновлення православної церкви. Супутницею протестантизму була ідея перекладу Святого Письма національними мовами та використання живої мови у богослужінні. Справжнім інтелектуальним зрушенням стала поява у XVI ст. перекладів Святого Письма староукраїнською мовою. Найвідомішим із них є Пересопницьке Євангеліє (1556–1561).

↑ Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561 рр.

Роздивіться карту на с. 62 й дайте відповіді на запитання. **1.** На яких українських територіях найбільше поширилися протестантські вчення? Поміркуйте чому. **2.** Визначте, в яких містах одночасно проживали представники різних віровчень. Про що це свідчить?

3. Вплив контрреформації на українських землях

Не минула українські землі й хвиля контрреформації. Ідеї реформування церкви були різними. Одні передбачали здійснення реформи католицької церкви через її наближення до реформаційних церков. Інші ґрунтувалися на цілковитому запереченні віровчень, народжених реформацією, аж до оголошення їм війни та фізичного винищення їх прихильників. Перемогла друга позиція. Щоправда, методи її втілення багато в чому були реформаційними: запровадження власного шкільництва, розвиток книговидання, надання особливого значення проповіді тощо.

СЛОВНИК

Контрреформація – рух за оновлення та реформування католицької церкви, очолюваний Папою Римським. Виник як реакція на реформацію.

Єзуїти – члени католицького чернечого ордену, що проводили місіонерську діяльність, створили розгалужену мережу навчальних закладів. Для єзуїтів характерна суворі центральна дисципліна, беззастережне підкорення Папі Римському.

Справі реформування католицької церкви слугував орден **єзуїтів** (дослівно – «товариство Ісуса»), заснований 1534 р. й офіційно затверджений Папою Римським 1540 р. Єзуїти згуртували навколо ідеї оновлення католицької церкви великі інтелектуальні сили. Головними засобами досягнення мети були педагогічна діяльність та дипломатія. Засновані єзуїтами школи давали якісну освіту й не поступалися протестантським.

Із 60-х років XVI ст. єзуїти з'явилися в Польщі, а в середині XVII ст. у Речі Посполитій діяло 32 єзуїтські колегії, з них 13 – на українських землях. У 1575 р. було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі

↑ Храм святих апостолів Петра й Павла у Львові. 1610–1639 рр. Сучасне фото

(нині – Польща), а незабаром колегії з'явилися у Львові, Перемишлі, Кам'янці, Луцьку, Острозі. Перші три згодом перетворилися на заклади вищого типу. У 80-х роках XVI ст. у Львові вже функціонував невеличкий дерев'яний єзуїтський костел. У 1610–1630 рр. єзуїти збудували у Львові великий кам'яний костел – храм святих апостолів Петра і Павла у стилі раннього бароко.

Утілюючи в життя потужну освітню програму, єзуїти прагнули збільшити кількість прихильників католицизму. Високий рівень освіти єзуїтських навчальних закладів сприяв поширенню освіти: багато українців отримали змогу, закінчивши їх, навчатися в західноєвропейських університетах. Проте платою за освіченість часто ставало зречення православної віри.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Якою діяльністю протестантів та єзуїтів захоплюється В.-К. Острозький? Чому вона викликає таку повагу у князя? **2.** Яку інформацію з параграфа можна довести за допомогою наведеного джерела.

«Залишаючись у вірі своїх батьків, Острозький, однак, схилився до єзуїтів, пустив їх у свої володіння ... В подальшому помітно, що Острозький піддався впливові й протестантства. Захоплення протестантством відбувалося в нього, однак, під впливом того, що православний князь бачив християнські вчинки протестантів. Острозький з повагою вказував на те, що у них були школи й друкарні, що їхні пастори відзначалися благочестям, і протиставляв їм упадок церковного благочиння в руській церкві, невігластво священників, матеріальну сваволю архієпископів, байдужість мирян до справ віри. «Правила і статуту нашої церкви, – казав він, – у зневазі серед іноземців; наші єдиновірці не тільки не можуть постояти за божу церкву, але навіть сміються над нею; нема вчителів, нема проповідників Божого слова, повсюдно голод на слухання слова Божого, частішає відступництво; доводиться сказати з пророком: хто дасть воду голові моїй і джерело сліз очам моїм!»

Український історик М. Костомаров

4. Православні братства

Одним із проявів реформаційних ідей в українському суспільстві стала діяльність православних **братств**.

Перші православні братства на українських теренах виникли у середині XV ст. у Львові. Найавторитетнішим було Львівське Успенське братство, яке почало формуватися на початку 80-х років XVI ст. У 1586 р. Па-

СЛОВНИК

Церковні братства – національно-релігійні громадські організації українських і білоруських православних міщан, що їх створювали навколо парафіяльних церков, використовуючи цехову організаційну структуру.

тріарх Антіохійський Йоаким затвердив статут Львівського братства. Статут надав йому права зверхності над іншими братствами та контролю за духовенством, зокрема єпископами. Львівське братство також отримало від нього *ставропігію* – право підпорядковуватися не місцевим єпископам, а безпосередньо патріархові. Відтоді братство стало називатися *ставропігійним*.

Братства займалися добродійною діяльністю – допомагали братчикам, які опинилися у скруті, дбали про забезпечення храмів книжками, іконами, свічками, влаштовували храмові свята тощо. За сприяння Львівського Успенського братства у Львові постав ансамбль Успенської церкви, що належить до найкращих в Україні пам'яток ренесансної архітектури. Витрати братства покривали за рахунок внесків їхніх членів, прибутків від нерухомого майна, відсотків від позик.

Поступово братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність. З їхньої ініціативи створювали бібліотеки, відкривали друкарні та школи. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. в Україні діяло близько 30 братських шкіл, в яких діти православних здобували середню освіту. Діячі братського руху прагнули поліпшення становища церкви. Вони виступали проти зловживань вищого духовенства та збагачення церкви, стежили за ретельним виконанням священниками їхніх обов'язків тощо.

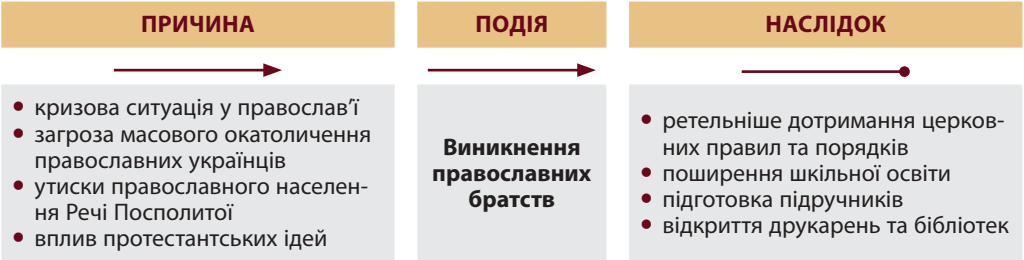
Активна діяльність православних братств була дуже своєчасною, адже їм доводилося протидіяти численним католицьким братствам, які зазвичай створювали чернечі ордени бернардинів, домініканців, кармелітів та – особливо – єзуїтів.

↑ Привілей Львівському братству Патріарха Антіохійського Йоакима

↑ Печатка Львівського Успенського ставропігійного братства

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які можливості для навчання мали українці у XV – першій половині XVI ст.? **2.** Навіщо братчикам була потрібна власна друкарня? **3.** Чому діяльність братства була набагато ширшою за вирішення церковних питань?

«Хочуть... панове міщани львівські школу заснувати для навчання дітям християнським усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького й слов'янського, щоб не був їхній християнський рід неначе безсловесним через свою невечність. І також купити друкарню, потрібну для тієї школи».

З грамоти Патріарха Антіохійського Йоакима. 15 січня 1585 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Становище православної церкви на українських теренах у XVI ст. визначалось як внутрішніми проблемами (відсутність належної системи духовної освіти, занепад священства), так і зовнішніми факторами (посилення впливу католицизму, зменшення впливу східної церкви та зростання впливу реформаційних ідей).
- Протестантська церква не набула значного поширення в Україні, а вплив реформації на українських землях проявився у застосуванні реформаційних ідей для оновлення православної церкви.
- Контрреформація на теренах України відзначалася розгортанням активної просвітницької діяльності ордену єзуїтів.
- Діяльність православних братства сприяла покращенню становища православної церкви та заклала підґрунтя культурно-освітнього відродження.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - Заснування у Львові братської школи
  - об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту
  - створення Пересопницького Євангелія.
2. Дайте визначення поняттям.
Церковні братства; реформація; протестантизм; контрреформація; єзуїти.
3. Які фактори сприяли поширенню протестантизму на теренах України? Знайдіть у додаткових джерелах інформацію про поширеність протестантизму в сучасній Україні.
4. Дайте відповіді на запитання.
  - Що спричинило прихильне ставлення до ідеї об'єднання православної церкви з католицькою в колах можновладців та найвищого духовенства?
  - Чому реформаційний рух не набув помітного поширення в українських землях? Які він мав особливості?
  - Що таке братства? Які напрями їхньої діяльності ґрунтувалися на ідеях реформації?
5. Яку роль у тогочасному національно-культурному житті в українських землях відіграла діяльність ордену єзуїтів? Висловіть ставлення до цієї діяльності.
6. Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповідь на запитання. Про що свідчить станова належність осіб, які співчували протестантизму?

«Протестантські віровчення не обминули й України-Русі. В Галичині кальвінських пасторів і прокальвініськи настроєну шляхту вже в середині XVI ст. взяла під свою опіку магнати Мацей і Миколай Стадницькі, перемиський каштелянт Станіслав Дроговський (народжений у православній родині), руський воєвода Миколай Сенявський, подільський воєвода Миколай Сенявський».

Н. Яковенко. «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України»

Подорож І. Потія та К. Терлецького до Папи Римського

1595

1596

Православний та уніатський собори в Бересті. Утворення греко-католицької церкви

Діяльність уніатського митрополита І. Потія

1599

1613

Діяльність уніатського митрополита Й. В. Рутського

1637

§ 7 Берестейська церковна унія

1. На шляху до унії православної та католицької церков

↑ Кирило Терлецький. Копія з портрета. 1607 р.

Ідея об'єднання православної та католицької церков у Речі Посполитій виникла задовго до 1596 р. Її витoki пов'язані з реформаційними та контрреформаційними рухами, прагненням оновити як католицьку, так і православну церкви. В умовах кризи православної церкви дедалі більше її діячів виступало на користь унії. Цьому передували тривалі таємні переговори між православними священниками, Ватиканом, українськими можновладцями, представниками польської католицької церкви, королівським двором. Аби пришвидшити втілення ідеї унії в життя, двоє православних єпископів – найбільші її поборники Іпатій Потій та Кирило Терлецький – вирушили в подорож до Риму. Наприкінці 1595 р. відбулася їхня зустріч із Папою Римським Климентом VIII та офіційна церемонія з'єднання єпископів із католицькою церквою.

Проте згідно з демократичними традиціями православ'я остаточне рішення щодо унії мав винести церковний собор.

Кожна сторона поклала на унію свої надії. Православні українці через унію з римо-католицькою церквою сподівалися досягти єдності свого народу. Тільки справжня рівність у правах (саме її домагався, наприклад, український князь В.-К. Острозький) обох церков у католицькій Польщі могла б покласти край утискам православних. Потрібно було зберегти традиційний грецький обряд і мову богослужінь. Крім того, унія здатна була, як здавалося її прихильникам, розв'язати проблему підпорядкування Української православної церкви:

після її переходу під зверхність Папи Римського відпадала потреба боротьби із зазіханнями Московського патріархату.

Вищих православних ієрархів вельми непокоїла втрата власного авторитету в церковному житті. Першість у справі оновлення української церкви фактично перейшла до братств. Їхній вплив з кожним роком зростав. За підтримки східних патріархів братства отримали право контролювати діяльність найвищих церковних діячів. Тож в унії православні єпископи, та й сам митрополит Михайло Рагоза, вбачали можливість позбутися опіки братств. Унія мала утримати у лоні церкви віруючих, адже випадки переходу у протестантизм та католицизм частішали. Окрім того, ієрархи вбачали в унії посилення політичного впливу, адже розраховували отримати обіцяні місця у сенаті Речі Посполитої нарівні з католиками.

Серед самих католиків щодо унії церков єдності не було. Одні взагалі виступали проти будь-якого об'єднання, інші ж не заперечували можливості унії. Серед останніх був і король. Він вбачав в унії засіб об'єднання усіх феодалів та духовенства, зміцнення держави й королівської влади. Проте польським можновладцям не потрібна була авторитетна українська церква, рівна у правах із польською. Тому унію церков вони розглядали як поступове закріплення українських земель, а тлумачили як навернення до католицизму. У трактаті 1577 р. «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем» проповідник єзуїт Петро Скарга переконував читачів, що істинною є лише одна церква – римокатолицька, тож найкориснішим було б «відкинути помилки греків та об'єднатися з осердям істинної віри».

Таке тлумачення унії католиками викликало у православних обурення. Згодом прихильників об'єднання поменшало, його почали заперечувати навіть колишні ініціатори, зокрема князь В.-К. Острозький.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які вимоги до Папи Римського висували православні ієрархи? **2.** Якими побоюваннями були спричинені такі вимоги?

«20. У державних трибуналах поруч з духовними Римської Церкви, щоб ми могли мати дві духовні особи нашою обряду, які відстоюватимуть права і вольності наших церков.

25. Монастирі та храми наші руські хай не перемінують на костели. А якщо хтось з католиків знищив би їх на своїй території, буде зобов'язаний їх відновити чи наново збудувати, а старі – направити [...].

29. Собори та інші парафіяльні церкви, по більших містах і всюди в державі Королівської милости [...], нехай підлягають владі й управі своїх Єпископів, а світські люди хай під жодним приводом не встрявають у їхню управу [...].»

Головні Артикули Берестейської унії.
До Папи Римського і до короля. 1595 р.

↑ Іпатій Потій. Невідомий художник. XVII ст.

2. Два собори в Бересті

Юридичне оформлення унії мало відбутися на соборі у Бересті (нині м. Брест у Білорусі), скликаному Сигізмундом III у жовтні 1596 р. До собору готувалися не лише прихильники унії, а і її противники, яких із кожним днем більшало. Заперечували унію братства та монастирі. Чужою вона була також для більшості шляхти й містян. Не підтримувало її й селянство. Антиунійну боротьбу очолював князь В.-К. Острозький. В одному зі своїх послань, написаному ще до римської подорожі єпископів, князь заявив про готовність залучити для боротьби проти унії 15–20-тисячне військо. Численні протести православних свідчили, що про добровільне з'єднання церков годі й думати. Проте вірні своєму слову перед Папою Римським ініціатори унії не хотіли поступатися.

Фактично у Бересті відбувалося два собори. Перший – прихильників унії на чолі з королем, митрополитом Київським і Галицьким М. Рагозою та православними єпископами. Другий – противників унії на чолі з В.-К. Острозьким, архімандритом Києво-Печерського монастиря, представником Патріарха Константинопольського, який, згідно з рішенням собору східних патріархів, мав першість над митрополитами та православним духовенством. Для участі в Берестейському соборі прибув також представник Патріарха Александрійського. Щоправда, авторитет високих східних церковних діячів міг вплинути на перебіг подій лише за умови спільного собору. Спеціальним універсалом король заборонив іноземцям брати участь у соборі. Тож, не дійшовши згоди навіть щодо спільного засідання, обидві сторони 8 жовтня розпочали власні окремі собори.

↑ Михайло Рагоза. Невідомий художник. XIX ст.

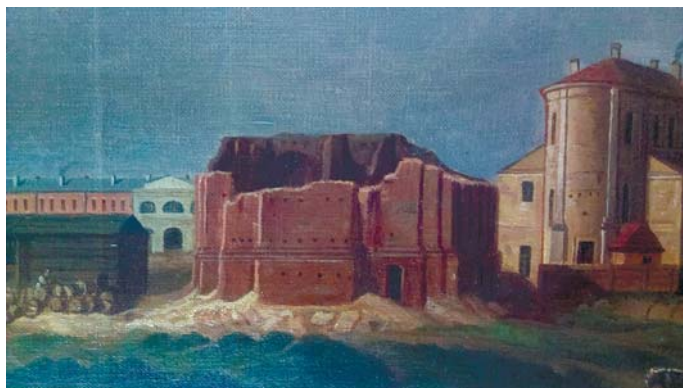
ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Михайло Рагоза (бл. 1540 – 1599) церковний діяч, православний (1589–1596), згодом – уніатський (1596–1599) митрополит Київський. Відновив традицію регулярного проведення церковних соборів. Ухвали собору мали сприяти зміцненню дисципліни в церкві, підвищенню освітнього рівня духовенства та розвитку освіти. Підтримав започатковану братствами програму внутрішніх реформ православ'я.

Православні зібралися в палаці, де зупинився В.-К. Острозький. Прихильники унії проводили собор у міській церкві Св. Миколая. Саме в ній було затверджено попереднє рішення про об'єднання церков. В таких умовах було утворено **греко-католицьку (унійну, уніатську) церкву**.

Нова церква підпорядковувалася Папі Римському. Було визнано деякі засади католицького віровчення (догмати), зокрема догмат про походження Святого Духа від Отця й Сина (православні визнають, що Дух Святий походить лише від Отця). Церковні обряди, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу залишалися православними, а мовою богослужінь було визнано церковнослов'янську.

→ Руїни церкви св. Миколая у 1840 р. Місце проголошення Берестейської унії. Художник М. Залеський

За результатами соборів обидві сторони відлучили одна одну від церкви та звернулися до польського короля по підтримку.

Король Сигізмунд III підтримав унію і визнав чинними ухвали собору, що відбувся в церкві Св. Миколая. Греко-католицьке духовенство, як і католицьке, було звільнене від сплати податків та виконання повинностей, уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Крім того, греко-католицьким єпископам було обіцяно місце в сенаті, але цю домовленість так і не було втілено в життя. Що ж до православної церкви, то вона, попри велику кількість прихильників, була позбавлена проводу. Розпочалася тривала боротьба між уніатською та православною церквами. Важливу роль у цьому протистоянні відіграло козацтво, яке виступило проти Берестейської унії.

СЛОВНИК

Унійна (греко-католицька) церква – церква, утворена внаслідок об'єднання Київської митрополії з католицькою церквою на соборі у Бересті 1596 р. Підпорядковується Папі Римському, визнає всі догмати католицизму та зберігає православну обрядовість.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** На якому з двох соборів, що відбувалися у Бересті, було ухвалено грамоту, уривок із якої наведено? **2.** Використовуючи текст параграфа персоналізуйте згаданих у джерелі «єпископів та архієреїв». **3.** Поміркуйте, як ставляться автори грамоти до згаданих подій. Свою думку обґрунтуйте.

«Оскільки до інших виступів той віровідступник, митрополит київський, галицький і всієї Русі, на ім'я Михайл, з єпископами своїми, які його злomu умислу допомагали ..., зрештою і того не хотіли зробити, щоб до вимог наших, відповідних правилам і законам церковним, дослухатися, поперед нас на синод зібралися і так про себе заявили тими безбожними вчин-

↑ Грамота Берестейської унії з підписами та печатками учасників собору. 8 жовтня 1596 р.

ками своїми, на яких насмілилися затятися... як явні віровідступники і зарозумільці легковажні .... А оскільки ... явно учинили, і з тим відступництвом уже не ховаються, і як наодинці [між собою], так і прилюдно зійшовшия говорять ... змушені були до цього жалісного і сумного декрету, і погордвана ними свята Божа Східна церква дозволяє нам те, і нам обов'язково велить на нинішньому соборі, щоб вищезгаданий митрополит Михайл був скинений, а також згадані єпископи, і вже ... з усього покрову архієрейства були звільнені і усунені від будь-якого здійснення обов'язків і розпорядків...»

Соборна грамота 1596 р.

Роздивіться зображення медалі й дайте відповіді на запитання. **1.** Коли, за яких обставин і за чийм наказом було викарбувано медаль? **2.** Яке значення відводилося події, на честь якої викарбувана медаль?

→ Медаль із написом: «На прилучення русинів»

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Чи справедливо вважати, що заперечення унії викликане лише вказаними п'ятьма особливостями? **2.** Як ви вважаєте, до якого табору належав автор твору? Свою думку обґрунтуйте.

«Знай же тоді, християнський брате, що найголовніших артикулів, які перешкоджають тій згоді, є п'ять: перший – про походження Духа Святого; другий – про чистилище; третій – про зверхність видимого й найстаршого пастора; четвертий – про календар, а п'ятий як додаток до того – про антихриста, щоб люди бачили, що коли вже прийшов антихрист, то він головний, якого люди чекають...»

Щоб, прочитавши, ти не сказав, що (не знаєш), скільки тих артикулів, щодо яких з римлянами не погоджуємося! Я в тому тебе безпечно переконую, що тільки у тих п'яти зауважиш, що більше піддаєшся тиску, ніж правді, всі інші – спокій і згода. Бо вся служба Божа, святі тайни і всі інші церемонії й обряди нашої святої Східної Церкви залишаються цілими і ні в чому не порушеними.»

3. Становище греко-католицької церкви

КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА		ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
Папа Римський	ОЧІЛЬНИК ЦЕРКВИ	Патріарх Константинопольський
західний	ОБРЯД	східний
григоріанський	КАЛЕНДАР	юліанський
латинська	МОВА БОГОСЛУЖІННЯ	церковнослов'янська
духовенство не має права на шлюб	ПРАВА ДУХОВЕНСТВА	біле духовенство зберігало право на шлюб
визнає догмат про чистилище; Бог-Дух Святий походить від Бога-Отця та Бога-Сина	ОСОБЛИВОСТІ ВІРОВЧЕННЯ	не визнає догмат про чистилище; Бог-Дух Святий походить тільки від Бога-Отця

Від самого початку існування греко-католицька церква перебувала в непростому становищі. З одного боку, уніатські єпископи всупереч запевненням польської влади не отримали тих самих прав, що й католицьке духовенство. Тож досягти рівності церков, як сподівалися прихильники унії, вони не змогли. З другого боку, більшість українського населення не розуміла уніатської церкви й ставилася до неї як до чужої, утвореної через зраду батьківської віри. До того ж, влада Речі Посполитої підтримувала уніатів у боротьбі проти православної церкви. Ситуація загострювалася й майновими суперечками: як уніати, так і православні всі церкви й монастирі грецького обряду вважали своїми.

↑ Йосиф Велямин Рутський. Гравюра XIX ст.

Ієрархи греко-католицької церкви вдавалися до енергійних заходів, аби поліпшити становище своєї церкви. З-поміж них найактивнішим був єпископ І. Потій, який став митрополитом по смерті М. Рагози. І. Потія навіть називали «батьком унії». Він був талановитим проповідником, письменником-полемістом, одначе в боротьбі за унію діяв здебільшого силою, закликаючи відбирати православні храми й монастирі. Митрополит намагався довести, що українська церква завжди була католицькою, тому прагнув передати уніатам

давні православні святині. Це спричинило гостру реакцію православних. Власне, цим пояснюється той факт, що І. Потій, маючи титул митрополита Київського, змушений був перебувати у Вільно. До Києва його не пустили козаки.

Багато зусиль для розбудови уніатської церкви доклав і митрополит Й. В. Рутський. На відміну від попередника, він наполегливо шукав способів порозумітися з православними, вбачаючи у згоді головну умову піднесення обох церков. Водночас митрополит розгорнув діяльність, спрямовану на впорядкування та оновлення церковного життя. Зокрема, він здійснив реформу уніатського чернецтва, яке було об'єднане в один орден – **василіанський**. Подібно до єзуїтів, василіани займалися просвітницькою та місіонерською діяльністю.

Василіани – члени ордену святого Василя Великого, провідного чернечого ордену Української греко-католицької церкви. На початку XVI ст. василіанські монастирі були об'єднані в єдину організацію.

4. Полемічна література

У другій половині XVI ст. відбулися культурні зрушення, що охопили насамперед українську літературу. Вона увібрала в себе найкращі традиції літератури Русі-України та ідеї Відродження й реформації. Найяскравішою сторінкою тогочасного літературного життя стала **полемічна література**.

До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури представників різних таборів – православних, католиків, уніатів. Найбільша полеміка розгорнулася навколо ідеї об'єднання церков – між прибічниками та противниками унії. Один із найвидатніших православних письменників-полемістів, праці якого були опубліковані за життя, – *Герасим Смотрицький*. Його перу належать кілька блискучих полемічних трактатів, зокрема твір «Ключ царства небесного...», надрукований 1587 р. в Острозі. Автор висміює Папу Римського та єзуїтів, відстоює право українського народу на православну віру. В свою чергу, пристрасний полеміст єзуїт Петро Скарга у книзі «На захист Берестейської унії» (1597) захищав об'єднання католицької й православної церков, доводив благодетельність цього історичного акту для православних.

Видатною пам'яткою полемічної літератури є «Тренос» («Плач»). Його 1610 р. створив *Мелетій Смотрицький*. Цей мистецьки довершений та оригінальний твір, написаний польською мовою, розкривав становище православних українців та білорусів, які потерпали від національно-релігійних утисків. На відміну від інших полемічних трактатів, він не був спрямований проти якогось

Полемічна література – церковна й публіцистична література, яка бурхливо розвивалася в XVI–XVII ст. в Україні та Білорусі. Спрямована проти спроб інших конфесій поширити вплив на православне населення. Об'єктом особливо гострої критики православних полемістів була унія та її захисники.

↑ Мелегій Смотрицький. Невідомий художник. Перша половина XVIII ст.

конкретного твору чи події. «Тренос» скомпоновано як плач Церкви-України, покинутої та зневаженої власними дітьми:

«Горе мені, бідній, горе нещасній, ах – з усіх сторін ограбованій, на світову ганьбу мого тіла з усіх риз оголеній! Горе мені, незносимими тягарями обтяженій: руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою обосічний, вода під ногами глибока, огонь по боках – негасимий, зусюди крики, зусюди страх, зусюди переслідування!».

Винятковою самотністю відзначалися твори українського полеміста православного табору Івана Вишенського. Надрукованим за життя письменника був лише один твір – «Послання до єпископів», у якому з надзвичайною завзятістю та безкомпромісністю висловлено погляди щодо унії, яких, на думку письменника, мав би дотримуватися простолюди. Автор критикує суспільний лад Речі

Посполитої, виступає проти покатоличення й ополячення українського народу.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які, на вашу думку, соціально важливі ідеї обстоює автор? Чому вони не втрачають значення й сьогодні? **2.** Яким чином висловлені ідеї пов'язуються з реформаційними рухами у Європі?

«...Так, що чините себе ліпшими за інших, плоттю та кров'ю родовитою хвалитесь, а не Вишнім Богом. Як же ви духовними, та не тільки духовними, але й вірними зватися можете, коли брата свого, з єдиної купелі хрещення – вірою і від однієї матері, – який народився з тієї ж таки, що й ви, благодаті, робите гіршим за себе, принижуєте і ставите його за ніщо, хлопом на огуду прозиваючи, кожум'якою, сідельником, шевцем? Добре, хай буде хлоп, кожум'яка, сідельник та швець, але згадайте, що він брат ваш, рівний із вами в усьому. Чи, може, ти кістяний, отак без тіла народився – дай мені знати про те! Отож питаю тебе і не залишу, питаючи, чим ти ліпший від хлопа – скажи мені і свідчення дай, не горду огуду й надутість, але покажи писанням божественного голосу. А коли показати не можеш, що ти кам'яний, кістяний чи навіть і золотий, а таке саме тіло і кров, як і будь-яка людина, то чим ліпшим викажеш себе від хлопа?»

І. Вишенський. «Послання до єпископів»

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Берестейська унія стала вимушеним кроком верхівки православ'я в умовах його кризи, політики польської влади та наступу католицизму на українські землі.

- Унія не забезпечила об'єднання двох церков на рівних умовах, як того прагнули її основоположники. Вона розглядалася як «повернення духовенства та вірних у лоно Римської католицької церкви».
- Укладення унії не врятувало українські землі від наступу католицизму, а уніати не були визнані рівноправними католикам. Не дійшли згоди між собою і греко-католики й православні.
- Протистояння між представниками різних церков розгорнулося на сторінках полемічних творів, що вирізнялися високим рівнем літературного стилю та змістового наповнення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - ▶ *Запровадження в Речі Посполитій нового, григоріанського календаря* ▶ *діяльність греко-католицького митрополита Й. В. Рутського* ▶ *православний та уніатський собори в Бересті* ▶ *Люблінська унія* ▶ *утворення Речі Посполитої.*
2. Дайте визначення поняттям.

Григоріанський календар; полемічна література; унійна (греко-католицька) церква; василіани.
3. Дайте відповіді на запитання.
  - ▶ *Що спричинило прихильне ставлення до ідеї об'єднання православної церкви з католицькою в колах можновладців та вищого духовенства?* ▶ *Чому ідея унії не здобула широкої підтримки серед більшості населення, а згодом навіть втратила чимало з колишніх прихильників?* ▶ *Як полемічна література свідчить про культурний та суспільний розвиток тогочасної України?* ▶ *Чим становище греко-католицької церкви відрізнялося від становища православної?* ▶ *До яких заходів вдавалися вищі ієрархи греко-католицької церкви, щоб поліпшити становище своєї церкви?*
4. До табору прихильників чи противників унії належали названі нижче історичні діячі, тогочасні громадські та релігійні об'єднання? Свій вибір обґрунтуйте.

Король Сигізмунд III; князь В.-К. Острозький; митрополит М. Рагоза; єпископи І. Потій, К. Терлецький; братства; Папа Римський.
5. Визначте, які з тверджень є істинними, а які хибними у характеристиці греко-католицької церкви.

Підпорядковувалася Патріарху Константинопольському; визнавала зверхність Папи Римського; повністю залишалася на засадах православного віровчення; визнавала деякі важливі догмати католицького віровчення; мовою богослужінь залишалася церковнослов'янська; користувалася для богослужінь латиною; зберігала православний обряд; переходила на католицький обряд.
6. Обґрунтуйте або спростуйте думку.

«Полемічна література віддзеркалює багатство духовного життя та ідейних пошуків українських просвітителів кінця XVI – першої половини XVII ст.»

Відновлення вищої православної ієрархії. Обрання православним митрополитом Й. Борецького

Затвердження «Пунктів для заспокоєння руського народу». Визнання законності існування в Речі Посполитій православної церкви

1615

1620

1632

1647

Заснування Київського братства та школи при ньому. Початок діяльності друкарні Києво-Печерського монастиря

Діяльність П. Могили

§ 8 Православна церква у першій половині XVII ст.

1. Становище православної церкви після церковних соборів у Бересті

↑ Єпископ Гедеон Балабан. Гравюра XVI–XVII ст.

Берестейська унія фактично розділила Київську митрополію і призвела до утворення двох церков – греко-католицької та православної. Остання була напівлегальною, її не визнавали ані уряд, ані католицька церква. Проте вірною їй залишалася більшість українського населення. Розгорнулася боротьба за відновлення прав утискуваної церкви, до якої долучилися представники всіх верств українського суспільства. Очолили боротьбу братства за широкої підтримки українського козацтва. Значні повноваження мали Львівське Успенське, Луцьке Хрестовоздвиженське та Київське Богоявленське братства, наділені правом ставропігії, що мало надзвичайне значення для збереження православної церкви. Після Берестейської унії більшість єпископів стали уніатами, вірність православ'ю зберегли тільки два: львівський – Гедеон Балабан та перемиський – Михайло Копистенський. Після їхньої смерті єдиним православним єпископом залишався Єремія Тисаровський, який спромігся обійняти Львівську кафедру, запевнивши короля, що він – уніат. Зі смертю Єремії польський уряд міг оголосити православну церкву неіснуючою, скориставшись відсутністю єпископів.

Церкви на українських землях Речі Посполитої після Берестейської унії називали «з'єднана» та «нез'єднана». Поясніть, чому виникли такі назви. Яка доля спіткала кожен з церков?

Перетворення братств на потужну силу, здатну боротися за православну віру, відбувалося поступово. На початку XVII ст. братства були впливовими організаціями, які мали право пильнувати за дотриманням священниками церковних приписів, вказувати священнослужителям, кого з парафіян відлучати від церкви тощо. Їхньою діяльністю опікувалися заporожці, яких було чимало поміж братчиків. Козаки підтримували братства й православну церкву не лише коштами, а й військовою силою. Наприклад, 1610 р. православне духовенство Києва звернулося до козаків із проханням покласти край сваволі священників-уніатів, які не дозволяли православним служити в Софійському соборі.

За підтримки козацтва та меценатки **Єлизавети (Галшки) Гулевичівни**, яка заповіла на заснування монастиря та школи власні маєтності, у 1615 р. в Києві постав Богоявленський монастир. Наступного року при монастирі було засноване Богоявленське братство. Особливої сили й політичної ваги братству надав вступ до нього гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного з усім Військом Запорозьким, завдяки чому воно перетворилося на могутній осередок національно-визвольного й культурного руху. Цей акт засвідчив, що козацтво брало православну віру під свій захист та опіку. Саме за ініціативи братства та сприяння козацтва у 1620 р. було поновлено вищу православну церковну ієрархію.

↑ Галшка Гулевичівна. Художник В. Кравченко. 1997 р.

Роздивіться портрет Єлизавети (Галшки) Гулевичівни й дайте відповіді на запитання. **1.** Які зображення становлять тло, що на ньому намальовано постать меценатки? Чому? **2.** Які алегоричні образи використано у картині?

2. Відновлення вищої православної ієрархії

Загрозливе становище православної церкви спонукало до рішучих дій. Серед української православної верхівки виникла ідея відновити ієрархію без згоди Речі Посполитої. Підтримав ідею П. Конашевич-Сагайдачний, який разом із козаками скористався подорожжю з Москви Патріарха Єрусалимського Феофана III. Його урочисто зустріли братчики, духовенство та козаки. Патріарх об'їхав навколишні монастирі. У Києво-Печерському монастирі було скликано з'їзд, учасники якого звернулися до Феофана з проханням висвятити православних ієрархів. Проте патріарх вагався, й лише у жовтні 1620 р. таємно висвятив на Київську митрополію Йова Борецького, на Полоцьку архієписко-

пію – Мелетія Смотрицького та ще кількох православних ієрархів. Таємне висвячення митрополита не вирішувало проблеми відновлення православної ієрархії. За тогочасними законами лише король міг затвердити ієрархів на їхніх посадах. Проте польська влада була невдоволена такими діями й розгорнула репресії проти православних.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** За яких обставин було написано цей твір? Про які утиски йдеться в документі? **2.** Чому українці прагнули відродити вищу православну ієрархію? **3.** Чому противники відродження ієрархії звинувачували православну церкву в заколоті та бунтарстві?

«Упродовж останніх двадцяти п'яти літ нам не вдається досягти справедливості святої й забезпечити мир релігії нашої від тих великих насильств, утисків і правопорушень, які над нами чиняться. Що далі, то гірші й тяжчі переслідування, зловмисні обвинувачення та обмови доводиться нам зносити від противників наших... Не є гріхом, не є зневаженням прав, не є образою королівської гідності, не є ані заколотом, ані повстанням, не є бунтом, не є зневаженням зверхності, не є криміналом, не є шпигунством, ані зрадою, ані змовою з ворогами коронними, що ми, за поміччю Духа Святого, маємо посвячених митрополита й єпископів».

Й. Борецький. «Протестація». 28 квітня 1621 р.

↑ Йов Борецький. Художник Г. Зорик. 2011 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Йов Борецький (? – 1631) церковний, політичний та освітній діяч. Освіту здобув у Львівській братській школі, пізніше був її ректором. Один з ініціаторів утворення Київської братської школи, її перший ректор. Очолив Київську митрополію після відновлення православної ієрархії. Автор низки релігійних та полемічних творів. Підтримував тісні зв'язки з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, за що зажив слави «козацького митрополита». Робив спроби примирити православних та уніатів.

Великі надії у справі відродження православної церкви митрополит Й. Борецький покладав на освіту й книговидання. Як організатор і покровитель Київської братської школи, підтримував її власним коштом. Він згуртував навколо себе талановитих учених, письменників, просвітителів, зокрема Петра Могилу, Лаврентія Зизанія, Єлисея Плетенецького. Близькими сподвижниками митрополита були козацькі керманічі Петро Конашевич-Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Оліфер Голуб.

3. Легалізація православної церкви. Заходи митрополита Петра Могили для впорядкування церковного життя

Для Й. Борецького визнання православної ієрархії стало справою всього життя. Розгорнулася бурхлива та тривала сеймова боротьба, сповнена гострими баталіями оборонців та противників відновленої ієрархії. На боці противників був і сам король Сигізмунд III. Довершити справу визнання ієрархії вдалося Петру Могили вже за наступного короля – Владислава IV.

Обраний у 1632 р. новий польський король підписав «Пункти для заспокоєння руського народу», за якими українцям та білорусам повертали втрачені після Берестейської унії права: за православними визнавали право обирати свого митрополита та єпископів, визначали умови розв'язання суперечок між православними та греко-католиками стосовно церков і земель тощо. Було визнано право обирати чотирьох православних єпископів – львівського, перемишльського, луцького і мстиславського. Незабаром наступника Й. Борецького Ісайю Копинського, якого не визнавала влада, було усунуено, а митрополитом обрано П. Могилу.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які події спонукали владу до поступок православному населенню Речі Посполитої? **2.** Доведіть, що поява цитованого документа свідчить про спробу встановити у Речі Посполитій справжню віротерпимість та багатоконфесійність.

«Найперше, вільне відправлення служби Божої і [здійснення] святих таїнств, управління церквою, і поправлення, і нових [...] мурування і будування, також шпиталів, семінарій, шкіл, типографій, і вільний до урядів міських допуск в унії не будучим, в усіх містах і містечках добр Речі Посполитої. Братства церковні, всі загалом, які до сьогодні були у неуніатів, також і ті, які ними потім будуть засновані, з своїми церквами, мають бути при них в безперешкодному володінні і вільному використанні.

А що стосується управління духовного вірних, так [...] кожному вільно буде, хто не хоче бути в унії, звернутися до священника відповідного неуніата з дієцезії, керованою під владикою уніатом, і навпаки, хто хоче бути в унії з дієцезії, керованої неуніатом, до найближчого владики уніата [...].»

«Пункти для заспокоєння руського народу». 1632 р.

Новий глава православної церкви рішуче заходився оновлювати церковне життя.

Поліпшенню становища церкви, за задумом П. Могили, мало сприяти налагодження суворої дисципліни серед священників і ченців. Було запроваджено постійний нагляд за духовенством, за порядком богослужінь тощо. До обов'язків священника додавалося проголошення по неділях і святах виховних проповідей для парафіян. Серйозною перешкодою для підвищення авторитету церкви було право магнатів втручатися в церковні справи на території своїх маєтків. П. Могила докладав зусиль, щоб обмежити це право. Прагнув він також піднести роль митрополита. Було створено і схвалено всіма патріархами «Православне сповідання віри» – стислий виклад головних положень православ'я.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Петро Могила. Невідомий художник. Перша половина XVIII ст.

Петро Могила (1596–1647) народився в сім'ї молдовського господаря Симеона та угорської князівни Маргарет. Навчався у Львівській братській школі та Замойській академії, слухав лекції в університетах Західної Європи. Служив у польському війську, брав участь у битві під Хотином (1621). Згодом постригся в ченці. З 1627 р. – архимандрит Києво-Печерського монастиря, в 1632–1647 рр. – митрополит Київський і Галицький. Активний борець з уніатством. Добився у польського короля легалізації

православної церкви в Україні. За його участю створено Київський колегіум. Канонізований Православною церквою України.

Заходи митрополита передбачали збільшення кількості й оновлення змісту церковних книжок. Основним осередком книговидання стала друкарня Києво-Печерського монастиря. У 1646 р. у ній було видано надзвичайно важливу богослужбову книгу, автором якої був П. Могила, – «Требник». У ньому містилися тексти молитов і священнодійств, що стосуються здійснення священником таїнств і певних богослужінь: хрещень, молебнів, відспівування померлих, освячення житла, плодів тощо – тобто *треб.* У творі П. Могила вживає багато українських слів, а окремі частини «Требника» написано книжною українською мовою. Це сприяло українізації богослужіння, а сама служба ставала зрозумілішою для простолюду.

Клопотаннями П. Могили церкві повертали майно й землі. Митрополит опікувався відновленням духовних святинь православ'я: було реставровано Софійський собор, Десятинну церкву, церкву Спаса на Берестові, Михайлівський собор Видубицького монастиря та багато інших. За його часів було наведено

← Собор Святої Софії у Києві після реставрації П. Могили. Художник А. ван Вестерфельд. 1651 р.

лад у печерах Києво-Печерського монастиря та канонізовано його угодників.

Для вирішення поточних проблем єпархій та митрополії було відновлено традицію скликання соборів. Суперечності між духовенством мала вирішувати спеціально створена церковна судова установа – митрополича консисторія.

Діяльність П. Могили стала визначальною для подальшого розвитку церковного, культурного, національного та суспільного життя нашого народу. Цей період увійшов в історію під назвою *Могилянська доба*.

↑ Портрет П. Могили на фресці церкви Спаса на Берестові у Києві

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які заходи передували утвердженню П. Могили на митрополичій кафедрі? **2.** Доведіть, що П. Могила одразу проявив себе як владний і рішучий ієрарх церкви. **3.** Як би ви сприйняли приїзд митрополита, мешкаючи у тогочасному Києві?

«Могила був обережніший. Він теж мусів здобути силоміць свою катедральну церку – св. Софію, що була в руках уніатів. Але се зробили його люде наперед, а Могила приїхав на готове. Се було в звичаях того часу, і серед православних тільки збільшило славу Могили як чоловіка, що вмів сильно постояти за добро православної церкви, і за се пробачили йому навіть суворе поступованнє з попереднім митрополитом Копинським, що не хотів добровільно уступитися перед Могилою, вважаючи його лядським прислужником. Та мусів.

Кияне, духовенство, доохрестна шляхта українська радісно витали Могилу, стрічами, промовами, віршами й школярськими ораціями. В його особі святкували свою першу національну перемогу по стількох літах смутку, неволі й пониження».

М. Грушевський.

«Ілюстрована історія України»

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Після Берестейської унії православна церква опинилася поза законом і могла припинити існування. Активну роль у збереженні православ'я відігравали братства, до яких на початку XVII ст. приєдналося українське козацтво.
- Відновлення православної ієрархії відбулося завдяки рішучим діям православної еліти, підтримки козацтва та перебуванню у Києві Патріарха Єрусалимського.
- Діяльність П. Могили стала важливою віхою розвитку не лише православної церкви, а й української культури. Вона сприяла формуванню національної свідомості українського суспільства, визріванню в його надрах ідей боротьби проти іноземного й релігійного гноблення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ *Затвердження польським сеймом «Пунктів для заспокоєння руського народу»* ▶ *початок діяльності Богоявленського братства у Києві* ▶ *обрання православним митрополитом Й. Борецького.*
2. Складіть речення, використовуючи зазначені терміни, поняття, назви.
Православні єпископи; Берестейська унія; братства; «Пункти для заспокоєння руського народу»; «Требник».
3. Дайте відповіді на запитання.
▶ *Що визначало становище православної церкви після Берестейської унії?* ▶ *Коли та за яких обставин було відновлено вищу православну ієрархію?* ▶ *Які події сприяли узаконенню існування православної церкви?* ▶ *До яких заходів вдався П. Могила задля оновлення церковного життя?*
4. Визначте, чи є істинною думка, висловлена українським ученим та єпископом І. Огієнком.
«Золотою добою української культури, нерозривно пов'язаної з духовним життям, було XVII ст. Київ став центром української науки. Без сумніву, велика заслуга тут була самого Петра Могили, його соратників та учнів».
5. Порівняйте становище православної та греко-католицької церков (за матеріалом попереднього параграфа), визначте спільне та відмінне. Про що свідчить таке становище?
6. У 1623 р. посол на сейм, православний український шляхтич Л. Деревинський, покидаючи засідання, сказав митрополиту Й. В. Рутському: *«Бачимо, що ми нічого не досягнемо проти вас за життя короля, але під час безкоролів'я ми вже всіма силами повстанемо проти вас».*

Чи справдилися слова посла? Доведіть свою думку.

Видання І. Федоровим у Львові «Апостола» та «Букваря»

1574

Заснування князем В.-К. Острозьким друкарні та школи

Видання І. Федоровим Острозької Біблії

1581

Заснування Львівської братської школи

1586

Заснування Київської братської школи

1615

Утворення Києво-Могилянської колегії

1632

§ 9 Культурно-освітнє життя в українських землях у другій половині XVI – на початку XVII ст.

Друга половина XVI – перша половина XVII ст. стали періодом активізації суспільно-політичного життя, боротьби козацтва та селянства проти зростання соціального й релігійного гніту. Укладення Люблінської унії забезпечило об'єднання більшості українських земель у складі однієї держави, проте й поставило їх у складні соціально-економічні та політичні умови.

Духовний розвиток України у цей період відбувався ще в традиціях Русі-України, проте відчутними були впливи на його характер ідей гуманізму й реформації. Прискорився промисловий розвиток, розвивалися торгівля, товарно-грошові відносини. Центрами економічного й політичного життя ставали міста, а їх населення перетворилося на рушійну силу духовно-церковного й культурного життя. Боротьба за національно-релігійне визволення зумовила потребу в освічених ідеологах, учених-богословах, полемістах, знавцях мов. Водночас виникли певні особливості культурного відродження в Україні. У ті часи проникненню передових ідей в Україну сприяли українські інтелектуали, які навчалися в польських і західноєвропейських університетах.

1. Розвиток освіти та утворення Острозької академії

Ще від княжих часів на українських землях великого значення надавали освіті, проте вона була представлена лише початковими школами. За традицією, школи діяли при церквах і монастирях. Спеціально підготовлені дяки навчали дітей письма церковнослов'янською мовою, основ арифметики, молитов, співу. Спочатку такі школи існували в найбільших містах, згодом їхня кількість зростала: у другій половині XVI ст. вони діяли у Львові, Стрию, Рівному, Кременці, Заблудові, Володимирі.

Розгортання реформаційного руху зумовило появу протестантських шкіл. Вони, зокрема, були засновані в Гощі, Белзі, Львові, Берестечку, Хмільнику. Для поширення католицизму власні школи та колегіуми створювали єзуїти. Протягом 30–40-х років XVII ст. вони відкрили цілу мережу колегій у всіх ви-

значних культурних центрах Речі Посполитої. У них працювали учителі досить високого рівня. Навчання у єзуїтських школах було безкоштовним, тож там не бракувало й вихідців із соціальних низів. Проте особливу увагу приділяли дітям із заможних родин, які розглядали як потенційних меценатів у розвитку освіти. Навчальний процес у єзуїтських навчальних закладах був чітко регламентований і систематизований на зразок Західної Європи. Викладали «сім вільних наук», мовою викладання була латина. Через відсутність достатньої кількості власних навчальних закладів українці були вимушені віддавати дітей до цих шкіл. Дуже часто це призводило до втрати релігійної та національної ідентичності. Розгортання мережі єзуїтських колегіумів спонукало українців до оновлення власної системи освіти.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Чим зумовлена така оцінка діяльності ордену єзуїтів? **2.** Визначте, істиною чи хибною є позиція шляхтича.

«Аж ти віддав синка свого до тієї... школи. Аж вони там твого синка русинка... ошукали... Ось вже й на віру свою святу правдиву яко пес щекает, і на тебе, отця, і на матір на свою, і на весь рід свій, і віри, і мови своєї многославної святої відрікається...»

З листа волинського шляхтича. 20-ті роки XVII ст.

Нові риси в розвитку освіти найяскравіше втілилися в діяльності острозького культурно-освітнього осередку. Його було створено 1576 р. з ініціативи князя В.-К. Острозького. Головну мету своєї діяльності він убачав у відродженні української культури на засадах православ'я. Із цією метою в Острозі того ж року було створено школу. Давні слов'янські традиції поєднувалися тут із над-

СЛОВНИК

Слов'яно-греко-латинська школа – навчальний заклад нового типу, в якому навчальний процес передбачав, окрім вивчення «семи вільних наук», опанування церковнослов'янської, грецької та латинської мов. Такий тип навчальних закладів з'явився на теренах України у 1576 р. в Острозі.

Академія – навчальний заклад вищого типу, в якому навчальний процес був заснований на вивченні «семи вільних наук» та обов'язкового курсу богослов'я.

Колегія – назва деяких закритих середніх і вищих навчальних закладів у Західній Європі та Україні.

баннями тогочасного європейського шкільництва. В Острозькій школі ґрунтовно вивчали мови – церковнослов'янську, польську, давньоєврейську, грецьку, латинську. Викладали «сім вільних наук». Навчальна програма Острозької школи передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої. Власне тому сучасники називали Острозьку школу і колегіумом, і академією. Відмінність між колегією та академією у Європі полягала у тому, що остання мала у своїй програмі курс богослов'я. Проте даних про викладання в Острозі богослов'я нема, тож формально академією вона не була. Все ж за високий рівень знань та фаховості сучасники називали навчальний заклад саме Острозькою академією.

Це була перша вища **слов'яно-греко-латинська школа** в Україні та у східнослов'янських землях. До її створення долучилася княгиня Єлизавета Острозька, племінниця В.-К. Острозького. Вона заповіла

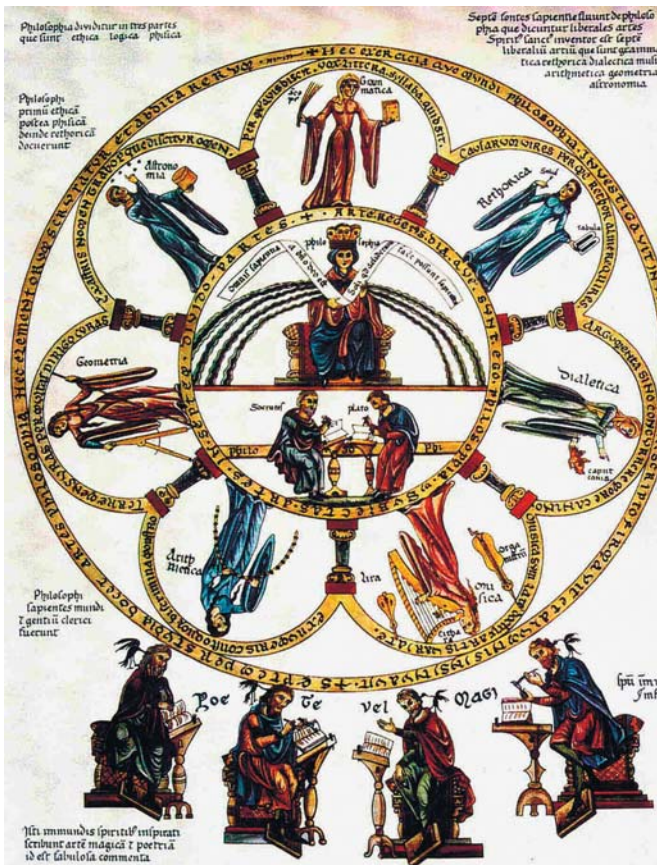
ЗАУВАЖТЕ

«Сімома вільними науками» або «сімома вільним мистецтвами» називали граматику, діалектику (мистецтво дискутувати), риторичку, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Назва «вільні мистецтва» походить ще з античності, коли займатися цими науками могли тільки вільні люди, на противагу невільним, рабам. Їх вивчали в середньовічній європейській школі, вони становили основу так званого артистичного факультету в університетах. Після його закінчення студент отримував право вступати на один із старших факультетів – богословський, медичний чи юридичний. В Україні започатковані в програмах Острозької академії та братських шкіл в останній третині XVI ст.

↑ Елизавета Острозька. Поштова марка. 2015 р.

на школу та шпиталь 6 тисяч кіп грошей – величезну на ті часи суму (досить сказати, що місто Берестя сплачувало податку на рік 150 кіп грошей).

← Сім вільних мистецтв. Ілюстрація з енциклопедії «Сад утіх» Герради Ландсберзької, черниці, письменниці та художниці. XII ст.

Для забезпечення високого рівня викладання князь зібрав групу високоосвічених фахівців, які стали основою педагогічного колективу. Ректором Острозької академії був Герасим Смотрицький – знавець літератури, поет, письменник. На запрошення В.-К. Острозького він прибув до Острога й очолив гурток учених, які готували до друку Острозьку Біблію. Г. Смотрицький був головним перекладачем і упорядником цього видання.

Серед вихованців Острозької академії було

чимало видатних особистостей: Й. Борецький, П. Конашевич-Сагайдачний, Максим і Степан Смотрицькі – сини Г. Смотрицького. Максим (Мелетій) став знаним ученим, письменником, церковним діячем, Степан залишився священником в Острозі, працював на ниві освіти. Освітнянські й виховні ідеї Острозької академії підхопили братства.

На жаль, після смерті К. Острозького академія відчутно занепала. А коли Острог перейшов до його онуки – ревної католички, школу реорганізували в єзуїтську колегію. Однак за час існування академію закінчило близько 500 осіб, які стали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками.

↑ Монастир капуцинів – найдавніша збережена будівля Острозької академії. Середина XVIII ст. Сучасне фото

2. Братські школи

↑ Сторінка статуту Львівської братської школи. 1587 р.

Перша братська школа з'явилась 1586 р. у Львові завдяки заходам найвпливовіших та найініціативніших братчиків. Виховання у ній мало церковний, проте, у порівнянні з Острозькою академією, більш демократичний характер. Навчання проводили тогочасною українською мовою. Учні вивчали «вільні науки», церковнослов'янську та грецьку мови. Старші учні школи мали право проповідувати у церквах. До навчання у Львівській братській школі допускали дітей усіх станів. Утримували школу коштом братства. Невелику плату за навчання брали з батьків учнів лише «згідно з можливостями кожного». Діти з незаможних родин і сироти навчалися безкоштовно.

Ректорами та викладачами школи були грецький архієпископ Арсеній Еласонський, брати Стефан та Лаврентій Зизанії, майбутній митрополит Йов Борецький та інші відомі діячі культури й церкви. Шкільне життя було організоване відповідно до затвердженого у 1586 р. «Порядку шкільного».

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Що стало причиною появи переліку вимог до учителів братської школи? **2.** Які загальнолюдські цінності покладено в основу «Порядку...»? Які тогочасні процеси відображає такий зміст «Порядку...»? **3.** Запропонуйте власний варіант переліку вимог до учителя XVI ст. **4.** Які права та обов'язки мали тогочасні учні? **5.** Що зі шкільних звичаїв збереглося донині, а що змінилося?

«[...] Дидаскал, або учитель цієї школи має бути благочестивим, розумним, смиренномудрим, лагідним, стриманим, не п'яницею, не блудником, не здирником, не грошолобом, не гнівливим, не заздрісником, не сміховинником, не лихослівним, не чародієм, не байкарем, не посібником ересям, але благочестю сприяти, бути зразком добра і благочестя, щоб були і учні, як учитель їх.

Сидіти мають кожен на місці своєму певному, призначеному відповідно до знань: хто більше уміє, сидіти буде вище, хоч би і бідний був; хто менше уміти буде, на найгіршому місці сидіти має [...].

Учити дидаскал і любити має дітей всіх однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих і тих, які ходять по вулицях, на життя просячи [...].

Сходитися хлопці мають до школи на певну годину... і відпускати їх додому по науці так само...

Щоранку має пильно доглядати дидаскал (тобто вчитель): коли б якого хлопця не було, має зараз послати по нього й довідатися причини, чому не прийшов. Коли б забавився де іграми, чи вдома обдурив, чи над потребу спав і через те не прийшов, довідатися усього й привести його мають... У поранок спершу по молитвах мають мовити кожен учорашню науку свою та й письмо своє, яке вдома писав; виклад науки своєї має показувати... По обіді хлопці мають самі писати на таблицях кожен свою науку, подану їм од дидаскала, окрім малих, яким має писати сам дидаскал. А в школі навчившись, на важкі слова опитувати мають один одного, тобто диспутувати. А додому відходячи, вірша потвердити, аби увечері, прийшовши додому, діти вміли перед родичами своїми чи сторонні діти всякого стану, живучи в господі, господалям своїм науку, яку вчили в школі, прочитати із викладом, за звичаєм шкільної науки, а що вчили того дня, мають увечері вдома написати і до школи принести вранці, показати перед дидаскалом своїм...

Двох чи чотирьох хлопців цотижня іншим ладом мають виділяти для порядку, з чого жоден відмовлятися не може, коли б до нього черга надійшла. А діло їхнє буде: раніше до школи прийти, школу підмести, в печі затопити і біля дверей сидіти, а котрі входять та виходять – про всіх знати».

«Порядок шкільний, чи устав Львівської Ставропігійної братської школи». 1586 р.

Незабаром братські школи почали створювати скрізь в Україні. За аналогією із Львівською школою і під керівництвом її педагогів і вихованців виникли братські школи у Галичі, Луцьку, Вінниці, Немирові та інших містах, де була можливість зібрати національно свідомі педагогічні колективи. Культурно-освітній і громадсько-політичний братський рух поступово поширився із заходу на схід. У 1599 р. до Києво-Печерського монастиря прибув Єлисей Плетенецький, який, ставши його архімандритом, придбав друкарню та почав збирати навколо себе культурно-освітній гурток.

↑ Бурсаки на Подолі, XVII ст. Фрагмент розпису на Поштовій площі «Тисячолітня історія України в ста метрах – художники України за Музей на Поштовій площі». 2019 р.

У Києві братська школа заснована у 1615 р. Першим її ректором був вихованець Львівської школи Й. Борецький. До навчання у ній допускали представників усіх станів: міщан, козаків, дрібної шляхти, нижчого духовенства. Запозичуючи деякі елементи західноєвропейської системи освіти, – диспути, декламації, постановки приурочених до церковних свят драматичних сцен на біблійні сюжети тощо, – братчики намагалися надавати усім цим елементам українського культурного забарвлення. Учителі братських шкіл (дидаскали), студенти (спудеї) і учні початкових класів (бурсаки) подорожували містами й селами України, поширюючи ідеї боротьби проти уніатства й католицизму.

Крім братських шкіл, в Україні й надалі існували при церквах у селах та слободах численні початкові парафіяльні школи, де навчалися грамоти діти селян і козаків.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Яка риса повсякденного життя українців привернула увагу мандрівника-чужинця? **2.** Чи можна стверджувати, що освіченість населення була результатом розвитку системи освіти початку XVII ст.?

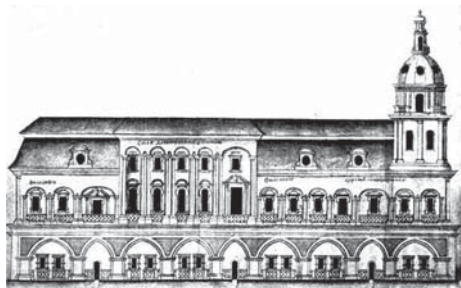
«По всій козацькій землі ми помітили прекрасну рису, що нас дуже здивувала: всі вони (мешканці), крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні співи; крім того, священники навчають сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях... Кожне місто має близько 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти».

Зі щоденника Павла Алеппського. 1654 р.

3. Києво-Могилянська колегія

Київська братська школа швидко зажила слави найавторитетнішого навчального закладу в Україні. Восени 1631 р. в Києві виникла ще одна школа – Лаврська, яка була закладом середнього типу. Заснував її Петро Могила – тоді ще архімандрит Києво-Печерського монастиря. Ректором став Ісайя Трохимович. Незабаром Лаврську школу було об'єднано з Київською братською. Об'єднана школа почала діяти у вересні 1632 р. і називалася вона **колегією**.

Київська колегія (незабаром – Києво-Могилянська академія) була вищим навчальним закладом. Повний курс навчання тривав 12 років. Усього в академії було вісім класів, а кількість предметів перевищувала 30. Основу навчальних предметів становили «сім вільних наук». У перших чотирьох класах вивчали мови: літературну староукраїнську, церковнослов'янську, грецьку, латинську й польську. Усі вищі науки в Києво-Могилянській академії викладали, як і скрізь у Західній Європі, латиною. Проте дбали в академії і про належне знання української: саме наукова діяльність ви-

↑ Головна будівля Києво-Могилянської академії

кладачів і студентів сприяла розвитку літературної староукраїнської мови.

Для забезпечення закладу викладачами найвищого рівня П. Могила відрядив до закордонних університетів кількох юнаків, а зі Львова запросив колишніх однокласників із Замойської академії. Протягом 1632–1633 рр. він за власний рахунок закупив близько сотні коштовних фоліантів із творами отців та вчителів церкви, а також найкращі на той час історичні трактати, латинські словники, твори Сенеки, Ювенала, Горація, Овідія, Цицерона та інших письменників із коментарями, придбав підручники з тригонометрії, логіки, метафізики. Колегіум став головним осередком культури в Україні, яка трималася на поєднанні ідей збереження й оновлення традиційної православної культури засобами європейської контрреформації.

Києво-Могилянська академія впродовж тривалого часу була єдиним вищим навчальним закладом для навчання дітей всіх станів України, Східної Європи та православного світу. Академія не лише давала освіту молоді, а й поширювала знання, освіту. Її вихованці закладали школи, обдаровували бібліотеки і в такий спосіб сприяли розвитку культури.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Чому автор називає діяльність православного навчального закладу на єзуїтських принципах «нечуваним фактом»?

2. Чи справедлива думка автора про роль Києво-Могилянської академії в українській культурі?

«У заповіті, написаному з такою ж твердістю, з якою прожите було недовге життя митрополита, Петро Могила на першому місці ставить головний свій доробок – колегію, чи академію, створену через об'єднання братської та лаврської шкіл 1631–1632 років. Нечуваним був той факт, що засадовим стосовно системи викладання в цій православній школі був передовий досвід єзуїтських колегій. Не здійснились глобальні заміри київського митрополита, натомість пережило лихоліття й справило вирішальний вплив на духовну історію України його улюблене дітище».

↑ Група студентів Києво-Могилянської академії на чолі з ректором, на тлі будинку Академії. Гравюра І. Щирського. 1689 р.

↑ Студенти Києво-Могилянської академії. Реконструкція З. Васиної

М. Попович. «Нарис історії культури України»

4. Українське книговидання

Піднесення освіти стимулювало появу та поширення на українських теренах книговидання. Адже без книжок школи не могли існувати. Ось чому разом із навчальними закладами створювали й друкарні, зокрема в Острозі, Львові, Києві. Появі книговидання в Україні сприяла діяльність **Івана Федорова (Федоровича)**. Зазнавши переслідувань у Московії, він на початку 70-х років XVI ст. прибув до Львова. У створеній за допомогою меценатів друкарні 1574 р. І. Федоров надрукував «Апостол». Книга вийшла накладом близько 1000 примірників, з яких збереглися 90. Того ж року він видав перший український друкований підручник для навчання грамоти – «Буквар». Збереглося два примірники львівського «Букваря»: у бібліотеці Гарвардського університету (США) і у Британській бібліотеці в Лондоні.

І. Федоров надрукував іще один «Буквар» – 1578 р., під час перебування в Острозі, куди його запросив князь В.-К. Острозький. В Острозі було видано справжній шедевр з-поміж стародруків – **Острозьку Біблію** (1581). Вона стала першим повним друкованим виданням Біблії церковнослов'янською мовою.

З-поміж перших друкованих українських книжок були граматики – підручники для вивчення мов. У 1591 р. у друкарні Львівського братства було надруковано «Адельфотес» – підручник

↑ Титульна сторінка Острозької Біблії. 1581 р.

↑ Львівський «Буквар». 1574 р.

↑ Титульна сторінка «Граматики слов'янської» М. Смотрицького. 1619 р.

↑ Друкарська марка І. Федорова з гербом Львова з «Апостола» 1574 р.

↑ Острозька Біблія. Художник А. Орльонов. 2013 р.

ЗАУВАЖТЕ

Острозька Біблія налічує 1256 сторінок. Аби не допустити помилок чи неточностей, її виданню передувала тривала робота з дослідження та перекладу тексту. Було зібрано церковнослов'янські, грецькі, латинські та давньоєврейські тексти. Працювали кілька десятків пе-

рекладачів. Князь листувався з Вселенським Патріархом. Острозьке видання було оцінено сучасниками. Примірники Біблії придбали королівські бібліотеки Франції та Швеції. Тривалий час Острозька Біблія залишалася єдиним подібним виданням.

грецької мови для слов'ян, укладений викладачами й учнями Львівської братської школи за участю її першого ректора.

Слава автора першої граматики церковнослов'янської мови у східнослов'янських землях належить українському вченому *Лаврентію Зизанію*. Свою книжку «Грамматика словенська» він видрукував у Вільно 1596 р. Л. Зизаній був також автором «Лексиса» – першого українського друкованого словника, де понад тисяча церковнослов'янських слів перекладено староукраїнською літературною мовою. У 1619 р. у тому ж Вільно вийшла друком «Грамматика слов'янська» *Мелетія Смотрицького*. За цим підручником близько 150 років (до кінця XVIII ст.) навчалися мови учні українських, білоруських, болгарських, російських, сербських та інших православних шкіл.

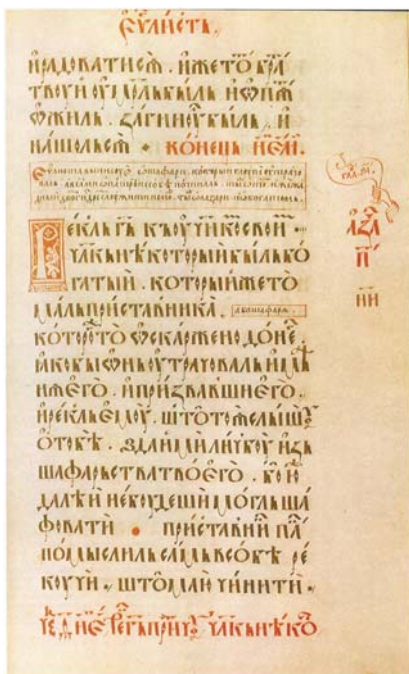
5. Розвиток української мови. Літописання

Протягом XVI ст. відбувалися важливі зрушення в розвитку української мови. Вони стосувалися насамперед мови літературної. Окрім церковнослов'янської, застосовували книжну (літературну) староукраїнську (у другій половині XVI ст. її називали «простою мовою»). «Проста мова» була наближена до мови розмовної. Використовували її надзвичайно широко в судових та урядових документах, полемічних та ораторсько-проповідницьких творах, поезії, літописах.

ЗАУВАЖТЕ

Перекладач не лише замінював церковні слова тогочасними розмовними, зрозумілими українцям, а й вдавався до тлумачень, добирав синоніми. Цій меті слугували так звані глоси, які писали дрібним письмом.

↑ Сторінка Переспоницького Євангелія з глосами

оповідь якого доведена до 1649 р. У ньому йдеться як про події місцевого, так і всеукраїнського значення.

Церковні книги й надалі писали церковнослов'янською мовою, яка була складною та часто залишалася не зрозумілою народіві. Саме тому для потреб церкви почали застосовувати «просту мову». Тож від другої половини XVI ст. почали з'являтися переклади церковних текстів «простою мовою». Першою відомою книгою Святого Письма, написаною літературною староукраїнською мовою, є **Переспоницьке Євангеліє** (1556–1561). У пам'ятці засвідчено фонетичні, граматичні, лексичні й синтаксичні особливості живої української мови XVI ст.

Розвиток української мови знайшов утілення у продовженні традиції літописання, що сформувалася в часи Русі-України. До найзначніших літописів тієї доби слід віднести *Короткий київський літопис* XIV–XVI ст. і так звані литовські, або західноруські літописи. У *Густинському літописі* виклад подій доведено до 1597 р., описано виникнення козацтва, укладання Берестейської унії. Він написаний мовою, близькою до тогочасної народної розмовної мови. Автор використав різноманітні візантійські, польські, місцеві та інші джерела, що засвідчує високу культуру літописання у той період.

Про події від 1500 р. до 1636 р. оповідає *Острозький літопис*, але він є не самостійним твором, а компіляцією з популярної в той час хроніки Мартина Бельського. На думку вчених, найкраще події 20–30-х років XVII ст. були описані у *Львівському літописі*,

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Розвиток освіти у XVI ст. поєднував у собі спадщину Русі-України та нові тенденції, викликані реформацією. Братські школи засновували у багатьох містах, а доступ до них усіх станів сприяв піднесенню початкової освіти.
- Першою вищою школою стала Острозька академія, навколо якої згуртувалися провідні вчені та педагоги доби. Освітній гурток, що діяв в Острозі, підготував та видав у власній друкарні перші підручники для шкіл.

- Важливу роль у культурно-освітньому житті відіграв Київ. Заснований П. Могилою Києво-Могилянський колегіум став центром культурного та освітнього життя на українських землях.
- Піднесенню української культури сприяло започаткування книговидання. Книжна справа швидко поширилася серед братчиків, що дало змогу друкувати літературу, як церковну так і світську.
- Розвиток освіти та книговидання забезпечив розвиток української мови. Староукраїнську («просту») мову дедалі більше використовували у діловодстві, літературі. Розвиток мови засвідчило видання літературною староукраїнською мовою Пересопницького Євангелія та Острозької Біблії.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - ▶ Заснування у Львові братської школи ▶ заснування князем В.-К. Острозьким друкарні та школи, виникнення острозького культурно-освітнього осередку ▶ створення Пересопницького Євангелія ▶ створення Острозької Біблії.
2. Про яку подію йдеться в уривку з джерела? Коли вона відбулася? Хто був автором наведених рядків?

«Ось розповідь про те, звідки почалася і як було створено цю друкарню: “Коли я оселився в славетнім місті Львові, обходив я багато разів багатих і благородних у світі, прохаючи від них допомоги... І це не раз, не двічі, а багато разів я робив... Знайшлися деякі невисокого священницького чину, а також незнатні з мирян, що подали допомогу. Не думаю, що робили це з достатку”».
3. Встановіть причинно-наслідковий зв'язок між відновленням вищої православної ієрархії та розвитком освітнього осередку у Києві.
4. Проаналізуйте поширення на теренах України братських шкіл, колегіумів та друкарства. Чому ці явища відбувалися спочатку на західних землях, і лише згодом – на східних?
5. Дайте відповіді на запитання.
  - ▶ Якою була роль Острозької академії в історії української культури? ▶ Як книговидання впливало на розвиток культури? ▶ Якою мовою в XVI ст. користувалися в українських землях для написання різноманітних судових та урядових документів, літературних творів, літописів, а якою – для написання церковних книжок? Чим вони відрізнялися? ▶ Яким було навчання у Львівській братській школі? Що ви знаєте про права та обов'язки учнів цієї школи?
6. Про видання якої книжки йде мова у джерелі? Про які явища/процеси свідчить її поява?

«Всесильною правцею Всевишнього Бога, задумом і старанням благочестивого князя Костянтина Костянтиновича Острозького, воєводи київського, маршалка землі Волинської, старости Володимирського, який звелів влаштувати дім для друкування книг, а до того ж і дім для навчання дітей у своєму родовому славному місті Острозі, що у землі Волинській. І вибравши знавців божественного писання, грецької, латинської і руської мов, поставив їх навчати дітей. Із цієї причини надрукована ця книжка для першого дитячого навчання, по-грецьки альфавіту, а по-руськи азбуки, многогрішним Іоанном Федоровичем».
7. Порівняйте особливості освіти на українських теренах за княжої доби й на межі XVI та XVII ст. Які традиції були успадковані? Які нововведення запроваджені?

Завершення будівництва палацу
К. Корнякта у Львові

1572

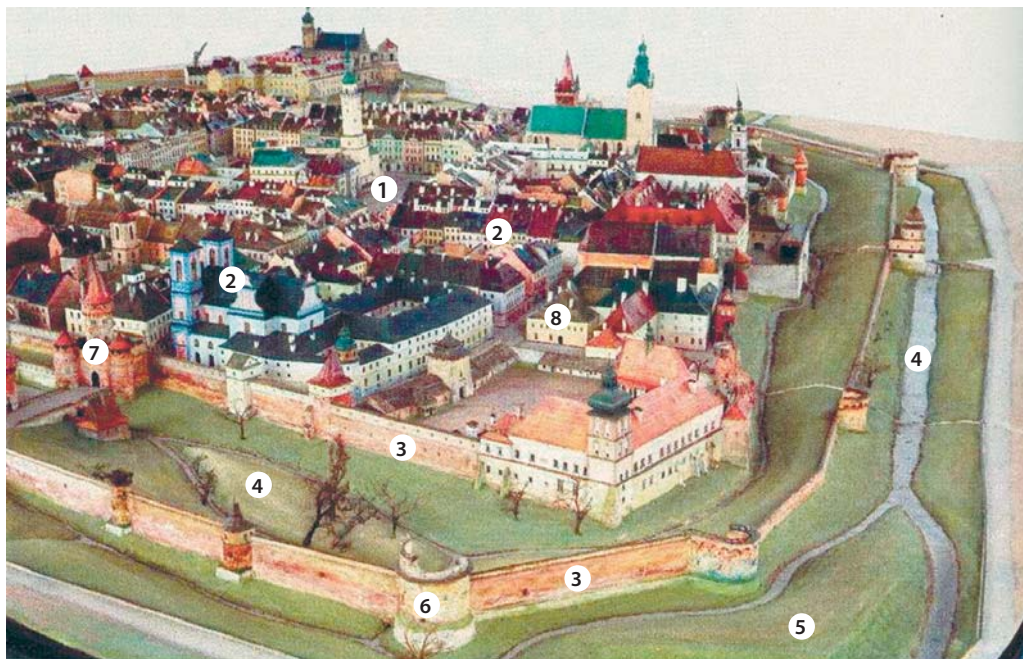
1580

1629

Будівництво ансамблю Успенської церкви у
Львові

§ 10 Містобудування, архітектура, образотворче мистецтво та драматургія XVI – першої половини XVII ст.

1. Особливості містобудування

↑ Львів у XVII ст.

З поширенням в Україні магдебурзького права міські будівничі (передусім на західноукраїнських землях у складі Польщі) дедалі частіше почали використовувати елементи регулярної забудови, яка передбачала чітке, відповідно до геометричної сітки, розташування основних будівель та ансамблів – головної

площі, кварталів, вулиць. Центральною частиною міста (с. 94), з якої і починалося будівництво, була площа з ратушею посередині – ринкова площа (1) у вигляді прямокутника або квадрата. Від кожного її рогу відходило по дві вулиці (2). Кілька вулиць розташовувалися паралельно кожній зі сторін площі, інколи вулиці перерізували окремі сторони. Найважливіші вулиці перетинали все місто.

Захисну функцію виконували мури (3), якими обводили місто, а також рови (4) й вали (5). На мурах зводили оборонні вежі (6) та облаштували по кілька в'їзних брам (у Львові дві) (7). Захисні споруди обмежували територію міста, тому його внутрішня забудова була надзвичайно щільною. Житлові будинки зводили на невеличких ділянках землі, вони були кількаповерховими, розташовувалися впритул один до одного. На вулицю виходив тільки вузький **фасад** із **порталом** і двома вікнами поруч – для освітлення сіней та кімнат, а на другому й третьому поверхах – по троє вікон (двоє, розташовані ближче, були в світлиці, а третє, окреме, – у спочивальні) (8). Не були рідкістю дерев'яні будинки або дерев'яні прибудови до кам'яниць.

Приміщення на першому поверсі таких споруд використовували для господарських потреб: як крамниці, склади, різні контори. Другий і третій поверхи були житловими. Будинки споруджували з каменю, тому їх називали *кам'яницями*. Хоч архітектура будівель відповідала обов'язковим приписам, кожен кам'яницю оздоблювали по-особливому, що разом з індивідуальним плануванням надавало їй неповторності. Нова забудова зазвичай поєднувалася з традиційною. Так, зокрема, постали житлові квартали Львова, який правив за взірць для багатьох міст.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** На які деталі забудови звернув увагу автор джерела? **2.** Що особливо вразило оповідача в тогочасному Львові?

«Загалом Львів – гарно вимуруване місто, на всіх вулицях багато мурованих кам'яниць, прикрашених різьбленням і малюванням. Проте всі будинки вкриті тільки гонтом (своєрідна «дерев'яна черепиця»). Найкраща забудова на Ринку й Вірменській вулиці... Навколо Ринку перед будинками прокладено тротуар, рівно вимощений тесаним камінням. Він такий широкий, що на ньому можуть розійтися чотири особи, або дві пари назустріч одна одній... Посередині Ринку гарна велика ратуша, вкрита жовтою та зеленою полив'яною черепицею».

Із опису Львова М. Груневега. 1582–1602 рр.

На Київщині та Брацлавщині, які за тих часів потерпали від татарських і ногайських нападів, міста здебільшого виникали поблизу замків і перебували під їхнім захистом, а також поблизу давніх городищ, де для зведення міських укріплень використовували вали й рештки оборонних споруд минулих часів. Київ, Володимир, Чернігів, Новгород-Сіверський, зберігали давнє планування, в основу якого було покладено особливості рельєфу. Житлова забудова цих міст лишалася майже повністю дерев'яною.

↑ Київ. Поділ XVII ст. Художник Б. Тулін. Фрагмент офорту

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. На яких особливостях архітектури та містобудування в Україні наголошує французький офіцер? Із чим це пов'язано?

«Україна є дуже родючою країною, а земля, тільки-но її обробляти, дає силу-силенну всякого збіжжя, і Україна дуже багата також на різну худобу, дичину та рибу; тут сила меду та воску, дерева, яке, крім звичайного вжитку, служить для спорудження будинків... Усі будинки в цій країні дерев'яні, так само як у Московії та в Польщі. Мури міст зроблені тільки із землі, їх підтримують палі з поперечно покладеними дошками, немов загата; такі мури можуть досить легко загорітися, проте вони краще витримують гарматну стрілянину, ніж кам'яні. Найвидатніші міста та фортеці, які обіймають козаки, – це Київ, центр воєводства і митрополії грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямпіль над Дністром, Брацлав над Бугом – центр воєводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Павлолоч, Фастів. Усі ці міста укріплено кілька років тому, і пан де Боплан, французький інженер, що був на службі в покійного великого коронного гетьмана Конецпольського, якому громадськість завдячує двома зробленими ним дуже докладними картами України, позначив на картах укріплення більшої частини цих місцевостей. Крім них, немає жодного містечка чи селища, не обведеного стіною і не забезпеченого принаймні ровом для охорони від нападів татар, які часто навідується в ці краї».

П. Шевальє. «Історія війни козаків проти Польщі». 1663 р.

2. Стиль ренесанс у світській та церковній архітектурі

Містобудування в українських землях XVI ст. зазнавало відчутного впливу мистецького стилю *ренесанс*. Особливо яскраво ренесансні риси втілено в західноукраїнських містах. Та це й не дивно, адже проекти забудови міст часто замовляли архітекторам-європейцям.

Унікальною пам'яткою ренесансної світської архітектури є ансамбль споруд центру Львова – площа Ринок. Чи не найдосконаліший її зразок – Чорна кам'яниця. Таку назву пам'ятка отримала в середині XIX ст., коли її фасад пофарбували в чорний колір. А споруджено будинок у 1588–1589 рр. За свою тривалу історію кам'яниця зазнала багатьох змін, проте зберегла ренесансний вигляд. Вікна й нині прикрашає білокам'яне різьблення з мотивами листя аканта й виноградної лози.

Найошатніша з житлових будівель, а також найвидатніша пам'ятка світського ренесансного будівництва Львова – будинок Корнякта на площі Ринок. Будинок Корнякта – єдина тогочасна споруда в житловій забудові міста, зведена на двох будівельних ділянках, що дало змогу розпланувати внутрішній двір із відкритими аркадами-лоджіями, які оточують подвір'я з трьох боків. Тому пам'ятку ще називають палацом Корнякта. Будинок звів у 1580 р. італійський архітектор Петро із Барбони за участю його учня Павла Римлянина.

На початку XVII ст. помітні зміни спостерігалися і в церковному будівництві. Йдеться передусім про ширше використання каменю. Окрасою Львова є **каплиця** Боїмів, збудована у 1615 р. Каплиця оздоблена розкішним різьбленням, у якому поєднуються біблійні сюжети, реалістичні зображення-портрети, витончені орнаменти з виноградних грон і квітів аканта.

СЛОВНИК

Каплиця – невеличка споруда без вітара для відправ і молитов.

↑ Чорна кам'яниця у Львові

↑ Будинок Корнякта у Львові

↑ Італійський внутрішній дворик будинку Корнякта у Львові

З-поміж пам'яток тогочасного ренесансного церковного будівництва Львова найвідомішим є ансамбль Успенського братства, який складається з Успенської церкви, каплиці Трьох Святителів, дзвіниці (вежі Корнякта).

Вежа Корнякта, що сягає 65 м висоти, одразу стала символом Львова. За досконалістю і красою форм пам'ятка не поступається найкращим зразкам європейської архітектури. Вежу будував у 1572–1578 рр. архітектор Петро Барбон на кошти К. Корнякта. У будівлі поєднано традиції ренесансної архітектури й української, утіленням якої є дерев'яні вежі-дзвіниці храмів.

У церковному будівництві, як і раніше, використовували камінь і дерево.

І хоч дерев'яне будівництво істотно переважало, проте споруд з дерева вціліло небагато. До сьогодні збереглася Церква Зішестя Святого Духа в с. Потеличі на Львівщині. Це дерев'яний двохверхий храм, найстаріший зі збережених в Україні: його збудовано в XVI ст. (називають дату 1502 р.) коштом гончарів Потелича на місці попереднього храму.

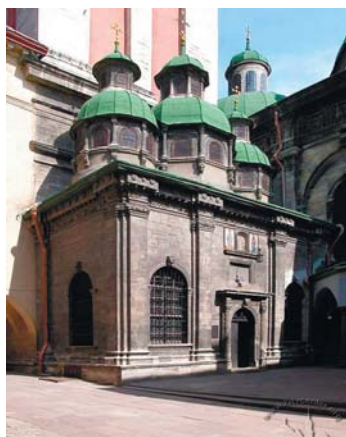

↑ Церква Зішестя Святого Духа у с. Потеличі на Львівщині

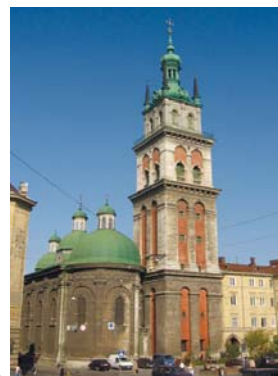
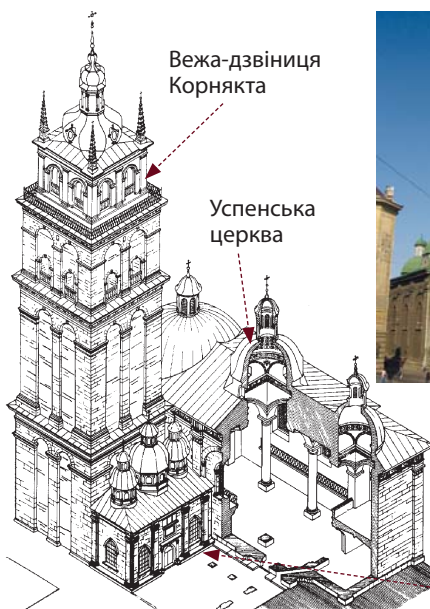
↑ Каплиця Боїмів у Львові

↓ Каплиця Трьох Святителів

↓ Схема ансамблю Успенської церкви у Львові

↓ Вежа Корнякта і Успенська церква у Львові

Каплиця Трьох святителів

3. Оборонний стиль у світській архітектурі

Роздивіться зображення українських замкових споруд XVI–XVII ст. на с. 99–101, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. 1. Виділіть спільні та відмінні риси у зовнішньому вигляді зображених споруд. 2. Як гадаєте, які фактори вплинули на їхній зовнішній вигляд?

Усталену в попередню епоху баштову систему укріплень, коли основу фортифікації становили високі й товсті мури, на яких споруджували вежі, українські архітектори застосовували до кінця XVII ст. При цьому міські укріплення будували переважно з дерева. Дерев'яна фортеця була неодмінною ознакою міста на землях Подніпров'я та Лівобережжя, де відчувався брак інших будівельних матеріалів. Нерідко дерево-земляні укріплення зводили й на Правобережжі.

У XVI ст. відбудовували та модернізували старі фортеці, проте будували й нові. На початку століття було відновлено Київський замок, на спорудженні якого, за свідченням джерел, працювало 20 тис. теслярів. Крім того, з'явилися Вінницький, Корецький, Білоцерківський замки.

↑ Макет Київського замку

↑ 3D макет Острозького замку

↑ Меджибізький замок. Сучасне фото

ЗАУВАЖТЕ

Нових обрисів набув Острозький замок, розбудова якого припала на кінець XIV – XVI ст. Це був один із найнепріступніших приватних замків Волині. До кінця XVI ст. комплекс споруд Острозького замку було об'єднано в єдину фортифікаційну систему. Цей ансамбль складався з «Вежі Мурованої» – найстарішої частини замку, північної стіни Бо-

гоявленської церкви, а також спорудженої наприкінці XVI ст. Круглої, або Нової, вежі, прикрашеної зверху ренесансною короною. «Некоронований король Русі» князь В.-К. Острозький мешкав у дерев'яному палаці поміж «Вежею Мурованою» та Богоявленською церквою.

Особливості тогочасної архітектури яскраво втілює величний Меджибізький замок (у нинішньому смт. Меджибіж Хмельницької обл.), докорінно перебудований у середині XVI ст. Ця споруда, так само як і Кам'янець-Подільська фортеця, не мала правильної форми, оскільки під час будівництва архітектори прагнули враховувати особливості рельєфу. Замок спорудили на високому мисі, де зливаються річки Південний Буг і Бужок. Пам'ятка є прикладом замку перехідного типу – від споруд з оборонними стінами і вежами до замків-палаців.

4. Бастионна архітектура

Будівництво оборонних споруд не втратило значення і в XVII ст. Перевагу віддавали **бастионним укріпленням** – невисоким п'ятикутним виступам і вежам, висунутим назовні за межі стін, які давали змогу вести вогонь уздовж захисних мурів.

Саме такі укріплення мала Жовква, заснована наприкінці XVI ст., та Броди, що виникли в 30-х роках XVII ст. Розбудовою Бродів керував Г. Л. де Боплан. У місті з'явилася нова регулярна мережа вулиць, які затискав овал земляних бастионних укріплень. Із західного боку до міських укріплень прилягав власне Бродівський замок – потужна фортеця з п'ятьма бастионами.

Бастионна система вплинула навіть на будівництво палаців. Поєднання рис нової оборонної архітектури з палацовою властиве замкам Збаража (нині Тернопільська обл.) та Підгірців (нині Львівська обл.).

↑ Замок у Жовкві. Сучасне фото

↑ Діорама замку у Бродях

↑ Замок у Збаражі. Сучасне фото

Замок у с. Підгірцях Бродівського району Львівської області є найдовершенішим зразком палацової архітектури XVII ст. в Україні. У ньому поєднано риси архітектури ренесансних палаців та нових для того часу бастионних укріплень. Замок дає уявлення і про зміни у зведенні магнатських резиденцій: від суворих оборонних замків до розкішних палаців. Оборонні палаци здебільшого будували для відпочинку магнатів-воєначальників. Замок споруджено для великого коронного гетьмана Польщі Станіслава Конецпольського на місці давнішого укріплення. Будівництво його тривало протягом 1635–1640 рр. Проектував замок французький інженер Г. Л. де Боплан. У XVII ст. палац був двоповерховим, мав по обидва боки та в центрі триповерхові павільйони й вежу (згодом споруду перебудовано, й вона стала триповерховою).

↑ Палац у Підгірцях. Сучасне фото

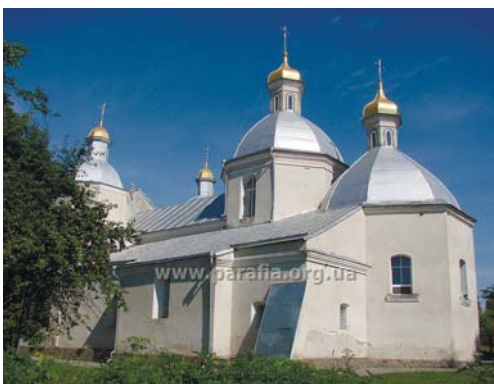
5. Мурована храмова архітектура

Через постійну загрозу несподіваних нападів зі Степу риси оборонної архітектури мали навіть окремі церкви, монастирські споруди, синагоги тощо. Великі монастирі подекуди набували вигляду справжніх фортець, захищених міцними мурами з вежами-бастионами.

Таким є Троїцький монастир у с. Межиріч (нині Рівненська обл.). Сучасних обрисів він набув на початку XVII ст., коли Януш Острозький, останній представник славетного роду, передав його католицькому ордену францисканців. Монастир перебудували, перетворивши на фортецю за класичним зразком оборонного монастирського будівництва.

↑ Троїцький монастир у с. Межиріч. Сучасне фото

↑ Михайлівська церква Білостоцького монастиря. Сучасне фото

← Хрестовоздвиженська церква у Луцьку. Сучасне фото

Більше мурованих церков з'явилося на Волині. 1632 р. у Луцьку розпочато спорудження Хрестовоздвиженської церкви. В околицях міста тоді ж постав ансамбль храмів Білостоцького монастиря. Утім, більшість храмів і надалі будували з дерева.

6. Розвиток скульптури

У XVI ст. водночас і в тісному зв'язку з архітектурою бурхливо розвивалося мистецтво **скульптури**. У скульптурних зображеннях втілювали ренесансні ідеї. Наприклад, львівські споруди Чорної кам'яниці, будинку Корнякта, каплиці Трьох Святителів, Успенської церкви тощо прикрашені скульптурними рельєфами та пишним різьбленням.

Набув поширення і скульптурний портрет. Скульптурні портрети встановлювали насамперед на надгробках. Надгробки замовляли, щоб уславити образ померлого, увічнити його для нащадків. В Успенській церкві Києво-Печерського монастиря 1579 р. було встановлено надгробок К. І. Острозького: одягнений у лицарський обладунок князь спочивав на ложі. Така композиція скульптури цілком відповідала ренесансним традиціям: померлого нерідко зображали ніби уві сні.

↑ Скульптури на даху будинку Корнякта

→ Макет надгробка К. І. Острозького

СЛОВНИК

Скульптура – вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємність, тривимірність і виконуються з твердих або пластичних матеріалів. Має два основні різновиди – круглу (статуя, бюст тощо) та рельєф (об'ємне зображення на площині).

↑ Скульптурні споруди Чорної кам'яниці

7. Іконопис

СЛОВНИК

Іконостас – стіна з ікон у храмі східного (візантійського) обряду, яка відокремлює вівтар від центральної частини церкви.

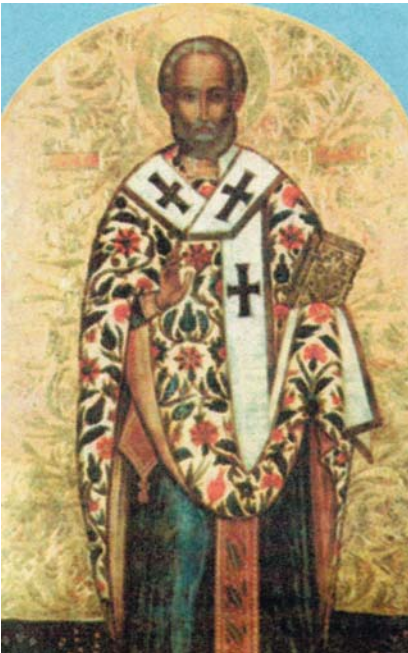
Яскраві національні риси втілено в різьбленому обрамленні ікон та **іконостасів**. Справжньою перлиною українського мистецтва є іконостас П'ятницької церкви, створений львівськими митцями в першій половині XVII ст. Шедевром по праву вважають іконостас Успенської церкви у Львові. Ікони для нього писали видатні львівські художники

Федір Сенькович та Микола Петрахович.

Виняткову мистецьку вартість мають ікони М. Петраховича, найвидатнішого львівського українського маляра XVII ст. Вони сприяли утвердженню нового стилю в іконописі, орієнтованого на західноєвропейські зразки.

Традиції перемишльської школи розвивали у кількох провінційних осередках, серед яких чільне місце належить Самбірському, де працювали кілька митців на чолі з Федуском – автором храмового «Благовіщення» 1579 р. із церкви в Іваничах поблизу Володимира на Волині. Від другої чверті століття зростає роль львівського осередку.

Від першої половини XVII ст. збереглися оригінальні зразки київської школи релігійного малярства. Найвизначнішою її пам'яткою є храмова ікона Святого Миколая в церкві Святого Миколая Набережного.

← Святий Миколай. Ікона в церкві Святого Миколая Набережного

↓ Благовіщення. Ікона із церкви в Іваничах поблизу Володимира на Волині. 1579 р.

8. Світський живопис

Роздивіться портрет К. Збараського і виконайте завдання. Уявіть, що ви працюєте в Національному музеї історії України. Вам необхідно презентувати відвідувачам і відвідувачкам картину «Портрет князя Криштофа Збараського». У підготовці екскурсії можна використати слова: *жупан* – приталене вбрання під верхнім одягом; *делія*, або *кунтуш* – верхній одяг, вдягнений поверх жупана; *персидська парча* – тканина, яку використовували для пошиття верхнього одягу.

➔ Портрет князя Криштофа Збараського. Невідомий художник. 1622–1627 рр.

Наприкінці XVI ст. виник світський портретний живопис. Його найдавнішим зразком є портрет короля Стефана Баторія, створений для львівської ратуші Войцехом Стефановським (1576). Проте з

↑ Портрет перемишльського старости Яна Гербурта. Невідомий художник. Кінець XVI ст.

оригінальних пам'яток зберігся лише портрет сяноцького каштеляна й перемишльського старости Яна Гербурта. Лише в пізніших копіях відомі портрети членів родини князів Острозьких.

Активно розвивався портретний живопис у XVII ст., хоча збереглися відтоді лише поодинокі оригінальні зразки. Портрет був популярним серед вищих верств суспільства. У замках збирали цілі галереї – у Заславі, наприклад, на 1622 р. налічувалося майже сто полотен. Про особливості жанру тієї доби свідчить портрет руського воеводи Яна Даниловича з Жовківського замку. Портретні галереї облаштовували і в замках Волині, проте вони майже не збереглися. Один із найкращих

➔ Невідомий у червоній шубі. Перша пол. XVII ст.

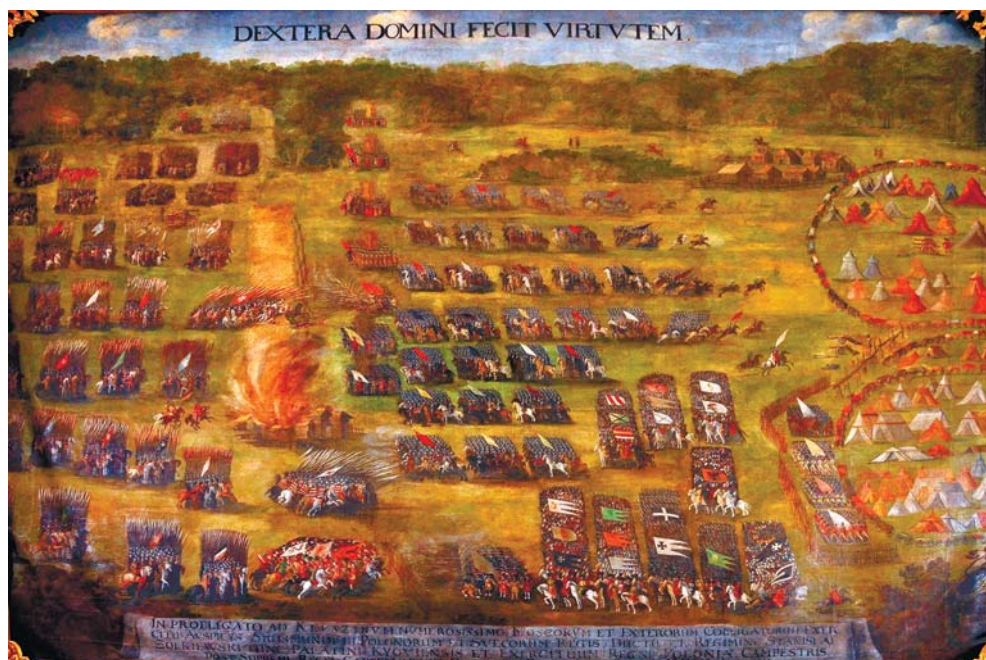
← Портрет Стефана Баторія. Художник В. Стефановський. 1576 р.

українських портретів першої половини XVII ст. – «Невідомий у червоній шубі».

Зразком парадного портрета першої половини XVII ст. (найдавнішим серед збережених) є рідкісне зображення на повен зріст князя Криштофа Збараського (с. 104). Портрет одного з останніх представників давнього князівського роду, який належав до найвпливовіших і найзаможніших князівських родин України, створено впродовж 1622–1627 рр.

Інші світські жанри розвивалися мало й відомі лише з поодиноких фактів та пам'яток. Так, свідченням розвитку історичного малярства є символічна композиція «Рокош під Сандомиром». Про батальне малярство свідчить картина «Битва при Клушино» з костюлу в Жовкві, яка нині зберігається у Львівській картинній галереї.

↑ Битва при Клушино. Художник Ш. Богшович. До 1620 р.

9. Книжкова гравюра

У 1574 р. з появою першої надрукованої І. Федоровим в Україні книги – «Апостола» – з'явилася книжкова **гравюра**. Нове мистецьке явище започаткували зображення Євангеліста Луки та друкарська марка І. Федорова.

З-поміж тогочасних українських гравюр окремі присвячено світським сюжетам. Перші такі гравюри було вміщено як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...»,

СЛОВНИК

Гравюра – вид мистецтва графіки, що охоплює різноманітні способи ручного оброблення дощок чи металевих пластин і друкування з них відбитків.

← Євангеліст Лука. Гравюра з «Апостола» 1574 р.

що вийшли 1622 р. в друкарні Києво-Печерського монастиря. Верхи на коні, з гетьманською булавою – так зображено козацького керманіча, запорозького гетьмана. Це зображення було першим українським світським портретом у гравюрі, першим в українському мистецтві кінним портретом.

10. Розвиток музичного мистецтва

СЛОВНИК

XVI–XVII ст. – період розквіту музичного мистецтва на українських теренах. Найбільшого розвитку набули жанри народної пісні та **думи**, які прославляли героїв боротьби проти турків та татар. Як правило, пісні супроводжувалися грою на різних музичних інструментах: бандурі, лірі, цимбалах, кобзі. Часто тематикою для пісень ставали теми соціально-побутового характеру (відносини між людиною та природою, праця на землі, особисті стосунки між людьми).

Думи – ліро-епічні твори українського фольклору на історико-героїчну та побутову тематику.

Оспівували працьовитість, героїзм, любов до рідної землі. Виконавцями дум та історичних пісень були мандрівні співці – кобзарі, бандуристи, лірники. Вони мандрували українськими містами й селами, інколи супроводжували козаків у походах.

↑ Пісня кобзаря. Художник І. Іжакевич. 1950 р.

Поряд із народною музикою розвивалось і музичне мистецтво у братських школах та Києво-Могилянській колегії. Чимало випускників колегії ставали відомими, потрапляли до дворів європейської знаті, де робили гарну кар'єру.

З розвитком інструментальної музики у Києві, Львові, Кам'янці та інших містах виникли музичні цехи на кшталт ремісничих. Цехові музиканти грали на весіллях, різноманітних народних святах чи церемоніях.

11. Зародження театру

СЛОВНИК

Прочитайте інформацію про появу вертепу на українських землях, роздивіться ілюстрації, дайте відповіді на запитання.

1. Що ви знаєте про сучасний вертеп?
2. Чи зазнав змін цей театр упродовж століть? Відповідь обґрунтуйте.

Вертеп – старовинний пересувний ляльковий театр, де виконували п'єси на релігійні та світські теми.

↑ Вертепна скринька

↑ Ляльки вертепу

Розвиток українського театру сягає часів Русі-України, де були популярні виступи народних співців та скоморохів. Деякі середньовічні актори воліли залишатися в одному місці й виступати під час великих свят. Інші – мандрівні, об'єднуючись у трупи, постійно пересувалися з місця на місце і давали вистави на площах та ярмарках просто неба.

У середині XVI ст. на українських теренах виникли шкільні театри, які діяли при братських школах. Відтак, на уроках риторики учні вчилися декламувати вірші, створювати та виголошувати промови. Викладачі писали вірші на релігійну та світську тематику, а учні виконували їх під час свят та зустрічей зі знатними особами. Згодом на українських землях набула поширення *шкільна драма*, яка передбачала постановку релігійних творів латиною. Спочатку шкільні драми ставили тільки у єзуїтських колегіумах, але згодом вони з'явилися і в православних школах. Для відпочинку глядачів між актами релігійної драми ставили комедійні сценки – *інтермедії*.

Від XVII ст. веде початок **вертеп** – ляльковий театр. Вистави вертепу відбувалися у спеціальній двоярусній дерев'яній скриньці, що мала вигляд двоповерхового будиночка. Вистава складалася з двох частин: релігійної та інтермедійної з побутовими мотивами. Починалася вистава з релігійної частини, яка відбувалася на верхньому ярусі будиночка. Тут ставили сцени про народження Христа, винищення немовлят царем Іродом, про смерть Ісуса. Потім дійство переходило на нижній ярус скриньки, де розігрували сцени з народного життя. Персонажі розмовляли народною мовою. Замість людей у вертепі виступали ляльки. Їх виготовляли з дерева й тканини, а потім розфарбовували. Актори за допомогою різних пристроїв рухали ляльок і розмовляли різними голосами.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- З поширенням магдебурзького права в українських містах з'явилися елементи регулярної забудови, яка передбачала чітке розташування будівель.
- У XVI ст. в українській архітектурі з'явилися риси європейського стилю ренесанс. Потребами часу було обумовлено будівництво захисних споруд – фортець, замків, храмів, а також палаців із бастионними укріпленнями.
- В українському образотворчому мистецтві поряд із традиційними жанрами (фрески, іконопис, книжкова мініатюра) з'явилися нові – скульптура, гравюра, портретний і батальний живопис.
- У XVI–XVII ст. на українських землях активно розвивалося музичне мистецтво. Набули поширення народні історичні пісні та думи на соціальну та побутову тематику.
- XVII ст. – час розвитку шкільної драми та лялькового театру-вертепу на українських землях.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Про яке мистецьке явище доби йдеться в тексті джерела? Про що свідчить поширення цього жанру?

У листі до сестри (1616) князь Заславський писав: *«Прошу, дай мені, ваша милість дорога пані сестро, намалюватися і пана (чоловіка) проси, ваша милість, а я теж зображення своє пошлю вашій милості, принаймні знадобиться страшити дітей, коли будуть на чомусь дуже наполягати».*

2. У параграфі часто згадується ім'я Корнякта. Використовуючи додаткові матеріали, з'ясуйте факти його біографії. Ким він був? Чому на його честь назвали вежу і палац у м. Львові? Який внесок у розвиток міста Львова зробив? Чи можна його назвати меценатом? Ваше дослідження оформіть у вигляді проекту-презентації.

3. Виберіть із переліку пам'ятки, створені в XVI–XVII ст.

Десятинна церква в Києві; гравюри Львівського «Апостола»; мініатюри Пересопницького Євангелія; ікона Богородиці з Успенської церкви в с. Дорогобужі; ікона Успіння Богородиці Олексія Горошковича; Меджибізький замок; Луцький замок; будинок Корнякта; ікони М. Петраховича для Успенської церкви у Львові; портрет князя Криштофа Збарзького; Софійський собор у Києві.

Свій вибір поясніть.

4. Які зі споруд належать до ренесансних архітектурних пам'яток Львова?

Будинок Корнякта; Успенська церква з вежею Корнякта; каплиця Боїмів; Софійський собор; каплиця Кампанів; Чорна кам'яниця; каплиця Трьох Святителів; Золоті ворота.

5. Дайте визначення поняттям та термінам.

Фасад; портал; іконостас; каплиця; скульптура; гравюра, вертеп.

6. Дайте відповіді на запитання.

► Чим відрізняється містобудування та архітектура XVI ст. від архітектури попередніх століть? ► Що було особливого в будівництві оборонних споруд? ► Які особливості мали українська скульптура та живопис у другій половині XVI ст.? ► Чому поява гравюри пов'язують із початком книговидання? ► Які особливості будівництва тогочасних оборонних споруд? ► Які ознаки мав український живопис у першій половині XVII ст.? ► Яка тематика українських історичних пісень?

§ 11 Повсякденне життя представників основних верств українського суспільства XVI – першої половини XVII ст. Практичне заняття

1. Повсякденне життя української шляхти

Прочитайте тексти джерел 1–5, дайте відповіді на запитання. **1.** Чим, на думку автора джерела 1, зумовлений особливий статус шляхтича? **2.** На основі текстів джерел 2, 3, 4 визначте, які зміни у становищі верстви, що мала «владу і зброю», відбулися на кінець XVI – початок XVII ст. порівняно з попередніми часами. Із чим це було пов'язано? **3.** Зробіть висновок про стан магнатського землеволодіння (за матеріалами джерела 5). **4.** Як наведені факти позначилися на становищі українських селян? **5.** Роздивіться картину В. А. Стриєвського «Польська шляхта в Гданську». Представників яких суспільних верств ви бачите на картині? Які почуття вона у вас викликає? До якої з наведених цитат, на вашу думку, ця картина найбільше підходить?

↑ Польська шляхта в Гданську. Художник В. А. Стриєвський. Кінець XIX – початок XX ст.

1. *«Шляхтич завжди веселий у своєму королівстві, співає й танцює вільно, не маючи над собою жодних примусових обов'язків, бо не винен королеві, своєму вищому володареві, нічого, окрім титулу, двох грошей з лану і військової служби. Четвертого ж над шляхтичем немає нічого, що б псувало йому настрої у Королівстві».*

Український мислитель С. Оріховський-Роксолан

2. *«Руська шляхта поміж ними дуже нечисленна, наслідуює польській і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знає і всі ті, що титулюються князями, вийшли з грецької віри».*

Французький інженер Г. Л. де Боплан

3. *«Шляхта все подорожує. До приятелів і кривняків їздять часом за сто миль, і це проходить їм легко, бо мають доволі коней і повозів, й ними везуть усе, чого їм у дорозі потрібно».*

Німецький мандрівник У. фон Вердум

4. *«Раніше вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купцеві займатися міськими справами. Шляхтич же займався лицарським ділом і безперервно воював. Тепер у нас нема вояків, нема людей мужніх і героїв, проте є корчмарі, гендлярі й посередники... Найбільшим героїзмом у них вважається знати*

дорогу, якою гонять биків з маєтку до Гданська, бо всі заможні торгують волами, кіньми, вином, медом, горілкою, перцем, оселедцями, рибою, дичиною і всяким хлібом... Усе, що мають їхні підлеглі у своїх домах на продаж, вони велять принести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами і відправляють до міста... Туди ж вони відвозять і свої власні продукти».

Польський учений-енциклопедист Ш. Старовольський

5. «Там, де було 20 селян, лишилося 8 або 10. Має (селянин) доволі землі, забирають її під фільварок... Усіх можуть зігнати із землі і фільварок там заснувати».

2. Особливості повсякденного життя українських містян Львова

Прочитайте текст джерела 6 і дайте відповіді на запитання. **1.** Що ви дізналися з джерела про мешканців та мешканок західноукраїнських міст, які належали до громад: 1) русько-української; 2) єврейської; 3) вірменської; 4) польської? **2.** Які факти свідчать про багатоетнічний та багатоконфесійний склад населення західноукраїнських міст? **3.** Що є прикладом толерантного співжиття та віротерпимості?

6. «У Русі багато віросповідань. Є християнська релігія, підпорядкована римському первосвященникові. Вона панує і переважає, хоча представники її нечисленні. Друга віра, руська, яка зберігає грецький обряд, більш поширена й охоплює всю Русь. Третя віра – іудейська; її прихильники, іудеї, – не лихварі, як у християнських землях, а ремісники, землероби або великі купці, які часто тримають у своїх руках громадські побори й податки. Четверта віра – вірменська, переважно в містах Кам'яниці та Львові. Вірмени – досить досвідчені купці, які доводять зі своїми товарами до Кафи, Константинополя, єгипетських Александра, Алькаїра й країн Індії. В одязі та церковній службі русини наслідують греків. У них є своє письмо й алфавіт на зразок грецького, дуже з ним подібний. Євреї користуються єврейським письмом і грамотою; займаються також і науками: астрономією та медициною. Вірмени мають свій обряд і своє письмо. Зі святих вони найбільше шанують апостола Фадея, переконуючи, що він навернув вірмен у християнство.

...У руських церквах при богослужінні читають і співають... слов'янською мовою; у вірменських церквах – вірменською мовою; в іудейських синагогах моляться єврейською мовою. Християни ж римського обряду співають, моляться й читають латинською мовою».

М. Маховський. «Трактат про дві Сарматії». 1517 р.

Прочитайте тексти джерел 7, 8, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Що передбачав привілей короля Сигізмунда II Августа 1572 р. (джерело 7)? У чому конкретно виявлялися його положення? Дайте відповідь, завершивши речення: «За привілеєм короля Сигізмунда II Августа 1572 р., українці Львова здобули право...» Чи став привілей 1572 р. реальністю в житті української громади міста? Своє міркування доведіть, навівши рядки з джерела 8. **2.** Випишіть із тексту джерел опорні слова-історизми, за якими будете характеризувати повсякденне життя у Львові. **3.** Порівняйте зміст фрагментів джерел 7 і 8. Яке з них най-

достовірніше засвідчує становище українських містян на західноукраїнських землях наприкінці XVI ст.? Чому так вважаєте? На яких особливостях релігійної ситуації у Львові наприкінці XVI ст. наголошено у джерелі 8? Якими явищами та подіями зумовлене таке становище містян-українців? Яку роль, за свідченням джерела, відіграє Львівське Успенське братство в повсякденному житті львів'ян?

7. «...Хочемо та постановляємо, щоб українці нарівні з іншими міщанами та перед міщанами поляками римської віри вживали всіх прав, привілеїв, вільностей, прерогатив та імунітетів, наданих місту Львову з різних нагод і різними способами найяснішими нашими попередниками королями Польщі, князями Русі та всіма іншими володарями і достойниками, і користувалися ними без будь-яких винятків.

Священники їхні церкви грецького обряду, які тепер живуть і будуть у майбутньому, повинні бути вільними та звільнені від будь-яких податків, якої б назви вони не були, – як від грошових, так і від будь-яких інших, належних львівській раецькій колегії. Ці ж священники грецького обряду не будуть зобов'язані підлягати та підкорятися іншій юрисдикції та зверхності, тільки львівському владиці. Усім згаданим українцям грецького обряду надається львівське міське право. Також на уряди бурмистрів, лавників та інші префектури у цьому місті можна та треба нашому теперішньому й майбутньому старості обирати та призначати [українців], скільки разів би відбувалися вибори райців; своїх синів [українці] можуть та мають право давати та посилати для навчання вільних мистецтв до початкових шкіл, гімназій та вищих шкіл, які існують як у нашому місті, так і будь-де в королівстві та в наших володіннях; вони можуть вивчати будь-які, без винятку, цехові ремесла та в них працювати, навчати товаришів та учнів будь-якого ремесла, засновувати цехи та ремісничі братства і, згідно із звичаєм, бути у них старшими і сеньйорами, а майстри будь-яких польських ремесел зобов'язані приймати та допускати українців до цього роду ремесла та цехів. Вільно також їм українцям будь-якого роду товарами, як би вони не називалися, у всьому Польському Королівстві, Великому князівстві Литовському та на Волині, в Києві, на Підляшші та в інших наших володіннях продавати сукно та будь-які інші купецькі та крамарські товари; вільно їм у приватних будинках, так і на будь-яких публічних місцях завжди та в будь-яку пору виставляти на продаж вина, виготовляти мед, пиво та будь-які інші напої іншого роду та шинкувати ними в такий спосіб та таким чином, як це роблять польські міщани».

З привілею короля Сигізмунда II Августа. 1572 р.

8. «...Насамперед змушувала рада м. Львова великим насильством нас, осілих міщан, наших дітей і нашу челядь, до послуху папського костьола, до свят нового календаря, мордуючи в'язницями й караючи штрафами. Вранці, в день св. Маргарити, пославши своїх міських слуг, насильно виволокли й кинули до темної в'язниці у вежі під ратушею Василя, учня сідляра Юрія Рогатинця, а також челядників, кушніра Юська, кушнірчика Івана та учня Іванка. Майстри й челядники прийшли до пана бурмистра, питаючи, з якої причини їх слуг з дому похопали під час їхньої відсутності. На це пан бурмистр відповів: "Причина та, що ви не святкуєте наших свят, не буваєте на казаннях в нашому костьолі й не слухає-

те, коли ксьондзи заповідають свята. Отже, ідіть і ви сидіти". Потім, на прохання й вимогу наших братів та своїх сусідів, арештовані були випущені. Однак члени ради обіцяли самі зберегти мир лише при тій умові, якщо звільнені з-під арешту, під страхом сурової урядової кари, не протестуватимуть і не почнуть судової справи. А такого навіть у поганській державі не терпить християнський народ...».

Зі скарги Львівського Успенського братства. Січень 1593 р.

3. Історичні джерела про повсякденне життя українських селян

Прочитайте тексти джерел 9–11, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** На яких особливостях становища українських селян наголошують автори джерел? Чи заслуговує на співчуття становище селян? Як становище селян (джерело 10) вплинуло на формування нової верстви – козацтва?

З яким проблемами стикалися українські селяни, які мешкали на межі зі Степом? **2.** Чи достатньо свідчень у поданих джерелах, аби вповні відтворити картини тогочасного повсякденного життя селян? Як ви гадаєте, чому документів про життя селян не було багато? **3.** Проаналізуйте одне із джерел відповідно до правил роботи з історичними джерелами (с. 5–6).

9. *«У селянських хатах руських місцевостей нема димарів, а лише піч, у якій чи перед якою на возниці все готують. По два боки в стінах хати є кілька отворів – вікна, які, залежно від вітру, відкривають чи зачиняють, щоб ними дим виходив надвір...».*

«Димарі з жовтої глини, приміщені між дерев'яними ґратами, стирчать на даху, як грубі вежі, а хто більш дбайливий, обтикає їх назверх соломомо або дошками, щоб вберегтися від дощу...».

Діти бігають або цілком голі, або тільки в сорочці, аж доки доростуть, що можуть працювати в полі. Тоді дають їм, як ціле убрання й пару чобіт. А до того часу скачуть при печі, що є немов замком свободи, й дуже зручно видряпуються на неї й з неї, навіть зовсім малі, що не вміють ще вільно ходити по рівній землі».

Зі щоденника німецького мандрівника У. фон Вердума.
Початок 70-х років XVII ст.

10. *«Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми й працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами (Трійцею) і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, – а що три роки – й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необме-*

↑ Панщина. Сучасний малюнок

вони стають запорозькими козаками. За рахунок таких селян-утікачів козацькі загоны вельми зростають».

жена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються в гіршому становищі, ніж каторжанин на галері. Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорозжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені. Проживши тут певний час і взявши участь у морському поході,

Г. Л. де Боплан. «Опис України». 1660 р.

11. «Збройний орач засіває і живо збирає при зброї,
Завжди за спиною він повний трима сагайдак.
Кров'ю оплачене збіжжя привозять селяни додому,
Щоб зберегти його – теж кров проливають свою.
Кидають часто сніданок, бо ворог вже звичний приходить.
Ворогові вже не раз вариться в полі обід.
Звикли людей грабувати ординці, народ нечестивий.
Що на оселі наскоки робить не раз.
Бродом навчилися вони Борисфену проходити хвили, –
Справжньому морю, бува, рівна води глибина.
Села плондрують вогнем, а тих всіх, кому старість чи неміч
Взятись за зброю не дасть, стрілами тут-таки вб'ють.
Швидко на конях летять, щоб стріл уникати, куди лиш
Огірі їх понесуть, вихор куди їх порве».

С. Кленович. «Роксоланія»

↑ Озброєні селяни XVI ст. Реконструкція С. Шаменкова

Роздивіться ілюстрації «Одяг шляхтянки, містянки та селянки XVI–XVII ст.». 1. Як відрізнявся одяг жінок різних верств тогочасного суспільства? 2. Які деталі одягу привертають увагу?

↑ Українська шляхтянка в літньому одязі. З альбому Ю. Глоговського

↑ Львівська містянка XVII ст. З альбому Ю. Глоговського

↑ Українська селянка в плахті і запасці. З альбому Ю. Глоговського

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Сформулюйте кілька тверджень про статус та спосіб життя української шляхти наприкінці XVI – на початку XVII ст.
2. Зробіть висновок про повсякденне життя українських міщан Львова наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.
3. На основі наведених текстів джерел визначте особливості повсякденного життя українських селян.
4. Пригадайте, у чому полягали особливості становища основних верств українського суспільства за доби Русі-України та литовської доби. Чи змінилося воно наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.? У чому це виявилось? Якими були причини?
5. Які факти з повсякденного життя різних верств українського суспільства наприкінці XVI – XVII ст. вразили вас найбільше? Чим саме?

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ ТА ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

Створення Острозької Біблії; Третій литовський статут; заснування Острозької академії; Берестейська унія; затвердження королем Владиславом IV «Пунктів для заспокоєння руського народу»; створення Пересопницького Євангелія.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. *«Волею Божою, порадою й повелінням святійшого Кирила, архієпископа Константинограда, Нового Риму, і Вселенського Патріарха, і благословенням архієпископа, митрополита київського, галицького та всієї Русі, отця Йова Борецького, в місті Луцьку при церкві Воздвиження Чесного й Животворящого Хреста Господнього утворилася школа грецька та руська. Згідно зі стародавніми звичаями та порядками святих отців закону грецького, великим дбанням, і накладом, і пильністю міщан луцьких руського народу святого закону грецького, і милостинями всіх православних християн, як стану духовного, так і осіб княжих, панських, шляхетських і всього посполитого народу аж до вбогих удовиць, думаючи про всяку недостачу законної науки, що чиниться через нестаратливих людей».*

Б. *«Згадані два єпископи (Іпатій Потій та Кирило Терлецький) прийшли в грецькому одязі, що його носять у їхніх країнах, укланувши в просторі поміж лавами, вони, за їхнім звичаєм, поцілували землю, а згодом те саме зробили посередині цього вільного простору, а третій раз перед стопами Папи і їх, наприкінці, з пошаною поцілували; а перший з них, що називався Іпатій, дав Папі листи... Тоді... вчинили ісповідь віри, і то перший – який знав латинську мову – відчитав її латиною, а другий, Кирило, що не знав латинської мови, вчинив її по-грецьки чи руськи».*

В. *«Хочуть... панове міщани львівські школи заснувати для навчання дітей християнських усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького й слов'янського, щоб не був їхній християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купили друкарню, потрібну для тієї школи».*

Г. *«Ось розповідь про те, звідки почалася і як було створено цю друкарню: “Коли я оселився в славетнім місті Львові, обходив я багато разів багатих і благородних у світі, прохаючи від них допомоги... І це не раз, не двічі, а багато разів я робив... Знайшлися деякі невисокого священницького чину, а також незнатні з мирян, що подали допомогу. Не думаю, що робили це з достатку”».*

Д. *«Польське Королівство і Велике князівство Литовське становлять неподільне тіло, одно зібрання, один народ... Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен він бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того чи того народу».*

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Користуючись матеріалом підручника і додатковими ресурсами, знайдіть інформацію про Галшку Гулевичівну та Галшку Острозьку. Скориставшись схемою на с. 5–6, складіть історичний портрет кожної з них, порівняйте діяльність цих жінок. Висловіть припущення, що спонукало українських шляхтянок опікуватися культурою українських земель Речі Посполитої.

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття й терміни і складіть з ними речення.

Фільварок; магдебурзьке право; гравюра; православні братства; полемічна література; греко-католицька церква; рента; панщина.

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і установіть причинно-наслідковий зв'язок.

Причина	Подія	Наслідок
	1566 р. 1569 р., Люблін 1586 р., Львів 1596 р., Берестя 1620 р.	

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Роздівіться зображення історичних пам'яток і дайте відповіді на запитання.

Де, коли, за яких обставин, навіщо (для кого / для чого, на честь кого / чого) було створено наведені пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва? Що відомо про їхнє призначення? Які країни, на вашу думку, мали найбільший вплив на створення пам'яток такого стилю? Відповідь обґрунтуйте. Зробіть висновок про рівень розвитку культури доби.

1489

Перша писемна згадка про козаків

1556

Заснування на о. Мала Хортиця першої Запорозької Січі

§ 12 Походження українського козацтва. Запорозька Січ

Прочитайте тексти джерел і дайте відповіді на запитання. **1.** З ким боролися або на кого нападали козаки, за свідченням джерел? **2.** Кому допомагали козаки у Подніпров'ї? Чому? **3.** Про які особливості козацького життя розповідають джерела?

«В той самий час Татари чинили шкоди великі на Поділлі і в Русі часто. [...] Король Казимір, скоро почувши про них, що через Дніпро переправилися, відрядив у погоню проти них Яна Ольбрахта, сина свого [...], до якого приєдналися Подоляни і Русини. Діялося то року Божого 1489. Ян Ольбрахт, бачачи, що Татари не довго на місці затрималися, але з полоном назад відходять, їм наперед як міг наввипередки на шляхи їх звичні заступив, а особливо маючи під началом козаків, тих місць знаючих [...]».

Й. Бельський. «Хроніка польська». 1586 р.

«Писав нам в ярлику своєму, що наші люди Кияни і Черкасці, прийшовши Дніпром, под Тягинею корабель твій розбили і чоловіка одного захопили і багато статків і грошей побрали [...], а після того під Тягинею Черкасці ж десять коней взяли, а трьох чоловік захопили і за собою повели. [...] Це сталося без нашої волі. Про це послали до наших урядників українних, щоб те шукали між козаками, а чого би дошукалися – дали в руки слугі твоєму Мусаці [...]».

Лист великого литовського князя Олександра до кримського хана Менглі Гірея. 1492 р.

1. Виникнення українського козацтва

Як ви пам'ятаєте, на XV ст. українські терени втратили власну державність і входили до складу кількох країн, які часто ворогували між собою.

Українські землі знаходяться у зоні так званого Великого кордону. Той кордон – умовна межа між європейським (хліборобським, християнським) та азіатським (кочовим, мусульманським) світами. Опинившись у обставинах, що загрожували самому існуванню українців як окремого народу, мешканці прикордонних територій змушені були опановувати складну військо-

↑ Козак. З альбому Ю. Глоговського

ву професію. Постійна боротьба з нападниками перетворила хлібороба та ремісника на воїна особливого типу – відважного й хитрого, який добре володів різними видами зброї, сповненого волелюбності й повсякчас готового боротися проти будь-якого примусу. Такими воїнами були **козаки**.

Слово «козак» прийшло зі сходу. У давніх тюрків козаками називали молодих хлопців, які проходили складний і небезпечний обряд посвячення в повноправні члени племені: юнаки йшли в степ і мушили там прожити кілька місяців, змагаючись із ворогами й доводячи своє вміння виживати сам на сам із дикою природою.

Традиція «ходити в козацтво» була пов'язана з легкою здобиччю, по яку рушали ватаги шукачів пригод з південноукраїнських міст та сіл. Їхній шлях пролягав у пересічений річками степ, який вражав природними багатствами й не належав жодній державі.

Спочатку козаки мешкали здебільшого на півдні Київщини – в районі Канева, Черкас, Чигирини, а також на Східному Поділлі. Поступово просуваючись у глиб степів, вони зазвичай селилися понад Дніпром і Південним Бугом, Кальміусом та їхніми численними притоками. Особливо вабили козаків багаті на рибу й дичину місця понад Дніпровими порогами від гирла Самари, тобто від сучасного міста Дніпро, до Хортиці (в межах сучасного міста Запоріжжя) і Великого Лугу – низинних берегів Дніпра нижче порогів. Ось чому українських козаків називали *запорозькими*.

Вояки за потребою, козаки залишалися невтомними трудівниками. Вони активно освоювали нові землі, піднімаючи цілину, прокладаючи шляхи, споруджуючи мости тощо. Понад берегами рік, на островах, у балках чи байраках козаки закладали свої поселення – **зимівники**. На освоєних землях, особливо в їхній північній, безпечнішій, частині, заняттями козаків були хліборобство, городництво, садівництво, різні ремесла. Умови степу чудово підходили для вирощування коней, великої рогатої та дрібної худоби. Серед козаків траплялися теслі, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі тощо. Кожен козак був зазвичай і торгівцем, бо продав або міняв здобуте в бою чи зароблене власною працею.

СЛОВНИК

Козак – слово, що має тюркське походження та означає «ходити, бродити, мандрувати». Також вживається у значенні «вільна озброєна людина», «шукач пригод». У різні часи ним позначали прикордонників і уходників, які жили з різних промислів і займали необжиті землі (XV ст.), запорожців і реєстровців (у другій половині XVI ст.), представників окремого козацького стану (у середині XVII ст.).

Зимівник – назва житла (хутора) і форма ведення козацького господарства на Запорозжжі. Використовувалися для утримання худоби взимку, пізніше – як зимові помешкання для людей. З часом перетворилися на міцні економічні осередки.

Однак козацтво формувалося не лише з постійних мешканців прикордонних територій – Київщини й Брацлавщини. Козаками ставали й численні втікачі з інших регіонів України – передусім Галичини, Волині, де визиск землевласників та міської верхівки Польсько-Литовської держави був найдужчим. Поширення панщини та запровадження кріпацтва спонукали українських селян та міську бідноту до масових утеч – хоч на край світу, аби тільки подалі від визискувача. Важкі умови прикордоння здавалися втікачам меншим лихом, аніж утрата особистої свободи.

У XVI ст. представники деяких суспільних верств втрачали право на шляхетство. Для них відсутність документа про право землеволодіння означала перехід до розряду державних селян. Більшість бояр не мала такого документа й володіла землею за звичаєвим правом. Часто саме вони становили основу козацьких загонів.

Розгляньте картини відомого українського художника С. Васильківського й дайте відповіді на запитання. **1.** Які складові козацького образу є спільними для обох картин? Чому? **2.** Що спричинило виникнення козацької вартової служби у степу?

↑ Козаки в степу. Художник С. Васильківський. 1890 р.

↑ Козацький зимівник. Малюнок-реконструкція

↑ На варті. Художник С. Васильківський. 1900 р.

2. Перші січі та особливості життя запорожців

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** На яких особливостях повсякденного життя козаків наголошують автори? **2.** Які міркування про участь козаків у захисті кордонів висловлюють? **3.** Чому автори бажають, аби козаки «корилися урядові»?

«...Ці люди постійно ловлять рибу на Низу (на Дніпрі і його притоках), там же сушать її на сонці без солі. Пробувши тут літо, вони розходяться на зиму по сусідніх містах – таких, як Київ, Черкаси та інші, залишаючи на острові, в безпечному місці на Дніпрі, човни і кілька сотень людей на коші, як вони говорять, при стрільбі, бо мають при собі і гармати, захоплені в турецьких фортецях і у татар. Ще зовсім недавно їх було мало, але нині їх там збирається вже до кількох тисяч. А надто багато їх стало останнім часом, і вони раз по раз завдають великої шкоди туркам і татарам; уже кілька разів спустошували Очаківську, Тягинську, Білгородську (Аккерман) та інші фортеці...»

Вони могли б собі бути, але за умови, щоб корилися урядові й одержували від нього платню і нехай би собі там постійно жили на Дніпрових островах, які так добре укріплені, що коли на якомусь із них засяде кілька або кільканадцять сот душ, то навіть велике військо нічого не може їм заподіяти.

Серед інших є там між порогами один острів (Хортиця), тягнеться він на кілька миль завдовжки, і коли татари прочують, що на ньому є козаки, вони не дуже охоче переправляються через Дніпро, особливо через Кременецький і Кусманський броди. Недалеко від цього острова на Дніпрі є й інший острів, якого вони називають Хортичка (Мала Хортиця). На ньому донедавна жив Вишневецький, який стояв татарам на великій заваді, і через нього вони не наважувались так часто на нас нападати».

СЛОВНИК

Запорозька Січ – українська козацька республіка. Виникла і розвивалася на Наддніпрянщині за порогами. Кордони Запорозької Січі до кінця XVII ст. не були окреслені. Столицею Запорозької Січі було місто-фортеця, яке кілька разів міняло розташування, але завжди перебувало за Дніпровими порогами.

Й. Бельський. «Хроніка польська». 1586 р.

Постійна загроза нападу татар змушувала козаків будувати укріплення з дерев – *засіки*. Саме із засіками дослідники пов'язують походження слова «січ» (згромадження січеного дерева). Можливо, що розрізнені невеликі січі існували в багатьох місцях. І лише згодом за порогами утворилася Запорозька Січ – головна військова база козаків, своєрідна столиця запорозьких земель.

Про вигляд найдавніших січей відомо небагато, проте й цих свідчень достатньо, аби переконатися в інженерній майстерності запорожців. Великого значення надавали козаки місцю розташування Січі. Найчастіше то був річковий острів. Ворогам було важко знайти Січ у плавнях – очеретяних хащах, густо помережаних численними протоками, а ще важче – досягнути до неї.

Січ являла собою фортецю. Природні укріплення було підсилено 10–13-метровим валом і ровом. Вал зміцнював частокіл із баштами, де містилися бійниці. Усередині фортеці був майдан із православною церквою. Навколо церкви стояли великі видовжені будинки – курені, де жили січовики, а також оселі старшини, канцелярія. Трохи далі – склади, арсенали, ремісничі майстерні, торгові лавки.

На Січі постійно стояла військова залога (2–3 тис.), а основна маса козаків жила поза її межами в зимівниках. Чисельність козаків на Січі коливалася залежно від пори року (взимку – менше, улітку – більше), перебігу воєнних дій тощо. За відповідним сигналом козацтво збиралося на Січі, щоб узяти участь у поході чи у вирішенні важливих справ.

Розгляньте картину відомого українського художника О. Сластіона й дайте відповіді на запитання. **1.** Хто проводить молодого козака на Січ? Як ви думаєте, кого художник зобразив у білому вбранні? Що робить ця людина? **2.** Уявіть себе героєм/героїнею цієї картини. Опишіть свої почуття.

Козаком міг стати будь-хто, але за неодмінної умови – визнання православ'я чи добровільного навернення до нього. Коли прибулий на Січ правильно хрестився на доказ того, шлях до козацької громади був відкритий.

↑ Проводи на Січ. Художник О. Сластіон. 1898 р.

З моменту прийняття до козацького товариства кожен мусив дотримуватися усталених звичаїв і традицій. Серед них найперший – закон козацького побратимства. Козацька взаємоповага й щирість підтверджуються звертаннями, що були традиційними: пане-брате, пани-товариші тощо. Найтяжчою була кара за злочини, скоєні щодо членів січового товариства.

Роздивіться макет-реконструкцію та фото, дайте відповіді на запитання. **1.** Що являла собою Запорозька Січ – козацька фортеця? **2.** Які споруди були розташовані на Січі? Яке їхнє призначення? **3.** Яка споруда розташована у центрі Січі? Чому? **4.** Порівняйте макет-реконструкцію та фото. Чим відрізняються Січі? Чому?

↑ Запорозька Січ. Макет-реконструкція

↑ Історико-культурний заповідник «Запорозька Січ» на о. Хортиця. Сучасне фото

Першою відомою Січчю традиційно вважається фортеця, зведена 1556 р. на о. Мала Хортиця українським православним князем Дмитром Вишневецьким. Восени 1557 р. фортецю було зруйновано військом кримського хана. Проте ко-

заки збудували нову в іншому місці. Власне, зміна місць розташування Січі є особливістю козацької столиці й пояснюється її військовим призначенням.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Дмитро Корибут Вишневецький. Невідомий художник. 30–40-ві роки XVIII ст.

Дмитро Вишневецький (? – 1563/1564) – виходець із давнього українського князівського роду. Зомолоду покинув батьківський дім задля лицарської слави. 1550 р. король Сигізмунд II Август призначив його старостою черкаським і канівським. Потім він отримав посаду прикордонного стражника на Хортиці. Там, на Малій Хортиці, за його ініціативою запорожці збудували фортецю, яка стала військовою базою козацтва на пониззі Дніпра. Протягом 1556 р. організовував численні походи запорожців до володінь кримського хана й на турецькі фортеці. Згодом був запрошений до Москви і як московський воєвода здійснював походи на татар. Останній похід Д. Вишневецького розпочався влітку 1563 р. Із загонами козаків князь рушив до Молдови. Там потрапив у полон і невдовзі був переданий туркам. Народна пам'ять береже про князя-звитяжця численні легенди, перекази, пісні, у яких він оспівується під іменем Байди.

ЗАУВАЖТЕ

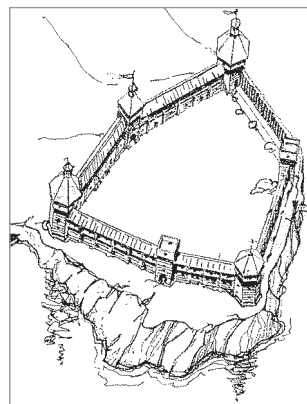
До наших днів не збереглося жодного зображення Д. Вишневецького, яке б датувалося XV ст. Портрет князя створено значно пізніше – у 30–40-х роках XVIII ст. для галереї князів Вишневецьких у родинному палаці (нині селище Вишнівець у Тернопільській обл.).

Справа внизу є напис «Дмитро Корибут князь Вишневецький, правитель островів Запорозьких. Обраний господарем волоським, посаджений турками на гак і, з нього трьох башів убивши, вмер іншими розстріляний року 1563».

Прочитайте тексти джерел, роздивіться ілюстрацію та дайте відповіді на запитання. **1.** Пригадайте, якими чеснотами наділяли лицарів за середньовіччя? Які риси лицаря були властиві Д. Вишневецькому? **2.** Про що свідчить збереження пам'яті про Байду у фольклорі? **3.** Чи погоджуєтеся ви з думкою, що серед українського козацтва були представники усіх станів? Відповідь обґрунтуйте. **4.** Пригадайте попередні уроки з історії України. Хто з відомих українців мав герб із зображеннями астрологічних символів? Що вони означали? Як гадаєте, чому Дмитро Вишневецький також використав подібну символіку?

«Ранок сліпив білим сонцем, имагав різким вітром. Певно, на морі буря», – подумалось кобзареві. Так завжди буває, коли раптом серед літньої ночі розгуляється гроза. Певно, й того дня, багато літ назад, море було роз-

↑ Замок Вишневецького на о. Мала Хортиця. Сучасна реконструкція

бурханам і непривітним. Адже зранку по змитім дощем небі побігли холодні хмари, їй не знати чого на душі стало якось незатишно – того дня їх схопили. Кобзар поринув у спогади:

Ой крикнув цар на свої гайдуки:
"Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду і зв'яжіте,
За гак ребром зачепіте!"

Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку й не годиночку;
Ой висить Байда та й гадає,
Та на свого джуро поглядає:

"Ой, джуро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та й тугесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!"

Насправді джуро – хто б міг упізнати його в цьому зігнутому недолею й роками кобзареві! – не був поряд із князем: карався на галері, а про смерть Вишневецького почув від побратимів. Та вірити в неї не міг – так і народилась "Пісня про Байду", яку й співає щоразу, коли літній ранок шмагає, мов батогом, холодним вітром.

Про обставини смерті Вишневецького залишилися свідчення і в чужих землях: "Його... скинули з вежі на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки дорогою з Константинополя до Галати. Зачепившись ребром за гак, жив у такому стані три дні, поки турки не вбили його з лука за те, що ганяв їхню віру". За легендою, султан Сулейман I, вражений винятковою мужністю, запропонував українському князеві свою милість, якщо той зречеться християнської віри й перейде в мусульманство. Але Вишневецький ладен був краще загинути, ніж зрадити свою віру».

↑ Герб Дмитра Вишневецького

3. Військово-політична організація українського козацтва

Протягом XVI ст. Січ набувала ознак адміністративно-політичного центру, фактично столиці запорозьких земель, заселених козаками. Назву «Запорозька Січ» почали вживати щодо величезних територій степової України, де формувалася особливий козацький військово-адміністративний устрій і діяли козацькі порядки. Територія Запорожжя називалася Землі Війська Запорозького, або Вольності Війська Запорозького низового. Відомо вісім запорозьких січей.

Кожен козак-запорожець був приписаний до **куреня** – військової та господарської одиниці на Січі. У складі Запорозької Січі було 38 куренів. Кожен із них мав здебільшого таку саму назву, що й найменування місцевості, з якої походили козаки, об'єднані в ньому. Назви куренів – яскраве свідчення того, що Січ приймала вихідців з усієї України. Були там Полтавський, Уманський, Корсунський, Канівський та інші курені.

Уся повнота влади в Запорозькій Січі належала **Січовій (Військовій) раді**, причому право голосу мав кожен запорожець. Саме тому Запорозьку Січ називають *республікою*. Ради відбувалися двічі-тричі на рік: на початку січня, другого або третього дня після Великодня, 1 (14) жовтня (на свято Покрови). На раду запорожці сходилися заздалегідь, поспішаючи до Січі з усіх козацьких земель.

Запорозькі Січі

Хортицька 1556–1557

Томаківська 70-ті роки XVI ст. – 1593

Базавлуцька 1593–1638

Микитинська 1639–1652

Чортомлицька 1652–1709

Кам'янська 1709–1711; відновлена 1730–1734

Олешківська 1711–1728

Нова Січ 1734–1775

СЛОВНИК

Курінь – видовжена споруда з дерева, в якій жили козаки Запорозької Січі, пізніше – військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що налічувала до кількох сотень козаків на чолі з курінним отаманом.

Козацька (Січова, Військова) рада – загальні козацькі збори, на яких вирішували адміністративні, судові, військові справи, обирали козацьку старшину. На Запорозькій Січі козацька рада вважалася найвищим органом влади.

Кіш – назва центрального органу управління січової громади на чолі з кошовим отаманом. Обирався щорічно і контролювався козацькою радою. В його віданні перебували адміністрація, суд та фінанси запорозького товариства.

Козацькі клейноди (з німецької – «коштовність») – знаки розрізнення козацьких військ та символи влади козацької старшини. Такими знаками і символами були корогви, булави, бунчуки, пірначі, печатки, каламарі, значки, трості суддівські, литаври.

Рада керувала всіма важливими справами Січі. Вона провадила внутрішню та зовнішню політику, укладала мир чи оголошувала війну, приймала й надсилала посольства, чинила суд. На раді обирали козацький уряд – **кіш**.

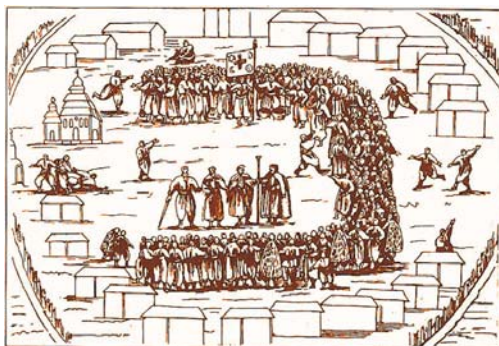
Військове та адміністративне керівництво Запорозької Січі називалося *кошовою* (козацькою військовою) *старшиною*. До неї належали кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, обозний, військовий писар і курінні отамани.

Кошовому отаману належала вища військово-адміністративна та судова влада на Січі. Під час воєнних походів влада кошового була необмеженою, проте в мирний час він не міг ухвалювати важливих рішень без згоди Військової ради. Кошовий відкривав Військову раду, головував на раді військової старшини, здійснював дипломатичні відносини з іншими державами, розподіляв воєнну здобич, прибутки від мита, узаконював поділ пасовищ, земель та угідь для полювання й рибальства. Крім того, затверджував судові вироки та обраних або призначених на посади козаків.

Безпосередніми його помічниками були військовий писар, військовий суддя, військовий осавул та інші старшини. *Військовий суддя* чинив суд, був охоронцем норм закону і права. *Військовий писар* очолював

січову канцелярію, вів усю документацію та дипломатичне листування. Помічником кошового у військових та адміністративних справах був *осавул*.

Українське козацтво мало свої символи-відзнаки, або **клейноди**. Найбільшою святинєю козацтва вважалася *корогва* – прапор. Їх шили з найдорожчих тканин та оздоблювали гаптуванням (вишивкою золотими й срібними нитками).

↑ Козацька рада на Січі. Гравюра Т. Калинського. XVIII ст.

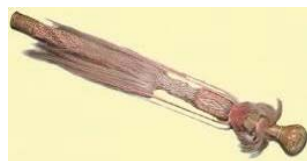
Курінний отаман носив *пірнач*, який являв собою срібну або визолочену палицю, подібну до жезла, меншу за булаву кошового, з верхівкою, зробленою у формі шести ажурних ребер-пір'їн (звідси й назва). Носили його за поясом, на урочистостях підносили вгору у правиці.

Найважливішу ознаку влади кошового отамана та гетьмана становила *булава* – палиця з горіхового дерева завдовжки 50–70 см зі срібною чи визолоченою кулею на кінці.

Важливим атрибутом влади був *бунчук* – держак завдовжки 2–2,5 м, верхівку якого прикрашала кулька – маковиця, від якої донизу звисали пасма кінського волосся й червоні мотузки. Малі бунчуки (до 2 м завдовжки) вручали наказним отаманам на час керування воєнними операціями у походах.

Військовою *печаткою* утверджували всі офіційні документи Війська Запорозького. Зберігалася у генерального чи полкового судді.

Відзнакою *довбиша* є *литаври*. Без ударів довбиша в литаври не можна було скликати Січову раду. Удари в литаври сигналізували про небезпеку, за їхньою допомогою передавали спеціальні умовні сигнали під час бою, накази по війську, кошу тощо.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які особливості обрання козацького керманіча підкреслює автор? Поміркуйте, чому вони його так вразили? **2.** Хто брав участь у виборах кошового отамана та яким чином вони відбувалися? **3.** Доведіть, що влада кошового хоч і була необмеженою, проте свавілля не допускала.

«Ось як вони вибирають свого старшого: коли зберуться всі старі полковники й старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плече в долоні, вигукуючи: "Слава! Слава!". Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання... Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом, його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою».

Г. Л. де Боплан. «Опис України». 1660 р.

Розгляньте фрагмент діорами М. Овечкіна й дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, що зображено на картині-діорамі? **2.** З якими словами, на вашу думку, кошовий отаман звертався до козацького товариства? Про що він міг говорити? **3.** Уявіть себе учасником зображених подій. Охарактеризуйте свою роль у цих подіях.

↑ Військова рада на Січі. Фрагмент діорами з Музею історії козацтва (м. Запоріжжя). Художник М. Овечків. 1987 р.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Нестача земель та складне становище українських селян змушувало багатьох вирушати у Дике Поле, де вони були вимушені поєднувати ведення господарства з військовою справою.
- Постійна загроза нападу татар змушувала козаків об'єднуватися та будувати укріплення. Так за дніпровими порогами з'явилася Січ, місце розташування якої неодноразово змінювалося.
- Засновником Запорозької Січі на о. Мала Хортиця вважається князь Д. Вишневецький, який уславився походами проти татар та турків.
- На Запорозжжі встановилася особлива система управління, на чолі якої стояв кошовий отаман. Найвища влада належала Військовій раді, яка вирішувала найважливіші питання, призначала та знімала старшину.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - Заснування князем Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця Січі-фортеці ► Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої ► перша документальна згадка про українських козаків у писемних джерелах ► Берестейська унія. Утворення греко-католицької церкви.
2. Яких меж сягали території Вольностей Війська Запорозького низового? Які січі-столиці існували у другій половині XVI – першій половині XVII ст.?
3. Дайте визначення поняттям.
Запорозька Січ; кіш; козацька старшина; кошовий отаман; Січова рада; козацькі клейноди; курінь.
4. Установіть подібність та відмінність у поняттях.
Корогва; булава; бунчук; печатка; литаври.
5. Дайте відповіді на запитання.
  - Що вам відомо про життя на Запорозькій Січі? ► Чим вирізнялися життя та побут козаків-січовиків від решти козаків? ► За що сучасники шанували українського князя Д. Вишневецького?
6. Роздівіться фрагмент карти та пояснювальний напис на ній. Визначте, коли могла бути виготовлена ця карта. Про які події та історичні постаті йдеться?

«Хортиця – місцевість на Борисфені. Тут Дмитро Вишневецький, стародавній преславний герой, уславлений своїми воєнними звитягами, поставив колись фортецю. Середину цього місця оточив кам'яним муром та огорожею з дубів, що піднеслися, зміцнені природою та Богом. Унаслідок цього він міг протидіяти наступові кримського хана та сил усього його війська доти, доки Вишневецький через тривалу облогу був позбавлений провіанту й змушений був їсти коней. Після цього, нарешті, подолавши пороги, з усім своїм неушкодженим військом, човнами повернувся до Черкас».

§ 13 Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва. Практичне заняття

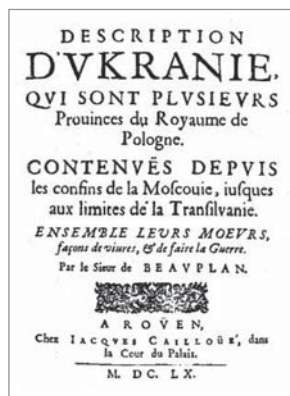
Становлення козацького війська відбувалося в непростих умовах. Воно формувалося на теренах Великого кордону, де козак щомиті мав бути готовий дати відсіч нападникові-кочівнику. На відміну від регулярного війська, яке забезпечували всім необхідним держава або приватний власник, запорожці могли розраховувати лише на власні сили, професійні якості й підтримку товариства.

Прочитайте тексти джерел 1–5 і дайте відповіді на запитання. **1.** Виберіть із тексту джерел 1–4 означення, якими французький інженер характеризує козаків. Яким було ставлення Г. Л. де Боплана до запорожців? Чим це можна пояснити? Чи є підстави не довіряти свідченням французького інженера? **2.** Про які ремісничі спеціальності йдеться в документі 5? Як можна пояснити той факт, що козаки знали на всіх названих ремеслах? Чим такі знання були корисні у козацькому житті? **3.** Про що може свідчити той факт, що у розповіді про побут козаків згадується і про заняття жінок? **4.** Що має на увазі автор, оповідаючи, що козаки «воліють краще піти позичити усе потрібне у турків, своїх добрих сусідів»? **5.** Якими рисами характеру та вдачі наділяє автор козаків? Як ви вважаєте, чи відображають вони індивідуальність кожного козака? **6.** Співставте свідчення Г. Л. де Боплана про козацький табір та наведені на ілюстраціях реконструкції. Чому сучасники іноді називали табір «рухомою фортецею»? Схарактеризуйте особливості бойового порядку козаків. У чому переваги та недоліки козацького війська?

Гійом Левассер де Боплан – французький військовий інженер, родом із Нормандії. У 1630–1648 рр. перебував на службі у польського уряду, керував будівництвом фортець на півдні України. Повернувшись до Франції, опублікував «Опис України, або областей Королівства Польського, розташованих між кордоном Московії і Трансильванії» (1660), що містить цінні відомості з історії, географії, культури та етнографії України. У 1648–1650 рр. видав карти України.

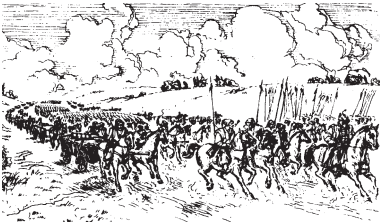
→ Титульний аркуш першого видання «Опису України». Руан, 1660 р.

1. «...Козаки належать до грецької віри, яку називають руською; дуже шанобливо дотримуються релігійних свят і постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса. Вони настільки вперті в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок [їхньої душі] залежить від зміни їжі. Зате, я гадаю, навряд чи жоден інший народ у світі давав би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу (як-то кажуть) починають лікуватися тим, від чого постраждали. Однак усе це тільки під час дозвілля, бо коли вони воюють або коли задумують якусь справу, то вкрай тверезі».

↑ Козацький табір. Реконструкція

↑ Козацький рухомий табір. Реконструкція

2. «Вони кмітливі й проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають. Таким чином, рідко коли минає сім чи вісім років, щоб вони не бунтували чи не піднімали повстання проти панів».

3. «Козаки добре загартовані, легко витримують спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать. ...Найбільше виявляють спритності та доблесті, б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють із рушниць, які є їхньою звичайною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони такі не найкращі. Сотня цих козаків під захистом табору не побоїться ні тисячі поляків, ні кількох тисяч татар. Якби вони були такі ж до- блесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними».

4. «Козаки високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі, яким особливо хизуються, коли пограбують його у своїх сусідів, бо в інших випадках вдягаються досить скромно.... відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що в глибокій старості, бо більшість з них гине почесною смертю на війні».

5. «Говорячи про відвагу козаків, цілком доречним буде розповісти і про їхні звичаї та заняття. Отож, ви дізнаєтесь, що серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці і т. д. Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. Немає також серед них жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша у пиятиці і гульні. Немає серед

↑ Козак на коні. Художник Ю. Брандт. 1910 р.

християн і таких, котрі б настільки, як вони, при звичаїлися не дбати про завтрашній день.

Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям.

Родючий ґрунт дає їм зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити, ... а звідси – і їхні лінощі: вони зовсім не хочуть працювати, хіба що при крайній потребі, коли їм немає за що купити необхідне. Вони воліють краще піти позичити усе потрібне у турків, своїх добрих сусідів, аніж потрудитися, щоб самим його надбати тощо, їм доволі, коли є що їсти й пити».

Г. Л. де Боплан. «Опис України». 1660 р.

Прочитайте текст джерела 6 і дайте відповіді на запитання. **1.** Яким чином козаки ухвалювали важливі рішення? Про що це свідчить? **2.** Доведіть, що між запорозькою старшиною та рядовими козаками в той час уже існували суперечності. **3.** Дайте узагальнену характеристику козацької дипломатії. Про що свідчить існування дипломатичних відносин на Січі? **4.** До яких козацьких чеснот звертаються учасники переговорів? Як це характеризує козаків?

Еріх Лясота – австрійський дипломат та військовий. Служив при дворі німецького імператора Рудольфа II, за дорученням якого у червні 1594 р. виїхав до Запорозької Січі, щоб запросити козаків на імператорську службу для участі у війні проти Османської імперії. Залишив щоденник своєї подорожі – цінне джерело з історії та географії України. Дав картину політичного життя і побуту Запорозької Січі, опис українських міст.

6. *«Ми мали аудієнцію і подали письмово в колі наше доручення про вербування військ. Після цього козаки, запросивши нас вийти з кола, публічно прочитали нашу грамоту, після чого кожен мав висловити свою думку. Коли ж після дворового закликів вождя всі продовжували мовчати, то присутні розділились, як це у них прийнято при обговоренні важливих справ, й утворили два кола: одне із старшин, друге – з простого народу, як вони називають, черні.*

Після довгих нарад чернь нарешті звичними викриками висловила свою згоду вступити на службу Й. І. В. (Його Імператорської Високості) – на знак цього підкидали вгору шапки. Після цього натовп кинувся до другого кола – старшин, погрожуючи скинути у воду й утопити кожного, хто буде проти. Тому старшини враз зголосилися на все, не сміючи суперечити черні, такій сильній та могутній, коли її розлютити, тільки вимагали обговорити з нами умови.

Було обрано 20 депутатів, і нас знову запросили в коло. Тоді ці депутати, усівшись на землі посеред великого кола, утворили маленьке коло і після довгих нарад покликали нас до себе; ми прийшли і сіли серед них. Вони висловили нам свою готовність вступити на службу Й. І. Високості, не шкодуючи свого життя. По суті вони згодні були рушити на Молдову, переправитись через Дунай і вторгнутися в Туреччину... проте вони не відважуються вступити у Молдову таким обмеженим військом, а саме: близько 3000 чоловік... .

До того ж вони стверджували, що це супроти їхнього звичаю вступати на службу і рушати в похід за невизначених умов, і тому бажать, щоб я уклав з ними угоду від імені Й. І. В. щодо тримісячного жалування та продовольства для них і коней; тоді вони згодні прийняти пропозицію і подумать, як діяти далі.

І все ж, щоб Й. І. В. міг переконатися в їхній покірній відданості, вони мають намір негайно відправити до нього своїх послів, уповноважених укласти з імператором угоду щодо їхнього утримання... .

Потім, коли осавули (начальники) обійшли довкруг велике коло і все сказане виклали іншим козакам, чернь знову відділилася, утворила окреме коло і після наради знову висловила згоду гучними вигуками й підкиданням шапок. Коли ми слідом за цим вийшли із кола, тут же загриміли військові барабани і заграли сурми, було зроблено десять гарматних пострілів, а вночі випущено декілька ракет.

Одначе того ж вечора деякі занепокоєні голови разом із більш заможними козаками ... ходили з хати в хату й підбурювали простий народ, вказуючи на далекий і небезпечний шлях, застерігали, переконували подумати про те, що вони мають намір вчинити, щоб не каятися опісля. ...вранці наступного дня чернь прийшла до протилежного висновку, а саме: за таких невизначених умов вони ніяк не можуть і не хочуть виступати у похід, тим паче, що їм невідомо, чи справді існують обіцяні гроші чи ні, і від кого їх одержувати, бо їм не надано ніякої грамоти від Й. І. В., навіть письмового запевнення, що їм справді будуть виплачені додаткові суми й видані подарунки. Зрештою вони прислали в наше приміщення кількох козаків, щоб повідомити нам про таке рішення.

Ватажок і дехто зі старшин ... всіляко благали й умовляли їх добре обдумати, що вони роблять, і не відкидати милостивих пропозицій імператора, котрі вони мають вважати за велике щастя. У протилежному випадку вони ризикують щонайменше бути зганьбленими і висміяними, якщо відмовляться тепер від участі в такому похвальному заході, спрямованому проти запеклого ворога християнства... Та коли вони і після всіх цих доказів наполягали на колишньому рішенні, ватажок тут же серед кола у гніві відмовився від своєї посади, мотивуючи тим, що він не може і не хоче очолювати людей, які так мало дорожать своєю славою, честю та добрим іменем».

Е. Лясота. «Щоденник». 1594 р.

Розгляньте картину С. Васильківського і дайте відповіді на запитання. **1.** Чи розташовувався зображений на картині двір на Січі? Що допомогло зробити висновок? **2.** Де козаки могли будувати такі двори, як зображений на картині?

➔ Козацьке подвір'я. Художник С. Васильківський. 1900 р.

Прочитайте текст джерела 7 і дайте відповіді на запитання. **1.** Чому, за свідченням Е. Лясоти, українські селяни мусили виходити в поле зі зброєю? **2.** Чому дипломат «не вважав за потрібне втрачати таких хоробрих та відчайдушних людей», якими були козаки? У чому він вбачав переваги запорозького козацтва над іншими вояками? **3.** Про що свідчить факт офіційних відносин Австрії з запорозькими козаками без погодження з польським урядом?

7. «Дуже гарні великі родючі поля й ґрунти, на яких тут і там видно багато дивних малих будинків із бійницями, куди втікають селяни, коли раптово стається напад зі степу, і там обороняються; тому кожен мешканець, ідучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку шаблю чи тесак; напади такі часті, що спокую від них майже ніколи немає... Я гадав, що ця війна проти турків триватиме не рік чи два, тому не вважав за слушне втрачати таких хоробрих і відчайдушних людей, які змолоду вправляються у військовому мистецтві та добре знають цього ворога, тобто турків і татар (з якими вони майже щодня стикаються). По-друге, це військо утримати легше, ніж військо іншої нації, бо на їхніх начальників не треба витратити особливих коштів (які звичайно становлять значну суму). Крім того, вони мають власну зброю та боєприпаси, до яких не треба замовляти й утримувати спеціально гармашів, бо багато хто з них сам уміє з ними обходитися».

Е. Лясота «Щоденник». 1594 р.

Використовуючи інформацію з джерел (1–7), поясніть, чому іноземні володарі виявляли інтерес до українських козаків?

Прочитайте текст джерела 8 та роздивіться картини С. Васильківського (на с. 131) і Ю. Брандта й дайте відповіді на запитання.

1. Чи можна стверджувати, що козацьке життя було позбавлене жіночого товариства? 2. Поміркуйте, яким був статус жінки у козацькому суспільстві. 3. Поясніть, чому описану у джерелі поведінку козака не можна назвати толерантною?

8. «Переказують, що від шибениці, за козацьким звичаєм, можна було врятуватися, коли якась дівчина виявляла бажання вийти за злочинця заміж. Щодо цього очевидці наводять такий випадок. Одного разу вели якогось злочинця на страту; назустріч йому вийшла дівчина під білим покривалом і виявила бажання вийти за нього заміж. Злочинець, наблизившись до дівчини, почав просити її зняти з обличчя покривку. Дівчина зняла. Тоді злочинець ... привселюдно заявив: «Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, ліше на шибениці дати дубу!»».

↑ Козацьке весілля. Художник Ю. Брандт. 1900 р.

Д. Яворницький. «Історія запорізьких козаків»

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які факти з опрацьованих джерел свідчать про те, що життя козаків істотно відрізнялося від життя інших верств українського суспільства?
2. Спираючись на свідчення французького інженера, складіть розповідь з 5–6 речень про життя та побут козаків, почавши її з фрази «За повідомленням Г. Л. де Боплана, українські козаки...»

§ 14 Становлення козацького стану. Козацькі повстання кінця XVI ст.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які повноваження у відносинах із запорожцями сеймова ухвала надала коронному гетьманові (командирові польської армії)? **2.** Навіщо польській владі потрібно було вдаватися до подібних заходів?

«Відносно тих людей, які перебувають на Низу в Запорозжжі: нехай коронний гетьман, зібравши сам особисто або через уповноважених відомості про військо в тих місцях і на тому пограниччі, так впорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони (ті самі або якісь інші, туди приведені) підлягали владі призначеного їм начальника – осілого шляхтича, а також ротмістрів чи сотників з числа шляхти... Усі згадані начальники, старшина і сотники, і, нарешті, кожний рядовий, повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, зокрема, що вони: ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходитимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни із сусідніми державами... не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшин, а старшина – без дозволу гетьмана. А якщо б якомусь козакові, що перебуває в послушенстві нашого старшого, за порогамі будучи виникне потреба повернутися до волості, міста чи маєтностей наших шляхетських, тоді він має отримати від старшого листа, в якому повинна бути відмітка адреси поїздки і час повернення».

Сеймова ухвала 1590 р.

1. Зростання ролі козацтва в житті України

Наприкінці XVI ст. козацтво збільшувалося кількісно, розширювало межі впливу, домагалася визнання з боку польської влади. Зазнало воно й розшарування всередині стану – з'явилася козацька верхівка, заможний прошарок. Багатшав військовий досвід козаків, удосконалювалася їхня організаційна структура. Цьому сприяла постійна участь у воєнних діях, зокрема у складі європейських армій. Наприклад, українські козаки разом із польськими військами брали участь у Лівонській війні проти Московії, ходили походами до Молдови. Унаслідок такого походу 1577 р. запорожець Іван Підкова захопив престол у Яссах і став молдовським господарем. Такий перебіг подій занепоко-

їв уряд Речі Посполитої. Ні польський король Стефан Баторій, ні уряд Османської імперії не підтримали І. Підкову в боротьбі з іншими претендентами на молдовський престол. Тому, незважаючи на перемогу, він залишив Молдову. Коли І. Підкова повертався в Україну, польські можновладці схопили й стратили його.

Роздивіться ілюстрації, прочитайте підписи до них і дайте відповіді на запитання. **1.** Поміркуйте, чому на Січі великого значення надавали військової підготовці козаків. **2.** Яку зброю використовували козаки? Чому саме така зброя могла прислужитися їм під час захисту та нападу? **3.** Чому свої бойові човни козаки назвали чайками? Чим вони відрізнялися від турецьких галер?

Розвивалась і військова вправність козаків. Вони віддавали перевагу легким гарматам, які давали змогу вільно маневрувати під час бою. Гармата була незамінною під час козацького наступу.

Особливо майстерно козаки володіли рушницею, списом і шаблею. Венеціанський посол Альберто Віміна, який побував в Україні 1650 р., записав: «Мені доводилося бачити, як козаки кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців».

Військова майстерність козаків повною мірою виявлялася й у морських походах. На Січі взагалі вважалося, що справжнім козаком є той, хто випробував себе в морському бою. Козацький флот складався з легких, надзвичайно маневрених човнів – *чайок*. Вони рухалися за допомогою або весел, або вітрил, що давало змогу якнайкраще використовувати погодні умови. Перевагою чайок було й те, що вони могли пристати до будь-якого берега, на відміну від громіздких і неповоротких турецьких галер.

→ Козаки здобувають Кафу.
Художник
А. Орльонов

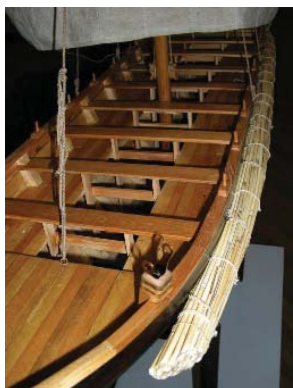
↑ Гармата XVI–XVII ст.

↓ Козацька шабля XVII ст.

↑ Козацька рушниця. Козацький пістоль

↑ Реконструкція козацької чайки. Полтавський краєзнавчий музей

↑ Тривога. Художник Г. Крушевський. 1899 р.

Козацький сигнальний маяк – фігура, що мала вигляд піраміди з просмолених бочок (складова системи димової сигналізації). Вона була обов'язковою на кожному сторожовому посту. У разі небезпеки фігури підпалювали, і в небо здіймалася чорна смоляна кіптява, сповіщаючи про наближення нападників.

2. Створення реєстрового козацького війська

Військова майстерність козаків була знана у світі. Джерела наводять чимало фактів, коли європейські володарі залучали козацтво для допомоги у війнах. Військову потугу козацтва прагнув використати й польський уряд, залучивши козаків на державну службу для захисту південно-східних кордонів. У 1572 р. польський король Сигізмунд II Август видав універсал, за яким на службу було взято 300 козаків. Відбулися переговори про надання цим козакам-найманцям «прав і вольностей», та згоди досягти не вдалося.

Залучення запорожців на державну службу передбачало встановлення над ними контролю, який мав би обмежити вплив козацтва на українське суспільство й уникнути загострення відносин Речі Посполитої з Османською імперією та Кримським ханством. Реєстрові козаки були зобов'язані охороняти південні кордони та брати участь у каральних походах польських військ проти повсталого українського населення.

Плани польського уряду щодо козацтва почали втілюватися в життя за часів короля Стефана Баторія. Не останню роль у цьому відіграв молдовський похід козаків на чолі з І. Підковою. Аби не допустити антипольських повстань, король 1578 р. здійснив так звану козацьку реформу. 500 козаків, найнятих на службу, було внесено до спеціального списку – *реєстру*. Саме тому їх почали називати реєстровцями. Реєстровим козакам було передано у володіння м. Трахтемирів поблизу Канева, а також Зарубський монастир. У ньому розмістили арсенал та шпиталь для поранених і літніх козаків. Реєстровці одержали кілька гармат, корогву (прапор), литаври, печатку з гербом. Уряд Речі Посполитої надав реєстровцям право на незалежність від місцевої адміністрації, звільнив їх від державних податків і повинностей, окрім військової. Вони підпорядковувалися власній старшині, мали окремий суд, право на земельні володіння та дозвіл на промисли й торгівлю, а також одержували платню грішми.

СЛОВНИК

Реєстрове козацтво – українські козаки, що перебували на державній службі Речі Посполитої у другій половині XVI – першій половині XVII ст. і чий прізвища було внесено у спеціальні реєстри (списки).

Важливо, що надання реєстровим козакам певних прав і привілеїв означало визнання польською владою українського козацтва як стану. Відтоді Річ Посполита офіційно визнавала лише **реєстрових козаків**, або **реєстровців**, а не вписаних до реєстру оголошувала бунтівниками й вела проти них боротьбу.

ПРИЧИНА

- необхідність зміцнення південно-східних кордонів Речі Посполитої
- успішні воєнні дії козаків проти турків і татар
- загострення відносин з Османською імперією та Кримським ханством через козацькі набіги
- прагнення уряду контролювати козаків та їхню чисельність

ПОДІЯ

Створення реєстрового козацтва 1572 р., 1578 р.

НАСЛІДОК

- посилення протистояння між козацькою верхівкою та низами
- розподіл козацтва на реєстрових та нереєстрових
- утиски нереєстрового козацтва
- протистояння запорожців з урядом Речі Посполитої

3. Повстання під проводом Криштофа Косинського

Постійні обмеження реєстру обурювали тих козаків, які опинялися поза ним. Несвоєчасне надання платні й порушення майнових прав реєстровців спричинювали невдоволення останніх, а утиски нереєстровців – протести запорожців. До загострення відносин між урядом Речі Посполитої та Запорожжям призвела ухвала польського сейму 1590 р., за якою король отримував право роздавати шляхті й магнатам «українські пустки» за Білою Церквою, зокрема й землі, якими здавна користувалися козаки. Внутрішньополітична напруженість в Україні була зумовлена й поширенням фільваркової системи господарювання. Узаконення Литовським статутом 1588 р. кріпосного права на території Брацлавського й Київського воєводств зумовило посилення виступів селян і містян, масові втечі населення на Запорожжя.

Наприкінці XVI ст. українське козацтво усвідомило свою окремішність від інших станів і розпочало активну боротьбу за власні права.

Потужне козацьке повстання спалахнуло 1591 р. Очолив збройний виступ Криштоф Косинський. Приводом до повстання стало невиконання обіцянок, даних козакам під час їхнього перебування на державній службі 1590 р. на Поділлі. Сам К. Косинський мав суперечку за землю з В.-К. Острозьким та його сином, білоцерківським старостою Янушем. До активних наступальних дій загоми К. Косинського вдалися на початку осені 1591 р. Першим містом, яке зайняли козаки, був Пиків (нині село Вінницької обл.). Незабаром козаки захопили Білогородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав. Коли до Білої Церкви підійшов 5-тисячний загін на чолі з К. Косинським, білоцерківці присягнули

йому як гетьманові. Тоді ж склали присягу мешканці Канева, Черкас, Богуслава, Корсуня й Переяслава. Територія козацької вольності швидко сягнула прикордонних волинських міст – Костянтинова та Острополя. Київщина та Брацлавщина опинилися в руках повстанців.

Слово «гетьман» прийшло в українську мову з польської, куди потрапило з німецької, у перекладі означало «головний».

Прагнучи придушити повстання, польський уряд скерував у бунтівні райони свої загоны. Проте воєнних дій проти повстанців вони так і не розпочали, адже король вважав дії козаків особистою суперечкою К. Косинського та князя Я. Острозького. Наприкінці січня 1593 р. шляхетське військо, очолене В.-К. Острозьким, прибуло до містечка П'ятки на Житомирщині, де стояв табором К. Косинський. В окремих дрібних сутичках перемагали козаки, проте у вирішальній битві К. Косинський зазнав поразки. Морози, нестача харчів і зброї змусили козацьке військо відступити за мури міста. К. Косинський погодився на переговори. Вони тривали тиждень і завершилися укладенням угоди, за якою повстання припинялося, козаки були зобов'язані визнати владу короля та утримуватися від конфліктів із князями Острозькими, а К. Косинського зняти з гетьманства. Підкоряючись досягнутій угоді, козаки склали присягу й повернулися на Запорозжя. Проте у травні К. Косинський разом із запорожцями взяв в облогу Черкаси, під час якої і загинув. Повстанці рушили далі, взяли в облогу Київ, проте звістка про зруйнування татарським ханом Томаківської Січі змусила їх зняти облогу й повернутися на Низ. Там вони взялися будувати Базавлуцьку Січ. Так завершилося перше збройне повстання козаків проти Речі Посполитої.

СЛОВНИК

Показачення – соціальний процес переважно самовільного набуття козацьких прав представниками інших соціальних груп і верств українського суспільства, що наприкінці XVI – у XVIII ст. набув масового характеру.

Перебіг повстання свідчив як про військову потужність та організованість козацьких виступів, так і про великий вплив козацтва на тогочасне українське життя, особливо в Наддніпрянщині. Успішний похід повстанців спричинив масове **показачення** селян і містян. На захоплених територіях запроваджували козацький лад – установлювали нову владу за законами Запорозької Січі. Скликали ради, на яких обирали отаманів і суддів, розподіляли землі, скасовували по-

винності, приймали до війська. Повстання збагатило досвід місцевого населення у боротьбі за власні права, указало тисячам українських селян і міщан способи втілення в життя мрії про вільну працю й самоврядування. Поширення козацьких звичаїв «на волості» сприяло утвердженню у свідомості українців нового соціального ідеалу – козацтва.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які кривди, завдані козаками, йдеться у джерелі? **2.** У чому автори джерела вбачають найбільшу небезпеку козацького повстання? **3.** Кого, на вашу думку, автори джерела називають «ворогом Корони»? **4.** Чи було втілено в життя рішення про покарання повсталих козаків? Знайдіть підтвердження у тексті параграфа.

«Про погамування низових козаків. Комісари донесли нам, що згадані козаки, поворожому захопивши наші і Речі Посполитої володіння, тобто замки й міста Богуслав і Білу Церкву, побрали рушниці, гармати, гаківниці, порох, кулі і майно у нашого тамтешнього підстарости й підданих, пограбували і по-тиранському, мов якийсь неприятель, побили невинних людей, а, до того, ще й усе спалили. А коли наші комісари, за нашими листами й мандатами, неодноразово оповістивши, позвали їх як наших слуг до права й суду, вони не лише не з'явилися на судовий термін, але й, зібравши чимале військо, виступили проти них з вогнепальною зброєю і погрожували силою. [...]

А тому ми, вбачаючи велику небезпеку для Речі Посполитої в тому, що порушуються мирні угоди з сусідніми державами, а також зважаючи на неоплатні шкоди, насильництва, вбивства невинних людей, спустошення наших і шляхетських володінь, з чого може втішатися ворог Корони, нарешті, приймаючи до уваги зневагу до нашої влади й непокору посполитому праву, владою цього сейму за згодою усіх станів і земських послів затверджуємо на вічні часи і направляємо на екзекуцію декрет.

Отже, проголошуємо позбавленими честі на батьківщині, з королівства і власних маєтків Криштофа Косинського і все його товариство. У зв'язку з їхніми аж надто явними провинами оголошуємо їх навечно бунтівниками і ворогами батьківщини і наказуємо публічно розголосити про це через загальне оповіщення. Крім того, силою рішення цього сейму за згодою усіх станів королівства і земських послів ми конфіскуємо на користь держави усі їхні нерухомі маєтки, надані на вічність або будь-яким іншим правом сеймовими ухвалами від нас і Речі Посполитої як усьому низовому війську, так і декому з козаків особисто; також віднині відміняємо і касуємо на вічні часи усі їх права і привілеї, затверджені конституціями».

З конституції вального сейму про заходи для придушення козацького повстання під проводом К. Косинського.
Вересень–жовтень. 1592 р.

Розгляньте карту на с. 139 й дайте відповіді на запитання. **1.** Яке місто повстанці захопили першим? Які міста зайняли інші загони К. Косинського? **2.** Терени яких воєводств охопило повстання? **3.** Поблизу якого міста відбулася вирішальна битва козацьких загонів та війська, очоленого В.-К. Острозьким? Коли вона відбулася?

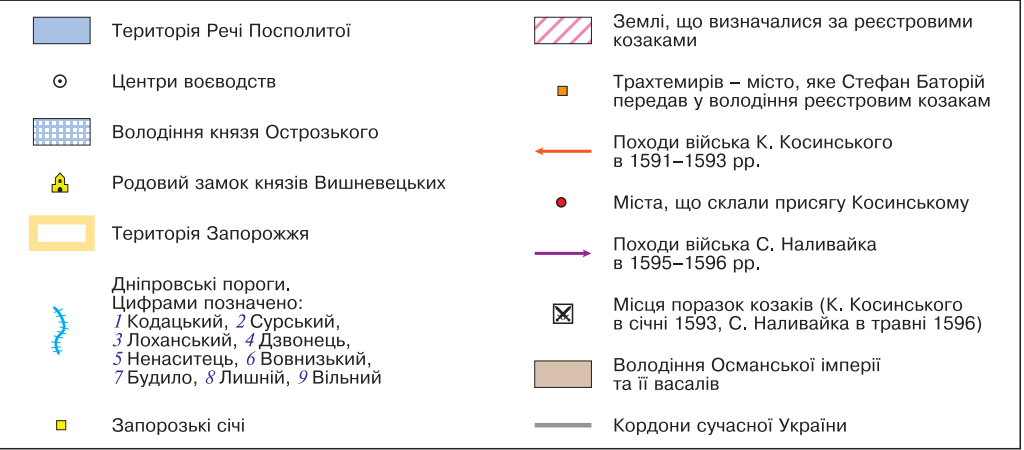
4. Козацьке повстання під проводом Северина Наливайка

Приводом до нового повстання стала заборона урядом Речі Посполитої самостійних походів козаків на молдовську територію. Таке рішення уряду козаки сприймали як обмеження своїх прав. Навесні 1595 р. повстання охопило Брацлавщину, а згодом

→ Взяття Луцького замку С. Наливайком.
Художник Б. Карабулін. 1968 р.

Волинь. На початку 1596 р. повстання, визначну роль у керівництві яким відіграв Северин (Семерій) Наливайко, поширилося на більшу частину України, а також на Білорусь. Наприкінці лютого 1596 р. польська армія на чолі з польним коронним гетьманом (заступником командувача польською армією) Станіславом Жолкевським розпочала бойові операції проти козаків. Загони запорозьких отаманів С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи об'єдналися під Білою Церквою, після чого відбулася битва біля урочища Гострий Камінь, поблизу Трипілля. Перемогу не здобула жодна зі сторін.

↑ Українські землі в останній чверті XVI ст.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Северин Наливайко. Невідомий художник. XVII ст.

Северин (Семерій) Наливайко (? – 1597) – козацький ватажок, провідник козацького повстання 1595–1596 рр. Родом із Галичини. Змолоду козакував на Запорозжжі, потім вступив на службу до князя К. Острозького. У 1594 – першій половині 1595 р. узяв участь в антитурецьких походах. Повернувшись з Угорщини, узяв під козацький контроль більшу частину Волині, що стало початком великого повстання. Після капітуляції повстанців С. Наливайко потрапив у полон, був відвезений до Варшави і страчений.

пуп у полон, був відвезений до Варшави і страчений.

В урочищі Солониця поблизу Лубен (тепер – Полтавська обл.) повстанці спорудили потужний табір. 25 травня 1596 р. почалася оборона табору. Становище повстанців ускладнювалося тим, що разом із ними перебували чимало поранених, жінок, дітей, які приєдналися до козаків, рятуючись від переслідувань з боку влади. Багато також було коней, худоби. Гостро відчувалася нестача води й харчів.

Облога тривала два тижні. Боездатна частина табору мала змогу вийти з оточення, але відповідальність за тих, хто «до бою не годен», тримала козаків на місці. Частина козацької старшини на чолі з Г. Лободою наполягала на припиненні опору. Таємні перемовини останнього з поляками коштували йому життя. Та після неперервного дводенного обстрілу з важких гармат кількість слабкодушких побільшала. Змовники схопили С. Наливайка, М. Шаулу та інших ватажків і передали їх ворогові. 8 червня оборона табору на Солониці закінчилася розправою над повстанцями.

П'ятирічне господарювання козаків «на волості» сприяло масовому показаченню селян і міщан, а отже, різкому зростанню кількості й посиленню козацтва. Воно перетворилося на велику суспільну силу. Невдача козацьких повстань, спричинена здебільшого браком єдності поміж козаками, нечіткістю мети й відсутністю конкретного плану воєнних дій, означала лише одне: боротьба за здобуття станових прав козаків триватиме.

Прочитайте текст джерела, роздивіться малюнок-реконструкцію табору на р. Солониці та дайте відповіді на запитання. **1.** Про які деталі облоги табору розповідає хроніст? **2.** Чи немає суперечностей між текстом джерела та зображенням табору на р. Солониці? **3.** Що, на вашу думку, дало змогу повстанцям два тижні боронити табір? Що спричинило поразку повстанців? **4.** Чи співчуває польський хроніст повстанцям? Свою думку ведіть рядками з тексту.

↑ Козацький табір на р. Солониці 1596 р. Реконструкція

«Козаки отаборилися в чотири ряди возів і навколо облаштували рів і вал, аж возів видно не було; у брамах насипали високі горби, на яких мали гармати, а потім посеред табору збудували високі зруби й між ними землю насипали, щоб із них далі влучали гармати. Отже, нашим важко було заподіяти штурмом. Вони лише на них звідусіль нападали й звідусіль їм дошкуляли, так що ні худоби, ні коней не могли вони нікуди на випас випустити і через те помирили з голоду.

...Козаки, неминучу загибель свою бачачи, хотіли видати проводирів своїх – Шаулу, Шостака та Наливайка. Але Наливайко, помітивши це, почав із полком своїм чинити їм опір; потім майже на присмерку зчинився серед них великий гамір, аж у нашому обозі було чути. Козаки, схопивши Наливайка в рові при спробі втекти, видали його й самі привели до гетьмана коронного; другого дня хотіли вони видати й інших, а також віддати гармати й хоругви, скласти зброю й принести присягу, аби їх від страти звільнили. Та не схотів гетьман їм обіцяти... Наші одразу кинулись на них, так що не змогли вони ні вишикуватися, ні взятися до зброї...»

Й. Бельський. «Хроніка Польська». 1586 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- У другій половині XVI ст. козацтво було відоме далеко за межами Дикого Поля та встигло послужити іноземним володарям у боротьбі зі спільним ворогом. Це змушувало владні кола Речі Посполитої шукати способи встановити контроль над козацтвом.
- Уряд Речі Посполитої залучав козаків до державної служби, сподіваючись скористатися їхнім досвідом та обмежити їхній вплив на українське суспільство.
- Козацькі повстання кінця XVI ст. стали першим масовим виступом проти уряду Речі Посполитої, що розпочав захоплення вільних українських земель, які контролювали козаки.
- Повстання ще не мали гасел національно-визвольної боротьби, вони стали етапом формування козацтва як суспільного стану, що боровся за свої права.
- Унаслідок козацьких постань розпочалися процеси масового покаяння, а козацький устрій багатьма сприймався як альтернатива існуючому в Речі Посполитій ладу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Про яку подію йдеться в універсалі польського короля Сигізмунда III від 16 січня 1593 р.
«Дійшло до вух наших, що в українських воєводствах – Волинському, Київському, Брацлавському – чиняться нечувані шкоди, кривди й грабунки. Зовсім не зважають там ні на право посполите, ні на зверхність нашу».
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Зруйнування Томаківської Січі та спорудження Базавлуцької ▶ заснування князем Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця Січі-фортеці ▶ козацьке повстання під проводом С. Наливайка ▶ козацьке повстання під проводом К. Косинського.
3. Дайте визначення поняттям.
Реєстрове козацтво; козацький табір; козацька чайка; покаяння.
4. На які території поширилися повстання К. Косинського, С. Наливайка? Де відбулися визначальні битви повстань?

5. Із наведеного переліку виберіть терміни, доречні в розповіді про військову майстерність козацтва.

Панщина; легкі гармати; фільварки; рушниця; цехмайстри; спис; шабля; магдебурзьке право; табір; чайка; кріпацтво.

6. Дайте відповіді на запитання.

► З якою метою було створено реєстрове козацтво? Які воно мало права? ► Якими були причини повстань кінця XVI ст.? У чому полягає їхнє історичне значення? ► Доведіть, що наприкінці XVI ст. козацтво перетворилося на провідну суспільну силу.

7. Про які події оповідає народна дума (у записі П. Куліша)? Про що свідчить той факт, що згадані події знайшли відображення у фольклорі?

*А тепер побачивши, що з козаками худа справа воюватись,
Стали на хитроці підійматись:
Ніби-то примир'я з гетьманом брали,
Хрест цілували,
Покинути всяку вражду на Євангелії присягали,
Але незабаром знов свою присягу поламали,
Гетьмана та полковника Лободу,
Та сотника, та суддю
До Варшави лесно зазивали,
У темницю похапали,
А на другий день у мідного вола посадили,
Огню йому під черевом розложили,
Та й усіх тих трьох мучеників у тім волю попалили.
Оттоді-то Україна дуже засумувала,
Що найкращих своїх лицарів,
Що защитники віри й волі такою смертю пострадали,
Якою од початку світу люде не вмирили.*

Похід козацького війська
П. Сагайдачного в Московію.
Деулінське перемир'я

1616

Взяття запорозькими
козаками турецької
фортеці Кафа

1618

1621

Участь козацького війська під
проводом П. Сагайдачного
в Хотинській війні

§ 15 Походи козаків першої чверті XVII ст. Діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного

1. «Доба героїчних походів» козаків першої чверті XVII ст.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які деталі морських походів козаків довідуємося з тогочасних джерел? **2.** Як козаки готувалися до морського походу? Яким було спорядження запорожців, що брали участь у поході? До яких військових хитрощів вдавалися козаки під час морських експедицій? **3.** Пригадайте з уроків історії України 7 класу, хто ще, за свідченнями писемних джерел, використовував такий самий спосіб для тривалого перебування під водою?

↑ Козаки на чайках атакують ворожі галери. Турецький малюнок. 1636 р.

«Коли козаки задумують свій морський похід... за півмісяця шістдесяттеро з них зведе один човен. Отак за два-три тижні мають 80–100 готових; в один човен сідає від 50 до 70 козаків. Звичайно, на їхньому човні є десять–п'ятнадцять весел з кожного боку, і плывуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею. А на кожному човні є також чотири-шість фальконетів (невеличких гармат), необхідна для походу живність. Беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас. Так виглядає плавучий козацький табір на Чорному морі. Спорядившись отак, вони плывуть Борисфеном. Турки попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра наготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Але хитрі козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переховуються в очереті за три-чотири

милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають їх біля гирла, але завжди залишаються обдуреними. А коли надібають якусь турецьку галеру чи інші кораблі, то переслідують їх, нападають і беруть штурмом. Ось як це відбувається. Човни їхні виступають з води не більш як на дві з половиною стопи, тому козаки бачать ворожий корабель чи турецьку галеру скоріше, ніж їх самих за-примітять. Далі вони спускають вітрила і дивляться, куди дме вітер; намагаються плисти так, щоб сонце було в них за плечима. За годину перед заходом сонця чим-дуж веслюють до галери чи корабля і зупиняються за милю поодаль, щоб не втратити його з поля зору. Таким чином тримають їх на оці, а опівночі, за сигналом, підпливають до кораблів. Половина козаків готова до бою, чекає лише відповідної хвилини, коли візьмуть галеру на бордаж, а тоді проникає всередину».

Г. Л. де Боплан. «Опис України». 1660 р.

На перші два десятиліття XVII ст. припали особливо вдалі морські походи козаків на турецькі фортеці. Тому про ці часи говорять як про добу героїчних морських походів козацтва. Козаки на своїх чайках атакували турецькі фортеці Очаків, Аккерман, Кілію, Ізмаїл у Північному Причорномор'ї, Кафу в Криму, Варну в Болгарії, Синоп і Трапезунд у Туреччині й навіть околиці столиці Османської імперії – Константинополя. Так, улітку 1606 р. запорожці завдали удару одночасно по трьох фортецях – Аккерману, Кілії, Варні. Справжнє потрясіння султанського двору спричинила морська експедиція козаків 1614 р. Флотилія чайок перетнула Чорне море. Висадившись під Трапезундом, козаки переможним походом пройшли уздовж турецького узбережжя, здобули Синоп, знищили гарнізон фортеці, арсенал, спалили місто й кораблі турків. Навесні наступного року на 80 чайках запорожці рушили вже на турецьку столицю, де завжди, крім флоту, стояла султанська гвардія в 30 тис. вояків. Козаки спалили портові споруди й повернули назад.

Найпотужнішого удару на південному узбережжі Криму козацька флотилія завдала у 1616 р. Кафі, звідки вдалося звільнити чимало християн-невільників. Кафа була головною турецькою базою у Криму й найбільшим невольницьким ринком у Північному Причорномор'ї. Османські джерела, акцентуючи увагу на важливості міста у работоргівлі, нерідко називали її кримським Стамбулом. Враховуючи лиху славу, яка закріпилася за Кафою, литовський мандрівник-публіцист М. Литвин стверджував, що Кафа не місто, а «справжній поглинач нашої крові». Морський похід 1616 р. та взяття Кафи стали першою успішною ак-

→ Здобуття козаками Кафи. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

Це перше зображення воєнної події в українській друкованій книжці. На другому плані гравюри – мури турецької фортеці Кафи. На першому – козацькі човни, що атакують турецькі галери.

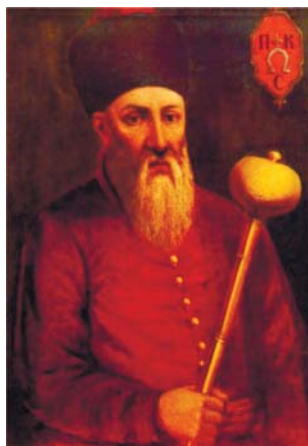
цією під керівництвом уславленого козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Переможні походи козаків викликали захоплення й подив у Європі, адже тогочасна турецька військова міць уважалася нездоланною.

Розгляньте карту на с. 146 й дайте відповіді на запитання. **1.** Які українські землі входили до складу Речі Посполитої у першій половині XVII ст.? **2.** Якими теренами володіли Османська імперія та її васали? **3.** Які турецькі міста-фортеці Північного Причорномор'я та Криму були плацдармом для нападу на українські землі? **4.** На які фортеці здійснювали походи козаки в першій чверті XVII ст.?

2. Військово-політична діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Невідомий художник. XVIII ст.

Петро Конашевич-Сагайдачний (1577–1622). Справжнє прізвище Конашевич. Сагайдачний – це прізвисько, похідне від слова «сагайдак» – шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл, а також лук. Сагайдачним Петра Конашевича назвали за майстерну стрільбу з лука. Народився в українській православній шляхетській родині. Дістав початкову домашню освіту, а згодом навчався в Острозькій академії та Львівській братській школі. Наприкінці XVI ст. подався на Запорожжя, де швидко здобув авторитет. Брав участь у численних походах козаків, а незабаром став їх очолювати. Здобув заслужену шану сучасників. «Був то чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли доводилося відступати – останнім...» – повідомляє про нього тогочасне джерело.

Початок гетьманування П. Сагайдачного припав на 1616 р. На гетьманство його обирали кілька разів. Залишаючись вірним королю, гетьман неухильно відстоював козацькі права. Так, усупереч численним домовленостям із польським урядом, які забороняли козакам здійснювати походи проти Туреччини, П. Сагайдачний вдався до нових і нових атак, що загостило відносини між

ЗАУВАЖТЕ

Сагайдачний провів реформу війська на Січі: поділив його на сотні та полки, поновив навчання. Водночас запровадив сувору дисципліну, заборонив пити горілку під час морських походів, а за провини «карав на смерть» («на горло»). Позбавив козацькі лави анархічних та

кримінальних елементів, при цьому залучив до війська людей «осілих», пов'язаних із землею та хліборобством. Сагайдачний запровадив у війську багато нововведень, зокрема легку й маневрену артилерію та добре озброєну і навчену піхоту.

Територія Речі Посполитої на початку XVII ст.

Території, приєднані до Речі Посполитої за Деулінським перемир'ям 1618 р.

Кордон з Московським царством після Полянівського миру 1634 р.

Володіння Османської імперії та її васалів

Турецькі фортеці

Територія Запорожжя

Походи запорожців на османські володіння

Здобуття Кафи козаками П. Сагайдачного в 1616 р.

Перемога польсько-козацького війська над османами в Хотинській битві восени 1621 р.

Козацькі походи 1625–1638 рр.

Дії польських військ

Битви. Цифрами позначено:
 1 Курукове озеро (жовтень 1625)
 2 «Тарасова ніч» (травень 1630)
 3 Здобуття Кодака (серпень 1635)
 4 Кумейки (грудень 1637)
 5 Говтва (травень 1638)
 6 Жовнин (червень 1638)

Центри полків реєстрового козацтва за Куруківською угодою (1625)

Міста, у яких козакам дозволили жити за королівською Ординацією 1638 р.

Центри воєводств

Кордони сучасної України

↑ Українські землі у першій половині XVII ст.

Османською імперією та Річчю Посполитою аж до стану війни. Така ситуація була на користь козакам: за умов постійної загрози з боку Туреччини Польща не наважувалася знищити козацтво – свого союзника в боротьбі проти турків.

Беручи активну участь у тогочасній європейській політиці, підтримуючи наміри польського королевича Владислава здобути корону Московської держави, гетьман на початку літа 1618 р. повів 20-тисячне реєстрове й вільнонаймане козацьке військо на Москву. За успішний похід польський сейм обіцяв реєстровцям виплатити 6 тис. злотих та 20 тис. козацьким найманцям. П. Сагайдачному з козаками вдалося не тільки успішно взяти штурмом кілька десятків міст Рязанщини, але й захопити у полон московських і татарських послів. В ніч на 11 жовтня об'єднані українсько-польські війська спробували захопити столицю Московії. Про початок штурму московське командування дізналося заздалегідь. Як не намагалися козаки таємно, непоміченими підійти до московських стін і брам, стрільці їх чекали й були готові дати відсіч. Нічна атака була відбита, тож війська Сагайдачного відступили й вирушили на Калугу, маючи намір здобути це місто.

Проте польські сеймові послы були налаштовані не так войовниче, як козацький гетьман, і в містечку Деуліно, натиснувши на королевича Владислава, почали мирні переговори з московською стороною.

За **Деулінською угодою**, перемир'я між двома державами було укладено на 14,5 року; Владислав відмовлявся від своїх прав на московський престол, натомість Річ Посполита отримала Смоленщину й Чернігово-Сіверщину. Так на українських теренах Речі Посполитої постало ще одне – Чернігівське воєводство.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Як автор розповідає про похід П. Сагайдачного? **2.** Чи прихильно автор ставиться до козацького гетьмана? Чому?

«Конашевич надзвичайно шпритно, страшенно збентеживши ворога, злучився з Владиславом під самою Москвою, столицею держави. Проніс переможні хоругви свої по безмежних просторах, спустошив вогнем і мечем неприятельські землі, обернувши в сумні руїни такі незвичайні, сильні своєю позицією і залогами міста, як Єлець, Шацьк, Лівни, Калуга. Обтяжений багатом здобиччю, розніс страх свого імені у всій Московії. Неприятель, що стогнав під його ударами, бачив, як переходили до рук козаків золоті посудини і дорогоцінні багатства і, ляментуючи, рахував ці юрби бранців різного віку і стану, що йшли за його колісницею, за його обозом».

↑ Гетьман Петро Сагайдачний та Михайло Дорошенко перед Арбатськими воротами Москви. Жовтень 1618 рік. Художник А. Серебряков

Із розповіді Я. Собеського

3. Роль козаків у Хотинській війні

↑ Герб Війська Запорозького. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

помогу до запорозьких козаків.

5–7 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва на Черкащині відбулася спільна рада реєстрового й нереєстрового козацтва, на якій розглядали пропозиції польського сейму про участь козацтва у війні проти Туреччини.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які події описує джерело? **2.** Які рядки свідчать про дипломатичні заходи П. Сагайдачного й козацького посольства у Варшаві? **3.** Як джерело характеризує роль українського козацтва в політичному житті тих часів?

«Серед католиків, у тому числі й церковників, не бракує впливових осіб, які є покровителями членів козацького посольства, з огляду на теперішню загрозу війни з турками. А згаданий Сагайдачний відкрито заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо ці їхні вимоги не будуть вислухані. З іншого боку, багато з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боєдатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, але й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не будуть битися проти турків, і тому говорять, що в цей момент необхідно піти на поступки козакам так, щоб вони залишилися вдоволені».

З листа католицького єпископа Ф. Чіріюлі.
Липень 1621 р.

Козацька рада вирішила виступити спільно з поляками за умови виконання польським урядом низки вимог. Ішлося про визнання прав козацтва, розширення реєстру, дотримання релігійної рівноправності, підтримки відновленої церковної ієрархії. Ці умови мало повідомити королю козацьке посольство,

очолене П. Сагайдачним. Командувати 40-тисячним козацьким військом рада доручила Яцьку Бородавці (запорозький гетьман з 1619 р., суперник Сагайдачного). Тим часом під Хотинською фортецею (тепер – Чернівецька обл.) зійшлися 35-тисячна польська й 250-тисячна турецько-татарська армії. Польське командування з нетерпінням чекало на козацькі загоны. «А тут пройшла чутка, – писав учасник подій польський комісар Якуб Собеський, – ніби козаки не прийдуть. Розпач був на обличчях жовнірів і командування: голови схилилися, почувися дорікання...».

Незабаром із Варшави прибув П. Сагайдачний. З'ясувавши з польським командуванням деталі операції, він рушив під Могилів, де перебували козаки. Під час маршу від Могилева до Хотина його було обрано гетьманом.

Козацька тактика суттєво відрізнялася від польської. Коронний гетьман Карл Ходкевич надавав перевагу обороні, козаки ж прагнули діяти наступально. Більшість турецьких атак була спрямована проти козацького табору, а найголовнішим своїм завданням султан вважав знищення війська козаків. Під керівництвом П. Сагайдачного козаки відбили дев'ять штурмів, здійснили серію нічних атак, які, за винятком однієї, були успішними. Отож найвагоміший внесок у перемогу під Хотином зробило українське козацтво.

Хотинська війна тривала п'ять тижнів і закінчилася тим, що грізний Осман II, зважаючи на чисельність війська, попросив миру. Угоду було укладено 8 жовтня на умовах, вигідних для Польщі.

↑ Хотинський договір. Художник М. Бачареллі. 1783 р.

Умови турецько-польської Хотинської угоди 1621 р.

- Припинення воєнних дій між Річчю Посполитою та Османською імперією.
- Кордон між Річчю Посполитою і Османською імперією встановлено по р. Дністер.
- Туреччина і Кримське ханство зобов'язувалися не чинити грабівницьких походів на українські землі Речі Посполитої.
- Річ Посполита передавала турецькому васалові, князівству Молдова, Хотин; Річ Посполита зобов'язувалася щорічно здійснювати плату за військову службу на користь Кримського ханства.
- Польська влада погодилася заборонити українським козакам походи на Крим і Османську імперію.

Роздивіться картину художника М. Бачареллі й дайте відповіді на запитання. 1. Де на картині зображено польських, османських і українських представників? 2. Чи є на картині П. Конашевич-Сагайдачний? 3. Яка атмосфера панує

на картині? Чи усі учасники зустрічі задоволені подією? 4. Знайдіть у тексті параграфа слова, що підтверджують сюжет картини.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. 1. Яка роль, за визнанням сучасника, належала українським козакам на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у битві під Хотином 1621 р.? 2. Чому перемога під Хотином принесла козацтву славу «рятівника християнської цивілізації»?

«Коронний гетьман Карл Ходкевич, верхи на коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підкріпленнь, і передав прохання надіслати на допомогу польські частини. Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх станів були в невимовній тривозі, а сам Осман, який так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища і колишня пиха змінилась на жіночі скарги, коли він упевнився в безпідставності своїх сподівань. Розсіялося його рицарство, за допомогою котрого він розраховував не лише перемогти поляків, але й завоювати всю земну кулю. Тепер залишалось тільки сподівання на безславний мир».

Я. Собеський. «Хотинська війна»

Українське козацтво було невдоволене Хотинським миром, спрямованим на припинення боротьби козацтва проти турецько-татарських набігів. Болісно переживав умови Хотинського миру й гетьман П. Сагайдачний, поранений отруйною турецькою стрілою під час битви. 10 квітня 1622 р. П. Конашевич-Сагайдачний помер і був похований у Братському монастирі на Подолі в Києві.

Завдяки участі козаків у Хотинській війні Річ Посполита відвернула загрозу втрати чималих територій. Позначилася війна й на внутрішньому становищі Оттоманської Порти: розлучені поразкою яничари вбили султана Османа II. Цей заколот став провісником занепаду могутньої імперії.

Роздивіться зображення на с. 151, дайте відповіді на запитання. 1. Як гадаєте, з якою метою королевич Владислав подарував гетьманові меч? Що він символізував? 2. Пригадайте, з уроків історії України у 7 класі, який іще полководець в історії України отримував у подарунок меч.

↑ Меч гоноровий, подарований П. Конашевичу-Сагайдачному польським королевичем Владиславом за перемогу під Хотиним

На мечі дарчий напис королевича Владислава, який підтверджує обставини його урочистого вручення: «VLADISLAVS + Konasevicio Koszovio ad Chocimum contra Osmanum» («ВЛАДИСЛАВ Конашевичу кошовому під Хотиним проти Османа»). Зберігається в музейному комплексі королівського замку на Вавелі (Краків).

4. Культурно-освітня діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного

П. Конашевич-Сагайдачний уславився не лише військово-політичною, а й культурно-просвітницькою діяльністю. Глибоко віруюча людина, він активно підтримував православну церкву в умовах її фактичної заборони після підписання Берестейської унії. Після заснування Київського (Богоявленського) братства Сагайдачний з усім Військом Запорозьким вступив до нього. Гетьман був одним із ініціаторів відновлення вищої ієрархії православної церкви. У 1620 р. на запрошення представників православної шляхти, міщан і козаків Патріарх Єрусалимський Феофан, повертаючись із Московії, зупинився в Києві. Тут він висвятив нового київського митрополита Й. Борецького та єпископів. Відновлення ієрархії православної церкви в Україні польський уряд не визнав, проте до каральних дій не вдався, адже Річ Посполита перебувала в стані війни з Туреччиною.

Перед смертю П. Сагайдачний склав заповіт, який передбачав виділення значних особистих коштів гетьмана на поновлення Богоявленського монастиря й утримання братської школи у Києві. Не забув гетьман і про свою батьківщину, переказавши півтори тисячі золотих червінців на школу Львівського православного братства. Визначивши вклади ще й іншим монастирям, церквам і школам, він призначив опікунами дружині й дітям митрополита Іона і майбутнього свого наступника в гетьманстві Оліфера Голуба.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Початок XVII ст. називають добою героїчних походів українського козацтва завдяки низці вдалим воєнних операцій козаків на турецько-татарські фортеці Причорномор'я та Приазов'я.
- Найуспішнішим серед воєнних морських кампаній козаків був похід і здобуття турецької фортеці Кафи, яка доти вважалася найбільшим невільницьким ринком Причорномор'я.

- У першій половині XVII ст. Речі Посполитій вдалося розширити свої кордони завдяки приєднанню Чернігівщини унаслідок вдалого походу козаків проти Московського царства.
- Неабияку роль у порятунку Європи від турецької агресії відіграли козаки на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, перемігши османів у Хотинській битві 1621 р.
- П. Конашевич-Сагайдачний уславився не лише активною військово-політичною, але й культурно-релігійною діяльністю на користь української православної церкви та освіти.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - Хотинська війна
  - похід 20-тисячного козацького війська П. Сагайдачного до Московії на допомогу королеви Владиславу. Деулінське перемир'я
  - козацьке повстання під проводом С. Наливайка
  - взяття козацькими військами фортеці Кафа.
2. Яке нове воєводство виникло у складі Речі Посполитої на українських землях у першій половині XVII ст.? Унаслідок яких подій це відбулось? У яких напрямках українські козаки здійснювали походи на турецькі володіння? Визначте по карті місце розташування фортеці, біля якої відбулася битва польсько-козацького війська з армією Османської імперії в 1621 р.
3. Із переліку виберіть назви фортець, на які здійснювали морські походи українські козаки.

Аккерман; Хотин; Кілія; Ізмаїл; Трахтемирів; Кам'янець; Кафа; Збараж; Трапезунд; Синоп; Кодак; Очаків.
4. Дайте відповіді на запитання.
  - Чим були спричинені морські походи козаків перших двох десятиліть XVII ст.? Якими були їхні наслідки?
  - Чому похід на Москву вважають виявом дипломатичного хисту гетьмана П. Сагайдачного? Якими були результати походу?
  - У чому виявлялося піклування П. Сагайдачного про православну церкву? Яке значення мали заходи щодо її підтримки?
  - Як відбувалася та чим закінчилася Хотинська війна? Якими були її наслідки?
5. Чи ви погоджуєтесь із думкою письменника? Чи вважаєте її хибною? Відповідь аргументуйте.

І. Франко зазначав: «Почуття народної самосвідомості сильно пробуджувалось у широких народних мас, головним чином, під впливом частих героїчних козацьких походів у Крим, Малу Азію, Варну, Стамбул з метою боротьби з турками і татарами і звільнення християнських полонених, під впливом таких героїчних справ, як Хотинська війна 1621 року».
6. Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. Чому П. делла Валле, перебуваючи в Персії, переконував іранського шаха Аббаса Великого заручитися підтримкою козаків у боротьбі проти Туреччини? Знайдіть у параграфі підтвердження словам мандрівника.

«Турки не мають на Чорному морі жодного міста, що його не взяли б козаки... В усякому разі, вони зараз на Чорному морі є такою значною силою, що коли додадуть більше енергії, то цілком контролюватимуть... Після серйозних роздумів про їхній стан, про їхні політику й звичаї я не маю сумніву щодо того, що з часом вони створять могутню республіку, бо, на мою думку, навіть уславлені спартанці, не кажучи вже про сицилійців, карфагенян і навіть римлян, не починали так знаменито і вдало».

П. делла Валле. «Подорожі»

§ 16 Петро Конашевич-Сагайдачний в оцінках сучасників та нащадків. Практичне заняття

1. Джерела про зовнішність та вдачу гетьмана Сагайдачного

Роздивіться картину О. Климка й дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, наскільки твір відповідає дійсності? Обґрунтуйте свою думку. **2.** Як автор символічно зобразив велич гетьмана П. Сагайдачного? **3.** Знайдіть у джерелах підтвердження тому образу гетьмана, який втілив художник.

↑ Бій під Хотиним. Художник О. Климко. 1931 р.

Прочитайте текст джерела 1, дайте відповідь на запитання і виконайте завдання. **1.** Зверніться до вже вивченого матеріалу, знайдіть підтвердження у тексті § 15 словам автора. Що, на вашу думку, спонукало автора зробити такі висновки про вдачу гетьмана? **2.** Як гадаєте, риси характеру, описані очевидцем, допомагали гетьманові чи шкодили його відносинам із козаками? **3.** Проаналізуйте джерело згідно з правилами роботи з історичними джерелами (с. 5).

1. *«Скільки очоловав Сагайдачний запорозьке військо, всюди був овіяний славою подвигів на суходолі й на морі і мав незмінне щастя. Багато разів погромив татар на степах перекопських і навіть страх на Крим.*

Не менше прославили його морські походи – і тут завжди мав він щастя: зруйнував кілька великих міст турецьких у Європі і Азії, попалив околиці Константинополя... Взагалі був це чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був перший, а коли доводилося відступати – останній; рука його ніколи не давала промаху, був проворний, діяльний, у таборі сторожкий, мало спав і не пиячив, на нарадах був обережний і в усяких розмовах неговіркий».

Я. Собеський. «Історія Хотинського походу 1621 р.»

2. Петро Конашевич-Сагайдачний – політик, військовий та культурний діяч

Прочитайте текст джерела 2, роздивіться картину С. Васильківського й дайте відповіді на запитання. **1.** Як польський хроніст характеризує відносини гетьмана з польською владою? **2.** Поміркуйте, чи об'єктивно автор джерела висвітлював події? **3.** Як впливали відносини гетьмана з поляками на становище козацтва і українських земель у складі Речі Посполитої в цілому?

2. «...над запорозькими військами, які мали воювати на боці Польщі проти турків, була поставлена гетьманом людина у військовій справі досвідчена, знавець великий і добрий, Петро Конашевич-Сагайдачний, на якого багато покладалося у раді, який був не простого роду, але шляхтич з Самбора, який всі ті воєнні тяготи ніс на собі, а також і у всьому давав поради, і як він радив, на те погоджувались їх милість пани гетьмани і королевич його милість».

Й. Єрлич. «Літопис, або Хроніка різних справ і подій»

Прочитайте текст джерела 3, роздивіться гравюру й дайте відповіді на запитання. **1.** Чи свідчить цей уривок про великий авторитет гетьмана у тогочасному українському суспільстві? Свої міркування підтвердьте конкретними фактами. **2.** Чому, на вашу думку, гетьмана П. Сагайдачного порівнюють із відомими давньогрецькими та римськими діячами?

Передчасну смерть П. Сагайдачного сприйняли в Україні як велику втрату. Над його тілом при похованні двадцять студентів Київського братства виголосили «Вірші на жалісний погреб...», створені з приводу цієї сумної події тодішнім ректором *Касіяном Саковичем* на шану покійному гетьману.

3. *На безсмертну заслужив славу, наш гетьмане,
Ні, вона у забутті, певне, не постане!
Поки Дністер із Дніпром многорібні плинуть,
Поти справи всі твої славно будуть линуть.
Не впадеш у глибину забуття безличну,
Не загинеш у літах — маєш славу вічну!
Бо як Греція звиша Нестора-героя,
Ахіллеса, Аякса*, а Гектора — Троя,
І атенці як царя хвалять Періклеса*,
Честять славного в одно ще й Темістоклеса*.*

↑ П. Конашевич-Сагайдачний. Художник С. Васильківський. 1900 р.

↑ Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний на коні. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

Рим сміливого свого хвалить Курціуса
 І щасливого в бою славить Помпеуса*,
 Сагайдачний на Русі хай дістане славу,
 В вічну пам'ять те ім'я занесуть по праву,
 Щоб воєннії його подвиги всі знали,
 Щоб народи те ім'я завжди шанували.
 А щоб знали, що його тіло там покрито,
 На надгробкові слова отакі прорито:
 "Конашевич тут Петро, гетьман запорозький,
 свої кості положив", згинувши геройськи
 За вітчизни волю. Як турки налягали,
 Кілька пострілів йому навпрямки послали.
 Ними зранений гетьман і життя скінчив,
 Вірі, Богу й королю, війську догодив
 І упав – мир боронив для вітчизни свято,
 За що, Творче, взич йому неба вікувати.
 Благодестя віри він завжди був ревнитель,
 З молодості був ї вивчений блюститель.
 Року тисяча шістсот двадесят второму
 В Братській ліг монастирі, в Києві святому.
 Кілька тисяч братчикам він офірував,
 Щоб фундація наук там була, жадав».*

К. Сакович. «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...». 1622 р.

Роздивіться картину й дайте відповіді на запитання. **1.** Ким, на вашу думку, є люди, зображені на картині? Представників яких верств українського суспільства ви бачите? **2.** Які деталі картини привертають вашу увагу? **3.** Що на картині свідчить про активну діяльність гетьмана з підтримки православної церкви?

↑ Смерть гетьмана Сагайдачного. Невідомий художник. Початок XIX ст.

Прочитайте текст джерела 4 й дайте відповіді на запитання. **1.** Що у тексті свідчить про авторитет гетьмана в середовищі козацтва та українського суспільства загалом? **2.** На які деталі з життя українського суспільства Речі Посполитої і життя гетьмана авторка звернула увагу? **3.** Порівняйте це джерело з джерелом 1. Знайдіть спільне та відмінне в описі зовнішності та характеру гетьмана. Чи відповідає візуальний образ гетьмана, описаний у тексті, портретові гетьмана XIX ст. (с. 156)?

↑ Петро Конашевич-Сагайдачний. Портрет XIX ст.

4. «Мабуть, чи не весь Київ вийшов до Дніпра, туди, де пристало до берега козацьке військо. І берег, і гора над берегом, і всі вулиці поблизу, і навіть дахи на будинках – усе захрясло людьми. Од усякого кольору вбраннів червоніло, жовтіло, голубіло, зеленіло, мов на лиці весняного часу. Назустріч славному лицарству вийшли з монастирів ченці та попівство з усіх церков з хрестами, з іконами та з корогвами, братчики з братства, студеї (школярі) з братської школи, та цехи з своїми корогвами. По всіх церквах дзвонено в дзвони. Загули гармати, загомоніли мушкети – то Сагайдачний із військовою старшиною вийшли на берег. Тут уже стояв чудовий білий арабський кінь у дорогому, золотом та шовком гаптованому уборі. Сагайдачний ледве торкнувся

червоним сап'янцем до позолочуваного стремена і в одну мить уже сидів на коні, мов приріс до його.

Велично їхав Сагайдачний з гетьманською булавою в руці. За ним ішли хорунжі з військовими корогвами та з турецькими й татарськими бунчуками, здобутими під час походу. За ними ішли козаки курінями. Поперед кожного куріня ішов курінний отаман і несено курінну корогву. Дивна це була картина! Вона вражала навіть тих, хто багато вже дива бачив на своєму віку. Пишне турецьке вбрання на козаках, здобуте під час останнього походу: козацькі та польські кунтуші з вільотами, попідшиваними всякого коліру дорогими тканинами: алтембасами, златоглавами, саєтами, адамашками; чорні, сиві та білі смушеві шапки з червоними верхами; широкі штани всякого коліру; зелені, жовті, червоні чоботи – так і вбирали в себе очі; усяка зброя на козаках – мушкети, кинджали, ятагани, шаблі, – все так і горіло на сонці, аж сліпило очі. Гордо виступало козацьке військо, знати було, що люди почувають себе ні від кого на світі не залежними і вільними робити що схочуть і як схочуть».

М. Загірня. «Гетьман Петро Сагайдачний»

3. Сучасні дослідники про Петра Конашевича-Сагайдачного

Прочитайте уривок із праці сучасної дослідниці Н. Яковенко (джерело 5) і дайте відповіді на запитання. **1.** На які аспекти із життя гетьмана вона звернула увагу? Як гадаєте, чому? **2.** Чи відповідає її бачення і значення діяльності гетьмана тій інформації, яку про нього ви вже знаєте? **3.** Чи погоджуєтеся ви з позицією дослідниці? Обґрунтуйте вашу думку.

5. «До якогось часу, завдяки гнучкій дипломатії та авторитетові Петра Сагайдачного, вдавалося зберігати бодай хиткий мир (між козаками та польською владою). Чимало сприяло цьому й те, що гетьман мав тяжку руку для надміру заповзятливих запорожців. Обминаючи гострі конфлікти у стосунках із владою, гетьман провадив компромісну політику, спрямовану на виборення легального місця в державі для “значного козацтва”, себто спадкових реєстровців. Маневру-

вання між польськими урядовцями та радикалізмом свавільних запорозьких низів виразно ілюструється угодами на Ольшаницькій 1617 р. та Раставицькій 1619 р. переговорних комісіях, де Сагайдачний нібито поступався вимогам королівських комісарів скоротити реєстр і спалити козацький флот, але невдовзі знову досягав того, що Військо Запорозьке фактично зберігало попередньо здобуті права.

Під протекцією Війська Запорозького за Сагайдачного було здійснено і такий вагомий суспільний акт, як відновлення православної церковної ієрархії. Це перетворювало козацьку спільноту на офіційного захисника руського церковного життя... Зближення Православної Церкви з Військом Запорозьким супроводжувалось низкою символічних акцій. 1620 р. гетьман Петро Сагайдачний почесним ескортом з усією старшиною зустрічав на кордонах Речі Посполитої і випроводжав за її межі єрусалимського патріарха Феофана. Напередодні Хотинської війни, коли Сагайдачний приїздив до Варшави заручитися обіцянкою короля “заспокоїти грецьку релігію”, його супроводив чернець, ігумен козацького Трахтемирівського монастиря Єзекїл Курцевич. Врешті, сповнене символіки й саме поховання гетьмана – при Київському православному братському монастирі.

Оточення Війська Запорозького німбом героїки стало першим кроком до фундаментальних змін суспільних структур. На очах мінявся провід православної спільноти: на зміну старій князій аристократії, що керувала Руссю від часів Київської держави, перший крок до політичного лідерства зробила козацька старшина в особі Петра Сагайдачного та його наближених. У цьому поруху молоді політичну еліту підтримала загнана в безвихідь Православна Церква. І хоча після відновлення православної ієрархії Церква, не потребуючи такого непрогнозованого спільника, як козацтво, зайняла обережну позицію, ситуація вже вийшла з-під контролю».

Н. Яковенко. «Нарис історії середньовічної і ранньомодерної України»

Прочитайте уривок із дослідження сучасної російської вченої Т. Таїрової-Яковлевої (джерело б) і дайте відповіді на запитання. **1.** На яких особливостях політики гетьмана Сагайдачного акцентує увагу авторка? Ви вважаєте думку дослідниці вірною чи хибною? Відповідь обґрунтуйте. **2.** Порівняйте бачення особливостей політики гетьмана російської дослідниці з точкою зору Н. Яковенко. Виділіть спільне у їхньому трактуванні характеру та дій гетьмана.

6. «Слід зазначити, що він (П. Конашевич-Сагайдачний) суттєво виділявся серед решти козаків. Освічений, ймовірно, обізнаний з античними взірцями військової тактики, орієнтований на масштабні плани, а не на миттєві здобутки, він зміг зацікавити і повести за собою козаків.

Про похід на Москву.

Імовірно, що справжні мотиви Сагайдачного були значно прозаїчнішими. Він, так само, як і його козаки, вважав себе підданим польського короля (якому вони присягали). Московська держава навіть попри єдність віри була їм доволі чужою. Проте, з другого боку, гетьман побоювався надмірного посилення Речі Посполитої у разі падіння Москви. Він добре знав чванство польських панів і міг передбачити їхню реакцію на таку значну перемогу – передусім постраждали б самі козаки, точніше їхні вольності та церква. Православна Московська держава була

істотним стримувальним фактором для непомірних амбіцій католицької Польщі, хоча імовірність такого захисту з боку Москви в 1618 р. була ще дуже примарною...

...Ставлення царського двору до українських козаків загалом і до Сагайдачного зокрема після Московського походу було однозначно негативним. Ідеї захисту християн і православної єдності в той час іще зовсім не вписувались у зовнішньополітичну доктрину Московської держави. Навпаки (Московський) патріарх Філарет на соборі 1620 р. встановив практику перехрещення українців, вихідців із Польщі та Литви, не вважаючи їх істинно православними.

Та, можливо, відряджаючи посольство (до Москви), Сагайдачний і не мав великих сподівань. Його влаштувало вже те, що козацьких посланців у Москві прийняли та нагородили. Цим він підвищував власний авторитет серед козаків і, що найважливіше, давав полякам недвозначний сигнал, куди він піде, якщо репресії стануть надмірними».

Т. Таїрова-Яковлева. «Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність»

Роздивіться зображення й дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, чому було обрано саме ці місця для встановлення пам'ятників гетьману? **2.** Чому пам'ятники мають саме такий вигляд? Що вони символізують? **3.** Поцікавтеся, де ще на території України встановлені пам'ятники Сагайдачному. Поміркуйте, чому саме в тих містах/селах?

← Пам'ятник Петрові Конашевичу-Сагайдачному в Києві. Скульптори В. Шевцов, О. Сидорук, Б. Крилов. 2001 р.

→ Пам'ятник Петрові Конашевичу-Сагайдачному у Хотині. Скульптор В. Гамаль. 1991 р.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Проаналізувавши візуальні та писемні джерела про П. Конашевича-Сагайдачного ви мали б звернути увагу, що гетьман постійно виступає з певними атрибутами: конем, луком та стрілами, шаблею. Висловіть припущення, чим керувалися автори джерел, зображаючи Сагайдачного саме таким.
2. Складіть історичний портрет гетьмана, використавши правила роботи з історичними джерелами, зміщені на с. 5, а також спогади сучасників гетьмана та сучасних дослідників.
3. Скориставшись матеріалами параграфа та додатковими джерелами, виділіть найбільші здобутки та прорахунки у діяльності гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Свою думку поясніть.

§ 17 Козацько-селянські повстання 20-30-х років XVII ст.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які кривди, завдані польською шляхтою козакам та їхнім родинам, говорить гетьман П. Сагайдачний? **2.** Чи відображає текст джерела причини козацько-селянського повстання 1625 р.?

«А любо з боку високодумних і вельможних їхніх милостей панів коронних Вишневецьких, Конецпольських, Потоцьких, Калиновських та інших на Україні вільній предвічній вітчизні нашій, владу свою самочинно поширюють... І не так нам образливо на панів вище названих, як на їх старост, нецнотливих синів і п'яниць, котрі Бога не бояться, ні Вашої найяснішої величності премогутніх монарших мандатів не поважують. Як тільки я, гетьман, за указом Вашої величності на Хотинську военну службу з козаками з України вийшов, тоді вони, старости, тут же козачок бідних почали на різні роботизни без жодного милосердя часто виганяти, бити, неслухняних батогами мордувати. Тяжко і гірко козакам, які повернулися зі служби Вашої монаршої військової з ранами не загояними, червів повними, було від дружин і матерів своїх чути і сльози в очах їхніх бачити... якцо вони, козаки не одержать у тому Вашої королівської найяснішої величності прихильності, то щоб щось нове від них (як уже подейкують) не уродилось і гнівного вогню (чого не дай Боже) не запалило, бо тоді вже не козаків, а самі на себе і на своїх п'яниць-старост вельможні їх милості панове польські нарікати і жалкувати би мусили».

Лист П. Конашевича-Сагайдачного до короля Сигізмунда III
від 15 лютого 1622 р.

1. Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.

Після блискучої перемоги над турецько-татарською армією під Хотиним у 1621 р., здобутої Річчю Посполитою завдяки козацькому війську, польський уряд мусив виконувати свої обіцянки, зокрема, щодо розширення козацького реєстру та збільшення плати за військову службу. Оскільки Туреччина зазнала поразки й небезпека війни з нею не загрожувала Речі Посполитій найближчим часом, натомість було вирішено скоротити козацький реєстр до трьох-п'яти тисяч.

Козаки ж, незважаючи на заборони польського уряду, відновили морські походи на турецькі й татарські міста на узбережжі Чорного та Азовського морів, вели успішні переговори про союз зі Швецією, Іраном, Московією, Кримським ханством. А найрішучіші відверто заявляли: «Якщо король не задовольнить наші побажання, буде біда для Польщі».

Стурбований створенням козацької «окремої республіки», уряд Речі Посполитої розпочав підготовку до чергового карального походу проти козаків. У вересні 1625 р. коронний гетьман Станіслав Конецпольський з 30-тисячним військом вирушив із Бара на Подніпров'я. Козацькі загони, очолені Марком Жмайлом, зустріли поляків поблизу Курукового озера (навпроти Кременчука). За своїми звичаями козаки оточили табір возами, викопали рови й розставили гармати. Понад два тижні козаки героїчно відбивали атаки переважаючого війська. Проте й шляхті було непереливки: війську загрожували нестача харчів і початок морозів. Це змусило польське командування вдатися до мирних переговорів, які завершилися укладенням компромісної угоди. Від козаків **Куруківську угоду** підписував Михайло Дорошенко, обраний гетьманом замість М. Жмайла.

Умови Куруківської угоди 1625 р.

- Козацький реєстр мав збільшитися до 6 тис.
- Ті, хто не увійшов до списку, мусили повернутися до маєтків своїх власників.
- Учасники повстання підлягали амністії.
- Реєстровим козакам встановлено річну плату за службу 60 тис. злотих (крім додаткової плати старшині).
- Одна тисяча козаків мала постійно перебувати на Запорозжжі, щоб перешкоджати втечам селян.
- Козаків зобов'язували не втручатися в релігійні справи, відмовитися від морських походів, а також не підтримувати зносин з іншими державами.
- Встановлено чіткий устрій реєстрового козацтва за територіальним принципом. Було створено шість полків реєстровців: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський, по тисячі вояків у кожному. Кожен полк складався з десяти сотень.
- Військова влада над реєстровцями належала гетьману, якого обирала загальновійськова рада та затверджував польський уряд. Верховне ж керівництво здійснював реґіментар – головний начальник коронного війська в Україні.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які події та явища йдеться в документі? **2.** Як документ характеризує становище в українських землях у 20-х роках XVII ст.? **3.** Чому масове покозачення селян та міщан непокоїло польський уряд?

«Сваволя бере гору, і так завзялася, що й самим нам тяжко й з усіма сусідами розсварює; забувши зовсім віру й підданство, вони (козаки) урядили собі удільну державу. Наступають на життя і майно невинних людей. Україна вся в послушності їм. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся влада в козаків; вони захоплюють суди, закони видають...»

Рік тому зважилися вони від власного імені укладати перемир'я з султаном-калгою, трактати постановляти, приймати обов'язки служби супроти нього. Сього року обмінювалися посольствами й дарунками з Москвою. На свій розсуд розв'язують питання згоди і війни; порушують укладені Річчю Посполитою перемир'я. Цього року, знехтувавши королівською заборонаю, три рази ходили на море, і хоч отримали рішучу відсіч від турецького флоту, однак вчинили великі шкоди в далеких сторонах Турецької держави».

Із інструкції короля для сеймиків, що обирали депутатів на вальний сейм. 1625 р.

2. «Тарасова ніч»

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Тарас Федорівич (Трясило) (? – 1639) – козацький гетьман кримськотатарського походження. Один із командирів козацьких найманців у Тридцятилітній війні. Реформував козацьке військо, посиливши роль кавалерії, організатор походу на Крим (1629), учасник Смоленської війни 1632–1634, керівник антиурядового козацько-селянського повстання 1630 р.

← Пам'ятник Тарасові Федоровичу у Переяславі. Скульптор С. Зарічний. 2008 р.

Куруківська угода посилила суперечності між козаками – тими, хто потрапив до реєстру, і тими (близько 40 тис.), хто лишився поза ним. Кількість нереєстровців була більшою, тому загроза нових спалахів козацького невдоволення залишалася. Не вщухали конфлікти на релігійному ґрунті. Аби втримати населення в покорі, польський уряд відрядив на Київщину значну частину коронного війська. Але ці нерозважливі дії лише погіршили становище. Мешканці міст і сіл бралися до зброї. Десятки тисяч утікачів збиралися на Січі. Так визріло нове повстання.

Нереєстровці обрали гетьманом Тараса Федоровича, більше відомого під прізвиськом Трясило. У березні 1630 р. він із військом підійшов до Черкас, а звідти рушив до Корсуня, після здобуття якого на бік повстанців перейшла більшість реєстровців. Польський уряд на придушення повстання відправив у каральний похід коронне військо на чолі зі С. Конецпольським. У складі війська був сумнозвісний С. Лащ, польський шляхтич, який «уславився» нелюдською жорстокістю та насильством над мирними жителями. На шляху до Києва він і його поплічники вбивали усіх поспіль, аби лиш «русин був», тобто українець. Коли польські сили переправилися через Дніпро, їм завдав несподіваного удару загін повстанців. Коронний гетьман ледь урятувався від полону.

20 травня 1630 р. козаки влаштували карателем «Тарасову ніч», знищивши «Золоту корогву» – добірний загін польських офіцерів-шляхтичів – представ-

ників найвпливовіших польських родів. Протягом трьох тижнів точилися бої між повстанцями й польським військом під Переяславом. У них загинуло чимало шляхтичів, польське військо втратило артилерію, але в козацькому таборі розгорілися чвари, старшина та реєстровці прагнули угоди з поляками.

Успішні дії повстанців, а також невдоволення найманців, яким затримували платню, схилили коронного гетьмана С. Конєцпольського до переговорів. Т. Федорович з великим загоном козаків, які не хотіли підписувати мир зі шляхтою, пішов на Січ. Реєстровці ж уклали з польською стороною **Переяславську мирну угоду**, за умовами якої залишалася в силі Куруківська угода, проте козацький реєстр мав бути збільшений до 8 тис.; до реєстру вписували козаків, вилучених із нього на початку року; нереєстрові козаки були зобов'язані розійтися по домівках і повернутися під владу шляхти; учасникам повстання обіцяли амністію.

С. Конєцпольський вимагав видати Т. Федоровича, але козаки відмовилися виконати цю вимогу. Переяславська угода не ослабила суперечності між козацько-селянськими масами й шляхтою, які лише загострювалися.

Роздивіться кадри з фільму «Тарас Трясило» (1926), дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Як гадаєте, чому режисер обрав саме цю історичну постать для екранізації? Відповідь обґрунтуйте. **2.** Висловіть припущення, які події з життя Трясила екранізовано. **3.** Чи відповідає, на вашу думку, зовнішній вигляд козаків у кадрах фільму епосі? **4.** Уявіть себе учасником/учасницею процесу створення цього художнього фільму: створіть постер, що рекламує фільм; напишіть короткий анотацію до нього.

→ Кадри з фільму «Тарас Трясило». Режисер П. Чардинін. 1926 р.

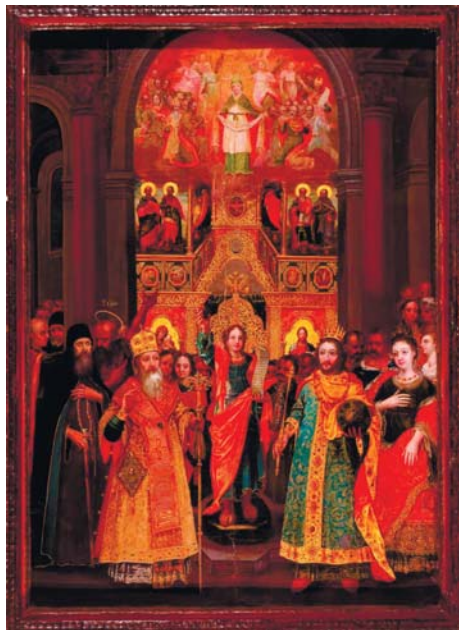
3. Виступ козаків на чолі з Іваном Сулимою (1635)

Роздивіться зображення на с. 163, прочитайте підпис до нього й дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, чому світських осіб козацького стану, зокрема І. Сулиму, зображено на іконі? Чому це ікона Покрову Богородиці? **2.** Яке символічне значення мало свято Покрови Богородиці для козаків?

➔ Покров Богородиці. Ікона з с. Сулимівка

Ікона «Покрову Богородиці» із зображенням гетьмана І. Сулими (у правому куті картини позаду духовних осіб) та його правнука Семена в оточенні козацької старшини та інших світських осіб створена між 1739 і 1741 рр., коли С. Сулима отримав посаду переяславського полковника. Ікона походить із Покровської церкви с. Сулимівки (нині – Бориспільського району Київської обл.).

Протягом 1632–1634 рр. тисячі козаків брали участь у польсько-московській (Смоленській) війні. Коли ж 1634 р. між Москвою та Варшавою було підписано Полянівський мирний договір, польський уряд вкотре вдався до спроби ліквідувати козацтво. Через козацькі походи відносини між Річчю Посполитою і Туреччиною та Кримом настільки загострилися, що постала загроза нової війни. Уже в лютому 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив спеціальну постанову «Про припинення козацького свавілля», і на територію Наддніпрянщини було введено загани коронного війська. Крім того, з метою контролю над козаками передбачалося збудувати в пониззі Дніпра, біля Запорозької Січі, потужну фортецю, в якій постійно перебувала би польська залога. Вояки залоги мали би перешкоджати втікачам, які прагнули потрапити на Низ, а також перекрити головний шлях постачання Запорозжя харчами й боеприпасами.

Фортецю вирішили будувати на правому березі Дніпра біля першого порога – Кодацького, що й дало назву укріпленню. Будівництво очолив Г. Л. де Боплан. Кодак спорудили надзвичайно швидко: за чотири місяці, до середини літа 1635 р., фортеця була повністю збудована. Будівництво Кодака вкрай обурило запорожців. Вони обрали гетьманом І. Сулиму, який розробив план зруйнування фортеці й розіслав універсали із закликом до боротьби. І. Сулима вирішив скористатися відсутністю коронного війська й частини реєстровців, які воюва-

↑ План фортеці Кодак. Проект Г. Л. де Боплана

ли зі шведами на Балтиці. У серпні 1635 р. козаки непомітно проникли до фортеці й швидко захопили її, перебивши гарнізон охорони. Після цього фортецю зруйнували. Проте невдовзі завершилась війна на Балтиці, і коронне військо рушило на українські землі. Рятуючи власне життя, кілька старшин підступно схопили І. Сулиму та п'ятьох його сподвижників і передали полякам. Козаків конвоювали до Варшави, де й стратили.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Як шляхтич пояснює причини спорудження фортеці Кодак? **2.** Як, за твердженням автора, розгорталися події козацького повстання? **3.** Що в наведеному тексті свідчить про упереджене ставлення автора до описаних подій?

«У 1635 р. непокірний козак, на ім'я Сулима, підступно й таємно прокравшись з... козаками з моря до Дніпра, насмілювався нападати на фортецю, яку його милість король Владислав звелів на кошти Речі Посполитої збудувати на першому дніпровському порозі й оточити валами проти розбеценої сваволі козаків, щоб вони на море в човнах більше не ходили та турка не драгували. Сулима, напавши вночі на цю фортецю й перебивши сторожу, зарубав шаблею капітана та багатьох людей, забрав чимало грошей Речі Посполитої, а нову фортецю в кількох місцях зруйнував. Пізніше він був, з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на паливо не стало, був виданий своїми й відправлений у Варшаву. Там же йому та ще кільком таким самим негідникам відрубали голови й четвертували».

Ф. Обухович. «Щоденник»

↑ Фортеця Кодак. Сучасний малюнок

4. Козацьке повстання 1637–1638 рр.

Розправа над І. Сулимою та його подвижниками сама по собі не здатна була придушити козацький рух. Тому уряд Речі Посполитої вирішив переглянути реєстр Війська Запорозького й вилучити з нього всіх неблагонадійних. Це стало приводом до нового повстання. Його очолив полковник реєстровців Павло Павлюк (Бут) – сподвижник І. Сулими. Перша битва з коронним військом закінчилася перемогою повстанців. Проте 6 грудня 1637 р. під Кумейками (неподалік Черкас) польське військо оточило козаків. Повстанці, які йшли табором, затято оборонялися. П. Павлюк із невеликим загonom пробився крізь вороже оточення й рушив до Чигирина, сподіваючись поповнити там запаси зброї. Керівництво табором було по-

↑ Дмитро Гуня. Сучасний портрет-реконструкція

кладене на Дмитра Гуню. Під час чергового штурму козацького табору поляки підпалили вози з порохом. Потужний вибух спричинив паніку в лавах повстанців. Частина з них утекла, інші ж організовано відступили. Через кілька днів оточені поляками залишки загону П. Павлюка погодилися на переговори. 11 грудня 1637 р. полковник і четверо його

← Павло Павлюк (Бут). Сучасний портрет-реконструкція

сوراتників вийшли з табору, щоб узяти участь у переговорах, але їх по-зрадницькому схопили.

1 березня 1638 р. у Варшаві розпочав роботу сейм. Він ухвалив постанову під назвою **«Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої»**.

Скориставшись джерелом, заповніть пропуски в тексті.

Відповідно до «Ординації _____», козацький реєстр зменшувався до _____ і серед зареєстрованих могли бути тільки козаки, які _____. Було ліквідовано виборність _____ і скасовувалося _____. Замість виборного гетьмана на чолі козацького війська мав стояти _____, якого призначав _____. Козакам дозволялося селитися тільки в прикордонних містах – _____. Міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося _____, навіть _____. Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі, щоб _____. На Запорозжя козак міг потрапити тільки _____.

«Оскільки козацька сваволя так розійшлася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками, і розгромити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів й інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер унаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів... Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде вибиратися з-поміж козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів... Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана... Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорозжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалася по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватися ходити на Запорозжя без паспорта комісара; сійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі...

Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна. Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирина, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зібрань і далі до бунтів».

Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої. 1638 р.

Наприкінці березня 1638 р. кілька загонів запорозьців, очолюваних Я. Острянином, Д. Гунею і К. Скиданом, вийшли із Січі та рушили на Київщину та Полтавщину. Дорогою до січовиків приєднувалися численні озброєні загани селян і міщан. Повстанці вирішили зупинитися під містечком Говтва (нині Козельщинський район Полтавської обл.). 1 травня 1638 р. відбувся бій із поляками, який приніс повстанцям ще одну перемогу. Так під владою повсталих опинилася вся Полтавщина. Щоб остаточно розбити ворога, Я. Острянин повів

ЗАУВАЖТЕ

Здавалося, козацькій сваволі нарешті було покладено край. Через те, що потужних виступів козаків протягом 1638–1648 рр. не було, поляки назвали те десятиліття часом «золотого спокою». Щоправда, спокій був примарним. Козацтво як стан польський уряд ліквідувати не спромігся, тож марними були сподівання, що козаки облишать спроби вибороти собі більше прав.

військо на Лубни. Проте, зазнавши численних утрат, повстанці відійшли до Жовнина і отаборилися там.

У битві під Жовнином сили повстанців було розпорошено. Тяжко поранений К. Скидан потрапив у полон і, ймовірно, був страчений. Я. Остринин із козацькою кіннотою, відрізаний від табору, вирішив, що битву програно, і з частиною козаків перейшов на землі майбутньої Слобожанщини. Повстанці, які залишилися в таборі (близько 20 тис.), обрали гетьманом Д. Гуню і продовжували боротьбу. 10 червня Д. Гуня організував відступ 10 тис. козаків. Над старим Дніпровим річищем, в урочищі Старець, повстанці за-

клали новий табір. Близько двох місяців (червень–липень) козаки вперто билися з ворогом. Командування обох сторін вирішило вдається до переговорів. Вони завершилися укладанням козацько-польської мирної угоди на основі «Ординації Війська Запорозького...».

Роздивіться карту на с. 146, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** На які території поширювалися козацькі повстання 20–30-х років XVII ст.? **2.** Знайдіть на карті міста, у яких, за умовами Куруківської угоди, мали жити реєстровці. В яких воєводствах вони розташовані? Як гадаєте, чому саме ці міста було надано реєстровцям для прожиття? **3.** Роздивіться карту на с. 139, порівняйте території, охоплені козацько-селянськими повстаннями 90-х років XVI ст., з територіями поширення козацьких повстань 20–30-х років XVII ст. Зробіть висновки.

ПРИЧИНА

- невиконання обіцянок польського уряду щодо збільшення реєстру
- спроба польської влади ліквідувати нерестрове козацтво
- утиски українського населення польською шляхтою

ПОДІЯ

Козацькі повстання 20–30-х років XVII ст.

НАСЛІДОК

- прийняття «Ординації Війська Запорозького...» про скорочення козацького реєстру
- позбавлення багатьох прав і вольностей реєстровців
- заборона нерестрового козацтва
- «десятиліття золотого спокою»: посилення соціального, національного і релігійного гніту українського населення Речі Посполитої

Прочитайте свідчення джерела, виконайте завдання. Коронний гетьман С. Коцецький, оглядаючи місце однієї з битв часів національно-визвольного повстання 1637–1638 рр., за свідченням сучасника, промовив: «*Оце і є унія – лежить Русь із поляками*». Поясніть слова польського воєначальника.

Повстання 30-х років XVII ст. не досягли результату, адже їхні вимоги не мали широкої підтримки серед українського населення Речі Посполитої. Звідси стихійність, брак згуртованості, розпорошеність сил повстанців та їхніх бойових дій – ті вади, через які козацько-селянські рухи 30-х років не мали успіху.

Об'єднання українців навколо ідеї визвольної боротьби потребувало часу. Отож, польське десятиліття «золотого спокою» для України було часом гуртування й нагромадження сил перед новим змаганням.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Після перемоги Речі Посполитої у Хотинській війні загострилися відносини між польською владою і козаками через невиконання обіцянок уряду щодо розширення реєстру.
- Спроба польської влади силою урізати козацькі вольності призвела до спалаху козацьких повстань 20–30-х років XVII ст., боротьби козаків за власні права.
- Намагаючись приборкати козацькі повстання, король прийняв «Ординацію Війська Запорозького...», що передбачала обмеження прав реєстровців та заборону низового козацтва.
- Незважаючи на поразку повстань 20–30-х років XVII ст., українське козацтво довело, що є виразником і захисником інтересів українського народу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ *Затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорозького...»* ▶ *здобуття запорожцями фортеці Кодак* ▶ *Куруківська угода* ▶ *«Тарасова ніч»*.
2. Хто з названих історичних діячів очолював повстання першої половини XVII ст.?
Марко Жмайло; Криштоф Косинський; Северин Наливайко; Іван Сулима; Дмитро Вишневецький; Тарас Трясило; Василь-Костянтин Острозький; Павло Павлюк; Яків Острянин; Дмитро Гуня; Іван Федоров.
3. Дайте відповіді на запитання.
▶ *Унаслідок яких подій було підписано Куруківську угоду?* ▶ *Що спричинило «Тарасову ніч»?* ▶ *Як і чому козаки зруйнували фортецю Кодак?* ▶ *Унаслідок яких подій польський уряд ухвалив «Ординацію...»? Що вона передбачала і чим відрізнялася від Куруківської угоди?*
4. У загальних рисах порівняйте повстання 90-х років XVI ст. і 20–30-х років XVII ст. Що вони мали спільного, чим відрізнялися?
5. Визначте роль козацьких повстань 30-х років XVII ст. у розгортанні національно-визвольної боротьби українського народу.
6. З якого документа наведено уривок? Які події спричинили його ухвалення?
«Найбільше й найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, здійснювані всупереч забороні уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська... І надалі козаки повинні будуть користися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наступниками, польськими королями... Протягом цих шести тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 тисяч, із зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу».
7. Використавши додаткові ресурси (літературу, мережу інтернет) знайдіть інформацію про те, в яких відомих творах (літературних, мистецьких) згадуються козацькі повстання 20–30-х років XVII ст. Хто з ватажків цих повстань згадується найчастіше? Підготуйте коротку довідку про один із таких творів.

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ ТА ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

Затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорозького реєстрового...»; здобуття запорожцями фортеці Кодак; Хотинська війна; Деулінське перемир'я; перша писемна згадка про козаків.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. *«Коронний гетьман Карл Ходкевич, верхи на коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підмоги... Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх станів були в невимовній тривозі, а сам Осман, який так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища».*

Б. *«Хортиця – місцевість на Борисфені. Тут Дмитро Вишневецький, стародавній славетний герой, ушанований своїми воєнними звитягами, поставив колись фортецю. Середину цього місця оточив кам'яним муром та огорожею з дубів, що піднесли, зміцнені природою та Богом. Унаслідок цього він міг протидіяти наступові кримського хана та сил усієї його орди».*

В. *«Хто ж затримає народ, коли в нього так закрутилися колеса свавілля, що їх ніяким чином не можна стримати!.. Переконався я про це під Кумейками: зимою знищив Павлюка, на весну, незважаючи на такий великий розгром, ожив Острянин. Розгромив я Острянина – зразу ж було обрано керівником Гуною, і я двадцять тижнів вів із ним війну та ледве привів до послуух зброєю і немалим пролиттям крові!».*

Г. *«Конашевич надзвичайно спритно, страшенно збентеживши ворога, злучився з Владиславом під самою Москвою, столицею держави. Проніс переможні корогви свої безмежними просторами, спустошив вогнем і мечем недружні землі, обернувши в сумні руїни такі незвичайні, сильні своєю позицією та залогамі міста, як Єлець, Шацьк, Ливни, Калуга».*

Д. *«У 1635 р. непокірний козак, на ім'я Сулима, підступно й таємно прокравшись з... козаками з моря до Дніпра, намілювався напасти на фортецю, яку його милість король Владислав звелів на кошти Речі Посполитої збудувати на першому дніпровському порозі й оточити валами проти розбещеної сваволі козаків, щоб вони на море в човнах більше не ходили та турка не дратували. Сулима, напавши вночі на цю фортецю й перебивши сторожу, зарубав шаблею капітана та багатьох людей, забрав чимало грошей Речі Посполитої, а нову фортецю в кількох місцях зруйнував. Пізніше він був, з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на паливо не стало, був виданий своїми й відправлений у Варшаву на двотижневий сейм, що відбувався на початку 1636 року. Там же йому та ще кільком таким самим негідникам відрубали голови й четвертували».*

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Складіть історичні портрети (двох на вибір) ватажків козацьких повстань кінця XVI – 20–30-х років XVII ст., використовуючи пам'ятку для характеристики історичної постаті (с. 5–6). Порівняйте значення діяльності обраних вами історичних постатей.

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття та терміни і складіть із ними речення.

Запорозька Січ; морські героїчні походи козацтва; козацький табір; покозачення; гетьман; реєстрове козацтво.

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

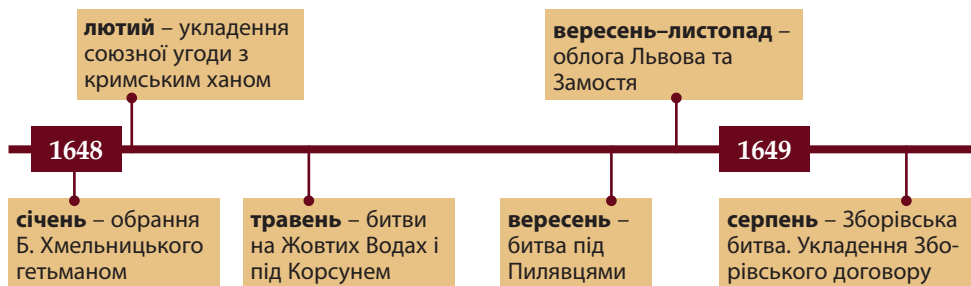
5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і установіть причинно-наслідковий зв'язок.

Причина	Подія	Наслідок
	1556 р., о. Хортиця 1595–1596 р. 1616 р., Кафа 1625 р. 1630 р., Переяслав	

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Роздивіться ілюстрації. З якими подіями та історичними постатями вони пов'язані? Уявіть, що ви як редактор або редакторка інтернет-сайту з історії України XVI–XVII ст. отримали доручення написати пояснення до малюнків. Які історичні джерела ви б використали, які дібрали б до них текстівки?

§ 18 Передумови та причини Національно-визвольної війни. Воєнні події 1648–1649 рр.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Що найбільше обурювало українців у їхньому становищі? **2.** Пригадайте, якими документами українцям гарантували права, про порушення яких ідеться у джерелі. **3.** Чи змінилися вимоги українців до влади з часів козацьких повстань 90-х років XVI ст. та 20–30-х років XVII ст.?

«Насамперед просимо, щоб неволя, гірше турецької, якої зазнав наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована, тобто щоб як з давніх часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грецького закону. Щоб при руському народові скрізь у Короні і Литві залишалися владицтва і всі церкви. Назви унії щоб не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналася Русь з Польщею... Коли залишаться лише два закони, римський і грецький, як було раніше, тоді унія не турбуватиме наш християнський народ, братів наших, і без неї ми справді у згоді житимемо... Просимо, щоб київський воєвода був з руського народу і додержувався грецького закону, ...щоб наш київський митрополит мав місце в сенаті його милості короля, щоб ми, Русь, мали щонайменше трьох сенаторів: серед світських – воєводу і київського каштеляна, які б у сенаті захищали нашу віру і права руського народу».

Пункти козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду. 24 лютого 1649 р.

1. Передумови та причини Національно-визвольної війни

Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. в Україні відбулися важливі зрушення, що торкнулися всіх верств тогочасного суспільства. Однак найбільше вони вплинули на козацтво. Не випадково саме тоді спалахували численні козацькі повстання. І хоча, починаючи з виступу К. Косинського, кожне наступне повстання козаків відзначалося вищим рівнем організованості, охоплювало більшу територію, засвідчувало вдосконалення військової вправності та вищий ступінь усвідомлення козаками мети боротьби, жодне з них тієї мети не досягло. Тим часом становище україн-

ських земель у складі Речі Посполитої не змінювалося, а українці не мали в цій державі жодного шансу на повноцінний політичний розвиток. Польська влада вважала українські землі своїми, цю ж ідею підтримували окатоличена українська шляхта та магнати. Козацтво поступово перебрало на себе функції виразників національних ідей, що засвідчило появу у суспільстві сили, спроможної розпочати визвольну боротьбу.

Прочитайте тексти джерел 1–3 й дайте відповіді на запитання. **1.** На яких причинах козацьких повстань наголошує автор джерела 1? З чим це пов'язано? **2.** Спираючись на здобуті знання, підтвердьте або спростуйте думку автора (джерело 1). **3.** Що обурювало Б. Хмельницького (джерело 2) в становищі козацтва? **4.** Про які особливості становища православних у Речі Посполитій свідчить джерело 3?

1. *«Різні літописці вважають, що причиною воєн козацьких був собор Берестейський, бо саме після нього новоутворена унія внесла смуту серед православних, бо саме тоді Наливайко першим повстав на поляків. Проте літописець польський Веспасіан Коховський, засвідчує, як ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися, як силою брали у благочестивих маєтності їхні, а самих смертю карали, честі та влади позбавляли, навіть до суду не допускали; як козаків всіляко озлобляли, з усякої скотини і з бджіл десяту частину брали.*

... Якщо ж траплялося, що козак хоч чимось провиниться, то такими карами його карали, що й погані б придумати не могли, і так уже, караючи, самих себе перевершували, що невірних у цьому за ніщо мали. Хіба могли фараони у тортурах з поляками зрівнятися?»

«Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки». 1710 р.

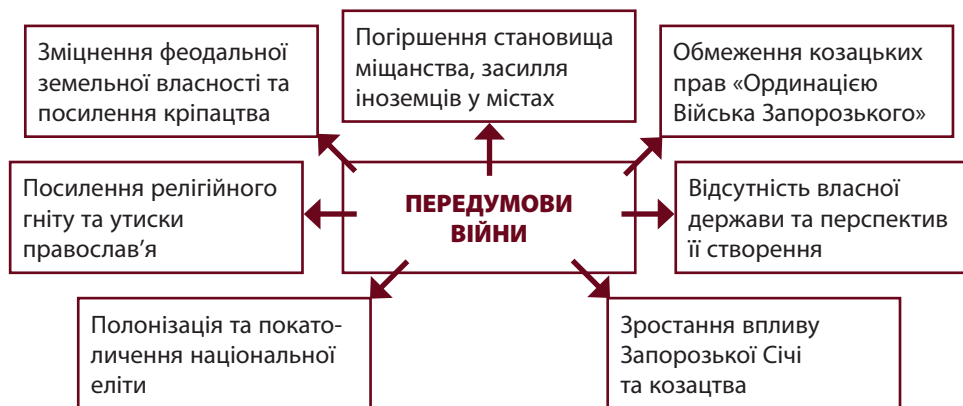
2. *«Пани державці та старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи не тільки вбогого майна, а й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини, хоч усе це й належить до володінь Вашої королівської милості. І що тільки комусь із них у нас, козаків, сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено й знівечено. А наші пани полковники, добровольні слуги їх милостей панів старост, замість того, щоб нас од такої біди й напасті захищати, допомагають панам урядовцям кривдити нас».*

3 листа Б. Хмельницького до польського короля
(друга половина 1647 – початок 1648 рр.)

3. *«Православ'я в Речі Посполитій зазнає таких утисків, яких не терплять і греки в турецькій неволі: забрано у православних церкви, монастирі й кафедри, заборонено вільне провадження відправ, бідні православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похорон; у Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах через відібрання церков православні мусять потай ховати своїх померлих у підвалах і домах».*

Зі скарги волинської шляхти в настановах послан
на сеймі 1645–1646 рр.

↑ Хутір Б. Хмельницького у Суботіві. Малюнок-реконструкція Г. Логвина

ЗАУВАЖТЕ

У роки «золотого спокою» на українських землях Речі Посполитої активно поширювалося польське шляхетсько-магнатське землеволодіння. Це мало вкрай негативні наслідки для козацького господарювання і спровокувало конфлікт особисто в житті Б. Хмельницького. Польський шляхтич, чигиринський підстароста Даніель Чаплинський для збільшення прибутків намірився прибрати до рук хутір Субо-

тів, що належав Б. Хмельницькому. Восени 1647 р. він напав на хутір і відібрав його. Богдана ж було звинувачено у незаконному захопленні маєтку і ув'язнено. Б. Хмельницький, шукаючи правди, звернувся до короля, проте останній не поспішав допомогти козакові, тож залишався єдиний вихід – «податися на Низ, до інших таких подібних покривджених».

2. Заходи Богдана Хмельницького з підготовки до війни

У 1648 р. розпочалося нове козацьке повстання проти панування Польщі. Його підтримали не лише селяни й міська біднота, а й духовенство, заможне міщанство, дрібна українська шляхта. Завдяки цьому повстання швидко пере-

творилося на всенародну війну, яку історики назвали **Національно-визвольною**. Очолив багаторічну боротьбу за національне визволення від польського панування Богдан Хмельницький.

↑ Богдан Хмельницький. Художник М. Хмелько. 1953 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Богдан Хмельницький (1595–1657) – гетьман України, творець Української держави. Походив із дрібної української шляхти (по матері – з козацької родини). Освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії, добре знав кілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х років XVII ст. виступав на боці козаків. У січні 1648 р. на Запорозькій Січі підняв повстання, поклавши початок Національно-визвольній війні українського народу проти Польщі. Проявив себе не лише як видатний полководець, а і як тонкий дипломат, домогшись визнання Європою Української держави як суб'єкта міжнародного права.

На початку 1648 р. Б. Хмельницький сформував перший повстанський загін, установив зв'язок із козаками на Січі й 25 січня оволодів нею. Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького було обрано гетьманом Війська Запорозького. Гетьман розіслав універсали до українського народу із закликом вступати до лав козацького війська. Налагодив виробництво пороху, організував закупівлю зброї та боєприпасів, досяг домовленостей про перехід реєстрових козаків на бік повстанців із початком воєнних дій.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Що, на думку Б. Хмельницького, найбільше драгувало поляків? Чому? **2.** До яких соціальних верств насамперед звертається гетьман? Про що це свідчить?

«Поляки поклали святою ціллю своєї політики опанувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядників, як і де інде, не на те, аби вони розказували міщанам і селянам поправу, лише на те, аби силою могли задержувати міста. Я вже з тільких прикладів знаю, що свобода найменше тоді певна, коли не маємо перед собою журби й ворога, а найліпше борониться їй в готовості й напруженню.

Дуже було б добре, аби вже раз на поляків, не відкладаючи, сполучно, одним ударом козаки й селяни вдарили. Мені здається, що се більше чесно, ліпше і безпечніше, коли поляки почують залізо у власній середині, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються і самим пострахом займаються міста, – аж тоді знелюблять війну, вернуть волю козакам, аби мати спокій».

Універсал Б. Хмельницького. 1648 р.

Заручившись підтримкою Османської імперії, у лютому–березні 1648 р. у Бахчисараї українські послы уклали угоду з кримським ханом Іслам Гіреєм III

про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої. У такий спосіб гетьман прагнув уникнути несподіваного нападу татарських і ногайських орд, що було б особливо небажаним під час воєнних дій проти Польщі та змусило б вести одночасно дві війни. Крім того, татари вступали у війну з потужною кіннотою, якої бракувало козакам.

Приготування Б. Хмельницького не були таємницею для польських воєначальників. Коронний гетьман М. Потоцький прагнув будь-що запобігти розгортанню повстання. З метою придушення козацького виступу він наказав канівському полковникові 13 лютого виступити на Низ. Через день і сам рушив на Черкащину, де мали збиратися урядові війська. Проте й приготування коронного гетьмана не були таємницею для Б. Хмельницького. Коли ж польські війська увійшли на землі Війська Запорозького, Б. Хмельницький вирішив не чекати появи противника, як це робили керівники попередніх повстань, і віддав наказ вирушати в похід.

↑ Кримський хан Іслам Гірей III

Розгляньте карту на с. 175 і дайте відповіді на запитання. **1.** Звідки почався рух повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким навесні 1648 р.? **2.** Де відбулися перша та друга битви Національно-визвольної війни? **3.** Куди рушило військо Б. Хмельницького після перших битв? **4.** Де відбулася остання, найбільша битва 1648 р.?

3. Воєнна кампанія 1648 р.

Перша битва Національно-визвольної війни відбулася 5–6 травня 1648 р. на берегах річки **Жовті Води**. Повстанці оточили польське військо й швидко розгромили його.

Наступна битва з основними силами поляків на чолі з великим коронним гетьманом М. Потоцьким і польним коронним гетьманом М. Калиновським відбулася 16 травня **під Корсунем**. Гетьман послав наперед полк на чолі з Максимом Кривоносом. Унаслідок атаки головних сил Б. Хмельницького й перекопського мурзи Тугай-бея, а також загону М. Кривоноса польське військо було розгромлене. Ніколи раніше Річ Посполита не зазнавала такої нищівної по-

↑ Битва під Жовтими Водами. Художник Ю. Саницький. 1999 р.

разки у боротьбі з українським козацтвом. У правлячих колах говорили «швидше про втечу, ніж про оборону».

Перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем стали сигналом для повстань по всій Україні й визвольного походу української армії на захід. Б. Хмельницький збирав війська в Білій Церкві, формував нові органи влади, а керувати визволенням Правобережної України послав полковника М. Кривоноса.

↑ Національно-визвольна війна 1648–1657 рр.

До кінця липня було визволено з-під польської влади все Лівобережжя, а до кінця серпня – Брацлавське, Київське, Подільське (крім м. Кам'янця) воєводства на Правобережжі, східні й південні райони Волинського воєводства. Польська шляхта прагнула придушити повстання. Особлива жорстокість, якою вирізнявся Я. Вишневецький, змусила взятися за коси навіть найсмирніших та слабких.

↑ Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким. Художник М. Самокиш. 1934 р.

Роздивіться картини Ю. Саницького на с. 174 та М. Самокиша на с. 176 й дайте відповіді на запитання. **1.** Чим відрізнявся зовнішній вигляд вояків польської армії та козаків? **2.** Як озброєні козаки? Про що це свідчить?

Мирні переговори виявилися безрезультатними, тож у вересні 1648 р. воєнні дії поновилися. Неповдалі містечка Пилявці поблизу Старокостянтинова (нині – с. Пилява Хмельницької обл.) для нової битви зійшлися коронне військо та українська армія. До участі в **Пилявецькій битві** були залучені найкращі сили повстанців на чолі з досвідченими полковниками. Під Пилявцями українська армія налічувала вже понад 100 тис. вояків. Польські сили разом з озброєними слугами становили близько 80–90 тис.

Після корсунського розгрому коронні гетьмани М. Потоцький та М. Калиновський потрапили в полон. Замість них уряд Речі Посполитої призначив командувати армією князя Владислава Заславського, Миколая Остророга й сина великого коронного гетьмана С. Конєцпольського Олександра. Довідавшись про це, Б. Хмельницький так схарактеризував трійцю полководців: «перина» (за пухку статуру), «латина» (за схильність до вчених занять, а не до війни) й «дитина» (за молодість і недосвідченість). У польському війську панували легковажність і безлад. Шляхта, розраховуючи на швидку перемогу, вирушила в той похід, як на полювання.

Вирішальна битва 11–13 вересня завершилася для польської армії нищівною поразкою. Повстанців вона надихнула на нові перемоги, активізувала селянські рухи на Західній Україні.

26 вересня Б. Хмельницький почав облогу Львова. Доля міста була вирішена, коли козаки на чолі з М. Кривоносом захопили Високий замок. Проте гетьман не бажав руйнувати Львів, узявши викуп 200 тис. талярів. Більша частина грошей пішла на оплату татарам. 26 жовтня гетьман із військом рушив далі – на Замостя. Захоплення Замостя відкривало б повстанцям шлях на Варшаву, тому в столиці почали обговорювати питання про скликання посполитого рушення.

↑ Хмельницький та Тугай-бей під Львовом. Художник Я. Матейко. 1885 р.

Єрусалимський Паїсій, який перебував тоді в Києві, й київський митрополит Сильвестр Косів. Студенти Києво-Могилянської академії виголосили на честь героя свої вірші-панегірики.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** У якому тоні написано універсал? Як називає себе гетьман Б. Хмельницький у документі? **2.** Подумайте, чому гетьман не іменує себе правителем козацької держави.

«Богдан Хмельницький гетьман з військом його королівської величності запорозьким. Всім взагалі і кожному зокрема, кому про це відати належить... повідомляємо, що по дорозі нас зустрів ... посол його королівської величності, якою нам Господь Бог всемогутній благословив на престол в особі його милості королевича Яна-Казимира. Король пише, щоб ми, відмовившись від цієї непотрібної війни і пролиття крові християнської, повернулись назад в свої землі при умові певної угоди і збереження попередніх свобод. Про це вашій милості панам повідомляю цим універсалом. Вимагаємо, щоб і ваші милості також уже не порушували волі його королівської величності, ніякої злости не мали як проти своїх підданих, так і проти руської релігії. Навпаки аби в мирі і ласці перебували, щоб наші вороги не раділи. І боронь боже, щоб ще крім того хтось упертий і злобний кинувся на пролиття крові нашої християнської або вбивство бідних людей. Якби до нас дійшла звістка про саме таке порушення миру й спокою, встановленого його королівською величністю, то це напевно призвело б до великої шкоди Речі Посполитій, чого ми не хочемо.

Серед поляків була поширена легенда про чудесне заступництво блаженного Яна з Дуклі, колишнього настоятеля Бернардинського костелу, який з'явився у хмарах над Львовом і змусив відступити козацько-татарські війська.

Унаслідок перемоги під Пилявцями й походу української армії на Львів та Замостя на початку листопада 1648 р. майже всі українські землі було визволено від польського панування. Річ Посполита опинилася на межі воєнної катастрофи. Але українське військо було стомлене, погано забезпечене боєприпасами, порохом, провіантом, наближалася зима. Покладаючи великі надії на претендента на польський престол Яна Казимира, Б. Хмельницький погодився на перемир'я.

23 грудня 1648 р. Б. Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, де, як і скрізь, радо вітали переможця. Назустріч українським полкам вийшли Патріарх

Їх милостей ласкавих панів покірний слуга Богдан Хмельницький, гетьман війська його королівської величності запорозького власною рукою».

Універсал Б. Хмельницького польській шляхті.
12 грудня 1648 р.

4. Воєнна кампанія 1649 р. Зборівський договір

Навесні 1649 р. польські війська, порушивши умови перемир'я, розпочали воєнні дії. 30 червня українські й татарські війська взяли місто Збараж (нинішня Тернопільська обл.), біля якого розташувалися основні сили поляків, в облогу. Генеральний наступ розпочався 27 липня. Завдяки налагодженій розвідці Б. Хмельницький дізнався, що з Варшави до Зборова (нині – Тернопільська обл.) рушило польське військо на чолі з королем Яном II Казимиром, обраним королем у листопаді 1648 р.

У ніч проти 6 серпня Б. Хмельницький оточив польський табір та містечко Зборів. Польська армія зазнала великих втрат, перемога була близька, проте кримський хан Іслам Гірей порушив попередню домовленість і перейшов на бік короля Речі Посполитої. Б. Хмельницький був змушений укласти мирний договір. Ситуація ускладнювалася тим, що до переговорів із Польщею вдався й кримський хан.

Після напружених перемовин 8 серпня 1649 р. було укладено **Зборівський мирний договір**. Вперше в історії українсько-польських відносин козацька Україна виборола визнання своєї державної самостійності. Це давало змогу гетьманському уряду продовжувати боротьбу за незалежність. Водночас Зборівський мирний договір, укладений під тиском обставин, не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни.

↑ Діорама «Зборівська битва 1649 р.». Музей «Зборівська битва» (м. Зборів, Тернопільська обл.). Художник С. Нечай

Умови Зборівського мирного договору 1649 р.

- Владу гетьмана встановлено на території Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств.
- Заборона розміщувати польські війська на цих теренах.
- Державні посади мали право обіймати лише православні.
- Реєстр 40 тисяч.
- Амністія учасникам війни.
- Шляхта поверталася у володіння, а селяни – до виконання повинностей.

ПРИЧИНА

- значні втрати польської армії під Зборовом
- перехід кримського хана на бік польського короля через небажання посилення козацтва у регіоні
- складне становище козацьких військ після тривалих воєнних дій

ПОДІЯ

Зборівський договір 8 серпня 1649 р.

НАСЛІДОК

- визнання самостійності козацької держави
- нетривалість договору через невідповідність його умов успіхам козацького війська та небажання польської сторони йти на значні поступки повстанцям
- селянські виступи через невдоволення умовами договору

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Чому, на думку істориків, Зборівський договір не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни? **2.** Яке він мав значення в історії України? **3.** Чому умови договору не задовольняли жодну зі сторін? Визначте, які з пунктів договору були найбільш неприйнятними для української, а які для польської сторони.

«1. При усяких давніх вольностях його королівська милість Військо Запорозьке захищає (проти давніх жалуваних грамот свою жалувану грамоту одразу видає).

2. Кількість війська для зацікавлення підданих і заохочення до служби Речі Посполитій має складати сорок тисяч Війська Запорозького... І складення реєстру гетьманом Війська Запорозького має завершитись не пізніше нового року (до Різдва Христового) ... щоб ті в козацтві зберігали вольності козацькі, а інші ... панам своїм підлягали.

3. Чигирин в нинішньому стані має довічно залишатись при булаві Війська Запорозького.

4. Що ж раніше діялось під час повстання – не має бути ніяким чином покарано.

↑ Остання сторінка Зборівського реєстру 1649 р. з підписами Б. Хмельницького, І. Виговського та печаткою Війська Запорозького

6. Військо коронне не має перебувати в містах, де козаки зі складу реєстрового війська перебуватимуть.

8. ... Його королівська милість дозволяє мати місце в сенаті преосвященному його милості отцю митрополиту київському.

9. Майно і землю у воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському його королівська милість обивателям стану шляхетського віри православної і грецької надавати обіцяє.

11. Горілкою козаки торгувати не мають права, виготовляти – лише на свої потреби...»

Зі Зборівського договору. 1649 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Повстання під проводом Б. Хмельницького стало початком великомасштабної Національно-визвольної війни українського народу. Основу повстанського війська становили козаки, проте у його лавах було багато селян, містян та вихідців із дрібної шляхти.
- Успіхи воєнних дій 1648 р. засвідчили військовий талант Б. Хмельницького та сприяли поширенню Національно-визвольної війни на теренах Волині, Поділля й Галичини, що відкривало перспективи звільнення усіх українських земель.
- Кампанія 1649 р. розгорталася на тлі загострення зовнішньополітичної ситуації, адже утвердження Української держави однаково непокоїло як Річ Посполиту, так і Кримське ханство.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
► Облога Львова ► укладення Зборівського мирного договору ► обрання Б. Хмельницького гетьманом ► Корсунська битва ► Пилявецька битва.
2. Коли та за яких умов було написано лист короля Яна Казимира до Б. Хмельницького, цитату з якого наведено?
«Тому й тепер самі нашою особою вирушивши і наблизившись, з цим до вірності твоєї і до війська нашого запорозького [послів] посилаємо, бо, покликавши на допомогу Бога, авторитетом своїм хочемо цей вогонь загасити, а не воювати далі. Ми певні в цьому, оскільки самі нашою королівською особою хочемо шукати заходів, щоб ці внутрішні заколоти заспокоїти. Чекаючи всього цього в цілому від твоєї вірності, обіцяємо вам нашу королівську милість».
3. Скільки років минуло від утворення Речі Посполитої до початку Національно-визвольної війни? Які події цього періоду негативно вплинули на польсько-українські відносини?
4. Дайте відповіді на запитання.
► Що спричинило Національно-визвольну війну середини XVII ст.? ► Де відбулися та як закінчилися перші битви армії Б. Хмельницького з польським військом? ► Які результати мала воєнна кампанія 1649 р.?
5. Порівняйте наслідки Жовтоводської, Корсунської, Пилявецької та Зборівської битв. Визначте вплив кожної з них на перебіг Національно-визвольної війни.
6. Зробіть висновки-узагальнення про здобутки та втрати першого етапу Національно-визвольної війни (1648–1649).

§ 19 Воєнно-політичні події Національно-визвольної війни 1650–1653 рр.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** У чому польський вельможа вбачав найбільшу загрозу для Речі Посполитої з боку козацької України? **2.** Чому автор намагався переконати своїх співвітчизників у необхідності знищення Української козацької держави?

«Там жодної панщини ніколи не буде, бо й тепер її там немає, і так кажуть: "Раз її нам господар наш великий, Хмельницький, батько наш, викоренив, то і до судного дня її не буде, бо він нас із неволі фараонової вивів". Отак з імені Хмельницького мають ту надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був Пророк і тепер, по його смерті, він завжди сідає біля одного столу з Господом Богом від обіду й до вечері. Поборів, подимних й такого роду податків і не згадує! А якщо й випаде податок, який за гетьманським чи полковницьким універсалом раз на рік, щонайбільше два, то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягаря на люд посполитий ніколи не буває, а надто на козаків, бо кожен є вільним вояком, а податки на тих, хто не ходить на війну... Якщо ж буде збережено Українську державу хоч на невеликій частині українських земель, то навколо неї буде пустеля Аравійська, коли наосліп туди всі люди ринуть згідно з вищезгаданими міркуваннями».

З трактату польського вельможі. 1672 р.

1. Результати воєнно-політичних подій Національно-визвольної війни 1650–1651 рр.

Протягом 1650 р. Польща готувалася до нового етапу війни. Готувався до продовження війни й Б. Хмельницький. Ще влітку 1648 р. гетьман робив спроби встановити добросусідські відносини з молдовським господарем Василе Лупу. Проте останній намагався балансувати між Османською

ЗАУВАЖТЕ

Переможні битви 1648–1649 рр., унаслідок яких значна частина українських земель була звільнена від польської влади, сприяли утвердженню Української козацької держави – Війська Запорозького. В історичній науці цю державу називають **Гетьманщиною**.

↑ Молдовський господар Василе Лупу. Гравюра XVII ст.

імперією та Річчю Посполитою. Тому влітку 1650 р. Б. Хмельницький почав підготовку воєнного походу проти молдовського господаря. Було укладено новий договір із татарами, які мали разом виступити проти князівства Молдова в обмін на спільний виступ проти Московського царства. На початку вересня козаки захопили столицю князівства – м. Ясси. В. Лупу уклав із Б. Хмельницьким угоду, за умовами якої відмовлявся від союзу з поляками та зобов'язувався видати свою дочку Розанду за сина гетьмана Тимоша.

Між тим відновилися бойові дії у Національно-визвольній війні. Вирішальні бої між основними силами польської та української армій відбулися 18–30 червня 1651 р. поблизу Берестечка на Волині. Місцем для битви було обрано межиріччя Стиру й Пляшівки. Зранку 18 червня спалахнули перші сутички, з яких розпочалася **Берестецька битва**. Вона була найбільшою у Національно-визвольній війні за чисельністю вояків, які брали в ній участь.

Третього дня битви, 20 червня, коли перемога Б. Хмельницького була близько, кримці несподівано залишили поле бою: як з'ясувалося, хан Іслам Гірей III не хотів поразки польського війська й тому напередодні розпочав переговори з королем. Щоб уберегти козацькі сили від нищівної поразки, Б. Хмельницький вирішив відвести армію до річки Пляшівки, болотисті береги якої могли надійно захистити тил війська. Наказавши збудувати земляні укріплення для зміцнення табору, гетьман вирушив за ханом, аби домогтися повернення татар на поле бою. Але хан захопив та ув'язнив Б. Хмельницького.

Протягом 10 днів козаки обороняли табір, відбиваючи всі атаки поляків. Наказним гетьманом обрали Івана Богуна. У ніч проти 30 червня він організував відхід основної боєздатної частини козацького війська. Козаки спорудили

↑ Битва під Берестечком. Художник А. Орльонов

ЗАУВАЖТЕ

Загальна кількість польського війська становила 150 тис., а з урахуванням озброєної та здатної до бою челяді перевищувала 200 тис. Військо Б. Хмельницького складалося з 60 тис. козаків, 40 тис. селян, міщан та обозних слуг, а після приєднання 100 тис. татар сягнуло загальної кількості 200 тис.

переправи через Пляшівку й непомітно для ворогів вийшли з оточення. Довідавшись, що козаки залишають табір, Ян Казимир негайно надіслав туди підрозділи коронного війська. Ті козаки, які прикривали відхід основних сил, героїчно загинули. Основні ж сили козацької армії відступили на Київщину.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Богун (? – 1664) – козацький полководець, у 1650 р. призначений кальницьким полковником. У 1651–1653 рр. виявив неабиякий військовий талант у боях під Вінницею, Монастирищем і Жванцем, брав участь у поході в Молдову. У ході Берестецької битви обраний наказним гетьманом, організував вихід козаків з оточення. У 1654 р. виступив проти союзу з московським царем, відмовився скласти йому присягу.

← Іван Богун. Художник А. Орльонов

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Якими умовами договору були особливо невдоволені козаки? **2.** Поміркуйте, як Б. Хмельницькому вдалося подолати спротив козаків щодо угоди. **3.** Чи підтримував автор літопису укладення такого договору?

«Послання гетьманів Хмельницький зачитав своїм полковникам. Ті не заперечували проти миру. Тоді він наказав польським комісарам прибути у Білу Церкву. Вирядили поляки комісарів до козацького табору. І коли проходили вони через табір козацький, то козаки лихими словами їх обзивали, а коли ж вони перед сіромою прочитали статті миру і дійшли до пунктів, де говорилося, що козаки повинні відступитися від татар, де значилося, що війська козацького має бути тільки двадцять тисяч, то хвилею знялося невдоволення, зчинився галас. Козаки кричали: «Оце так ти, гетьмане, миришся з ляхами? ... Та перш ніж це станеться, сам накладеш головою разом з ляхами!» ... Побачив Хмельницький таку непокору, вийшов з Виговським та з полковниками до народу і ледве-ледве втихомирив його.

Погодовши статті миру ... Хмельницький ... приїхав до коронного гетьмана, привітав його і вони своїми підписами та присягою скріпили угоду про замирення. Воно було нетривке, протрималося як лід, тільки до прийдешнього літа. Проте все ж дозволило і козакам і ляхам повернутися до своїх домівок во здрав'ї».

«Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки». 1710 р.

Повернувшись із полону на початку липня, Б. Хмельницький швидко відновив боездатну армію і вже через два місяці зупинив просування потужного польсько-литовського війська в районі Білої Церкви. Це змусило коронного гетьмана М. Потоцького погодитися на переговори. 18 вересня 1651 р. в **Білій Церкві** було укладено мирний **договір**, за яким територію гетьманського управління було обмежено Київським воєводством. У Брацлавському й Чернігівському воєводствах було відновлено польську адміністрацію. Магнатам і шляхті повертали їхні маєтності. Козацький реєстр скоротили з 40 до 20 тис. Гетьмана позбавлено права дипломатичних зносин.

↑ Фрагмент зображення битви під Берестечком. З барельєфа саркофага польського короля Яна Казимира в церкві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі. 1672 р.

На барельєфі зображено козаків під час бою. Тут можна побачити, як козаки застосовували вогнепальну зброю. Вони шикувалися в три лави: перша стріляла з мушкетів, друга готувалася до пострілу, третя ладнала рушниці. Козаки одягнені у свитки, шапки й чоботи, а озброєні мушкетами й шаблями при лівому боці.

Розгляньте карту на с. 175 і дайте відповіді на запитання. **1.** Де відбулися основні події воєнної кампанії 1651 р.? **2.** Де відбулися основні воєнні події 1652–1653 рр.? **3.** Які землі втратила козацька держава за Білоцерківським договором? Які українські землі перебували у складі Польщі на кінець 1653 р.?

2. Наслідки воєнної кампанії 1652 р.

Після Берестецької битви молдовський господар В. Лупу відмовився виконувати свої зобов'язання щодо України. Нагадати про умови українсько-молдовського договору Б. Хмельницький вирішив силою зброї, рушивши у новий похід на Молдову.

Не бажаючи допустити воєнного союзу України з Молдовою, польський уряд наказав великому коронному гетьману М. Калиновському виступити проти українських полків. Польські загони розташувалися табором біля гори Батіг поблизу м. Ладижина (сучасна Вінницька обл.), на лівому березі Південного Бугу.

22 травня 1652 р. передові козацькі частини під командуванням Тимоша Хмельницького й загони татарської кінноти почали бій із польською кіннотою, а основні частини підійшли непомітно 23 травня. Оточивши польський табір, українська армія атакувала водночас з усіх боків. До вечора польське військо було вщент розбите, загинув і його головнокомандувач.

↑ Розанда Лупу-Хмельницька і Тиміш Хмельницький. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині. Художник Н. В. Атамась. 2004 р.

Блискача перемога ліквідувала прихильні умови Білоцерківського договору – Україна за фактом знову стала незалежною державою. Визвольна боротьба спалахнула з новою силою. Владу гетьманського уряду було відновлено на Брацлавщині та Чернігівщині. Крім того, гетьман фактично визнав соціально-економічні завоювання селянства, що засвідчило перехід значної частини землі до рук селян, які виступали її співвласниками на рівні з державою.

Після **Батозької битви**, у травні–червні 1652 р., українська армія, вступивши до Молдови, змусила В. Лупу виконати попередні зобов'язання. У серпні Тиміш узяв шлюб із Розандою.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які відомі вам події йдеться? Позицію якої зі сторін обстоює автор літопису? **2.** Навіщо, на вашу думку, гетьман Б. Хмельницький прагнув породичатися з молдовським господарем? **3.** Чому правитель Молдови вагався, обираючи між українським та польським правителями?

«Гетьман Хміль ще й замислив породичатися з господарем Василе... От і намагався господар Василе влаштувати заручини своєї дочки Розанди з Тимошем, сином гетьмана Хмеля, підніс дарунки і йому... Через рік гетьман Хміль з великим козацьким військом і сам хан..., вирушили в похід проти польського короля. Король Казимир вийшов їм назустріч біля містечка, що зветься Берестечко... Дізнавшись про цю вікторію ляхів від хотиновського каштеляна, господар Василе одягнув його в соболеву шубу, сподіваючись, що завдяки цій ляській перемозі він урятується від того, щоб стати сватом Хмеля. Та на цьому не скінчилися нещастя Ляської землі, бо через рік після перемоги під Берестечком повністю загинуло польське військо від козаків і татар, коли поляки поклалися на мир, укладений у Білій Церкві. Ні гетьман, ні старшина, ні жодна душа пішою війська не врятувалися. З кінноти у живих залишилося дуже мало, головним чином низи. А верхи, оточені з усіх боків татарами, всі від шаблі загинули. Того ж року господарю Василе довелося влаштовувати весілля своєї дочки Розанди з Тимошем, сином козацького гетьмана Хмеля».

М. Костин. «Літопис Молдовської землі»

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які події передували написанню наведеного листа? **2.** Кого гетьман звинувачує у порушенні миру? Чи підтверджується це фактами? **3.** Поміркуйте, з якою метою Б. Хмельницький прагнув відновити дію Зборівського договору? Чи були його наміри щирими?

«Військо Запорозьке ні в якому разі не уникає підданського миру, бажаного для обох сторін, більше того, воно схиляється до його зміцнення на доданих умовах. Насамперед щоб православні церкви, що знаходяться в Короні і Великому князівстві Литовському, захоплені уніатами, були повернуті. Згідно з умовами Зборівського миру його милість [король] повинен дати права і вільності Війську Запорозькому, нічого не випускаючи з того, що говорилося в тих пунктах.

У Польщі під владою Війська Запорозького має знаходитись така кількість українських земель, як сказано в умовах Зборівського миру, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону».

З листа Б. Хмельницького до молдовського господаря В. Лупу. Серпень 1652 р.

3. Події Національно-визвольної війни 1653 р.

Занепокоєні українсько-молдовським союзом, Польща, Валахія і Трансильванія об'єдналися в антиукраїнську коаліцію. У квітні 1653 р. валаський господар Матей Басараб і трансильванський князь Дьордь II Ракоці за підтримки

польського уряду захопили Ясси й посадили на престол свого ставленика. В. Лупу звернувся по допомогу до Б. Хмельницького.

21–22 квітня 1653 р. українське військо, очолене Тимошем Хмельницьким, розбило загони нового молдовського господаря. Влада знову перейшла до В. Лупу, який підбурив Т. Хмельницького до походу на Валахію. Похід виявився невдалим. Козацьке військо повернулося в Україну.

Військова допомога В. Лупу не поклала край колотнечі за владу в Молдові. Невдовзі молдовського господаря знову скинули з престолу. Потрапивши у скруту, він вкотре звернувся по допомогу до козаків. Вірне союзницьким зобов'язанням, українське військо, очолене Тимошем, вирушило в похід. У фортеці Сучава (сучасна Румунія) козаки потрапили в облогу, а Тиміш дістав смертельне поранення.

Батозька перемога не означала швидкого завершення війни проти Польщі. Від лютого 1653 р. польські загони здійснювали спустошливі рейди на козацьку територію. Тривали бойові дії і на Брацлавщині, де козаки під проводом І. Богуну розгромили під Монастирищем військо С. Чарнецького.

Восени 1653 р. польський король із 40-тисячною армією вирушив з-під Львова до Галича, а звідти – до Кам'янця-Подільського і став табором під **містечком Жванець**, між річками Жванчик і Дністер. Туди підійшли й основні сили українсько-татарського війська. Польський табір було взято в тривалу облогу, яка виснажила ворожу армію – почався голод, спалахнула епідемія. Від остаточної поразки поляків уже вкотре врятували ординці.

Хан і польський король 5 грудня під Кам'янцем-Подільським уклали усну угоду, за якою припиняли військові дії, татари отримували дозвіл брати ясир на українських землях протягом 40 днів. Інтереси

ЗАУВАЖТЕ

Польський хроніст В. Коховський так розповідає про бій під Монастирищем: «Богун увів ополчення в укріплене місто... Він, прорвавшись з добірними вершниками, голосно кричав за скіфським звичаєм, щоб більше налякати і показати, що допомога, яка йде, ще страшніша... Тому ми відійшли не тільки від Монастирища, а й зовсім з України, уражені всі, як одною раною, цим спішним відступом».

← Бій Богуну з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р. Художник М. Самокиш. 1931 р.

України за Кам'янецькою угодою не брали до уваги, бо передбачене відновлення умов Зборівського договору вже не влаштувало українців.

Отже, попри вдалі воєнні дії, наслідки Жванецької кампанії для Української козацької держави виявилися вкрай несприятливими.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** На яких положеннях Кам'янецької угоди акцентують увагу сучасні історики? Чому? **2.** Пригадайте: коли кримський хан порушував обіцянки, дані Б. Хмельницькому? До яких наслідків це призводило? **3.** Дайте власну оцінку воєнно-політичним подіям 1653 р.

«Переговори завершилися 15 грудня укладенням в усній формі кримсько-польського договору. Його умови передбачали припинення воєнних дій... питання заборони татарам брати ясир на теренах України обходилося сором'язливою мовчанкою, що фактично розв'язувало кримчанам руки для грабунку та безчинств.

Аналіз усього комплексу джерел дозволяє зробити такі висновки: навіть якщо в його змісті й йшлося про залишення Війська Запорозького на умовах Зборівського договору, то воно стосувалося тільки становища реєстрового козацтва. Всі інші статті, а саме: автономія козацької України, визначення її кордонів, заборона перебування на її території польсько-литовських військ, визначення чисельності козацького реєстру, статус православної Церкви та інші – повністю ігнорувалися. Тож не випадково кримська і польська сторони погодилися на ... негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення шляхти до маєтків».

В. Смолій, В. Степанков.

«Українська національна революція XVII ст.»

4. Особливості внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Гетьманщини наприкінці 1653 р.

Через тривалу війну становище Української козацької держави невпинно погіршувалося. Особливо тяжким воно стало восени 1653 р. Війна, що тривала вже шостий рік, виснажила Україну. Внаслідок польських каральних походів, ординських грабунків, постійної мобілізації населення, епідемії чуми та холери було спустошено понад 100 міст і містечок на Правобережжі, знелюдніли території Брацлавщини й Київщини.

Занепало сільське господарство. Збідніле козацтво вже не могло виконувати військову повинність. Дедалі складніше проходив набір до війська. Так, наприклад, під час мобілізації в серпні–вересні 1653 р. Б. Хмельницький спромігся зібрати лише 30–40-тисячне військо. Наростали втома й невдоволення народу. Рятуючись, українці тікали до Московії та Слобожанщини. Почали спалахувати заворушення селян і рядових козаків проти політики гетьманського уряду.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Що стало причиною описаного у листі становища українських земель? **2.** Які наслідки для економіки козацької держави мала описана у джерелі ситуація?

«Кругом страхітливе безлюддя й спустошення ... хліба навколо жодними людськими зусиллями дістати не можна, немає ні людей, ні млинів. Можу сміливо сказа-

ти, що після розлуки з Й.К.М. [Його Королівською Милістю] ми не бачили жодної ниви, хіба трішки під Ямполем і під Сморгівкою ... Не встигне кінь впасти на землю, а вже піхотинці накидаються на нього як на ласоці. З-за одних конячих ніг вбивають один одного...»

З листа А. М'яковського. 1651 р.

Погіршувалося й міжнародне становище Української козацької держави. Річ Посполита, Молдова, Валахія і Трансильванія об'єдналися в антиукраїнський союз. Кримський хан надто часто у вирішальні моменти зраджував українців, отож союз із ним був ненадійним. Що ж до Польщі, то вона, не змирившись з існуванням Української держави, готувалася до нового наступу.

Задля збереження основних здобутків війни, насамперед – утвореної держави, гетьман дійшов висновку про потребу вдатися до союзу з московським царем чи турецьким султаном. Саме в такому напрямку пожвавилася дипломатична діяльність гетьманського уряду.

1. Проаналізуйте внутрішньополітичну ситуацію, яка склалася для Гетьманщини на кінець 1653 р. **2.** Запропонуйте власну версію (варіант) розв'язання проблем, що постали перед козацькою державою. Спрогнозуйте події, які мали б статися відповідно до вашої версії.

ЗАУВАЖТЕ

Національно-визвольна війна та її перебіг становили невід'ємну складову визрівання й розвитку соціально-політичної та національно-визвольної боротьби на європейському континенті. Так, у 1640 р. вибухнула революція в Англії; того ж року в Каталонії спалахнуло повстання проти іспанського абсолютизму за збереження політичної автономії; у 1647 р. розпочалася антиіспанська боротьба в Південній Італії та Сицилії, в ході якої Неаполь було проголошено республікою. Високого рівня досягла

соціально-політична напруга в Португалії та Данії; визрівали Фронда у Франції та селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції, Швейцарії. Середньовічна Європа вступала в новий період розвитку, який характеризувався створенням національних держав і утвердженням нового типу відносин. Це «пробудження» Європи охопило й Україну, що показала взірць відчайдушної боротьби за національну незалежність та особисту свободу людини.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Білоцерківський договір істотно обмежував самостійність української держави, проте полякам не вдалося остаточно ліквідувати її. Це давало можливість Б. Хмельницькому зібрати сили для продовження боротьби.
- Унаслідок нового піднесення визвольної боротьби у травні–червні 1652 р. було відновлено владу гетьманського уряду, а козацька Україна здобула фактичну незалежність.
- Незважаючи на воєнний успіх козаків, наслідки Жванецької кампанії виявилися вкрай несприятливими для Української держави.

- На кінець літа 1653 р. внутрішньо- та зовнішньополітичне становище козацької України стало критичним. Лише перемога над Річчю Посполитою та її союзниками давала надію на збереження незалежності.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Жванецька облога ▶ підписання Зборівського мирного договору ▶ другий молдовський похід ▶ Батозька битва.
2. Назви яких історико-географічних об'єктів доречні в розповіді про воєнні події 1652–1653 рр.?
Містечко Жванець; урочище Жовті Води; місто Ясси; фортеця Сучава; гора Батіг; місто Кам'янець-Подільський; містечко Зборів.
3. Хто з історичних діячів брав активну участь у воєнних подіях 1652–1653 рр.?
Т. Хмельницький; П. Конашевич-Сагайдачний; К. Косинський; М. Калиновський; В. Лупу; І. Суліма; Іслам Грей III; Ян II Казимир.
4. Дайте відповіді на запитання.
▶ Як відбувалася та чим закінчилася Берестецька битва? Яку роль у Берестецькій битві відіграв І. Богун? ▶ З якою метою здійснювалися молдовські походи? Які вони мали наслідки? ▶ Чим закінчилася Батозька битва? ▶ Які наслідки мала Жванецька облога? ▶ Якими були особливості внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Гетьманщини наприкінці 1653 р.?
5. Зробіть висновки-узагальнення про воєнно-політичні події другого етапу Національно-визвольної війни (1650–1653).
6. Проаналізуйте текст джерела й поясніть, чому гетьман приділяв таку увагу торгівлі та податкам. Яке це мало значення для економічного розвитку держави?
«Богдан Хмельницький дбав про безпеку і добробут своїх та чужоземних купців... Він видав у Чигирині універсал, що став своєрідною інструкцією ... у справі збирання податків для Військового скарбу з іноземних купців. ... Іноземними купцями, названими в документі, були купці – греки, вірмени і турки, що торгували так званими “східними товарами”. В універсалі визначається розмір мита, яке вони повинні віддавати до державного Військового скарбу. Універсал перелічує товари, які торговельні люди з Балканських країн закуповували в Україні і провозили через їх територію транзитом. Насамперед у документі згадується хутро, з якого збирається мито у грошовій одиниці золотих. Саме в цей час на європейському ринку відбувалося знецінення срібла і в обіг було введено золоті монети. Якщо б якийсь український купець під своїм іменем віз товари чужоземного купця, то згідно документа потрібно забрати половину товару такого купця до Військового скарбу, а другу йому віддати; якщо купці чинять опір дозорцеві, то таких полковники, сотники, отамани карають по-військовому».
Л. Гвоздик-Прицак. «Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке»

§ 20 Утворення Української козацької держави – Війська Запорозького

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Чому венеційський посол порівнює Українську козацьку державу з античною Спартою? Чи правильне таке порівняння? **2.** Як оцінив посол діяльність старшинської ради? Чому?

«З вигляду і за манерами козаки видаються простими, але вони недурні й не збавлені жвавості розуму. Про це можна судити з їхньої бесіди та способу врядування. Бо обмірковування політичних справ є ареною, де пізнаєш людей, які вони на громадських зборах, але в самому врядуванні виявляється і їхня грубість... З цієї юрби неосвіченого народу складається суворий сенат, у якому бере участь гетьман. У сенаті (рада) козаки обмірковують справи, обстоюють свою думку без чванства та з метою сприяння загальному добробуту. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і пристають до правильнішого. Тому я сказав би, що цю республіку можна уподібнити до Спартанської... проте вони (козаки) можуть змагатися зі спартанцями щодо суворості свого виховання».

А. Віміна. «Реляція про походження та звичаї козаків». 1650 р.

1. Державна влада Війська Запорозького

Унаслідок національно-визвольних змагань і підписання Зборівського мирного договору частина українських земель була звільнена від польського панування. Тут відбувалося формування Української козацької держави з особливим політичним та соціально-економічним устроєм.

СЛОВНИК

Генеральна рада – вищий законодавчий орган влади в Українській козацькій державі, який складався з представників усіх суспільних верств і розглядав питання державного характеру.

Генеральна старшина – члени уряду Української козацької держави.

Гетьман – голова і очільник виконавчої гілки влади в Українській козацькій державі, головнокомандувач війська і представник держави на міжнародній арені.

Найвищим законодавчим органом Війська Запорозького стала **Генеральна рада**. Велелюдні генеральні (військові) ради зазвичай відбувалися надто бурхливо, обговорювати справи на них було важко. Тому збирали їх лише для схвалення заздалегідь підготовлених рішень.

З часом значення Генеральної ради настільки зменшилося, що її взагалі перестали скликати, натомість головну роль у законодавчому житті держави почала відігравати *старшинська рада*. Вона складалася з полковників і **генеральної старшини**. Поступово склад ради розширився за рахунок представників міст, шляхти, духовенства. Відтак, старшинська рада перебрала на себе надзвичайно широкі повноваження. Вона розглядала всі питання міжнародної

↑ Гетьман. З альбому Ю. Глоговського

↑ Козацькі старшини. Художник П. Андрусів. 1977 р.

політики, зокрема миру й війни, затверджувала міські привілеї та смертні ви- роки тощо.

Виконавча влада зосереджувалася в руках **гетьмана**. Він, зокрема, скликав генеральну і старшинську ради, видавав **універсали**, брав участь у судочинстві (саме при гетьманові діяв Генеральний військовий суд), опікувався фінансовою системою, провадив мирні перего- вори, керував дипломатичними зносинами з іншими державами та розвідувальною служ- бою, був головнокомандувачем збройних сил.

Керувати всіма справами внутрішнього врядування й зовнішньої політики гетьманові допомагав уряд – **генеральна старшина**, що фактично виконувала функції кабінету міні- стрів і водночас – військового штабу. Генера- льну старшину спочатку обирали, а з часом її став призначати гетьман. До її складу входили: генеральний писар, генеральний обозний, двоє генеральних осавулів, двоє генеральних суддів, наказний гетьман (тимчасовий викону- вач обов'язків гетьмана у разі його відсутнос- ті), також хорунжий і бунчужний. Генерально- му урядові були підпорядковані полкові й сотенні (місцеві) уряди.

СЛОВНИК

Універсал – маніфест або розпорядчий акт, виданий гетьманом. Мав силу закону.

↑ Універсал Богдана Хмель- ницького

Роздивіться зображення ікони й дайте відповіді на запитання. **1.** Де на іконі зображено Б. Хмельницького? **2.** Пригадайте з попередніх уроків, яку ще ікону Покрову Богородиці із зображенням козацької старшини ви вже знаєте? Порівняйте ці два зображення. Знайдіть спільні та відмінні риси. **3.** Поміркуйте, чому на іконі немає інших світських осіб крім Б. Хмельницького.

➔ Ікона Покрову Пресвятої Богородиці із зображенням Богдана Хмельницького. Кінець XVII ст.

У віданні генерального писаря перебувала *Генеральна військова канцелярія* – найвища адміністративна установа Гетьманщини. У ній розглядали й вирішували важливі адміністративні, військові, фінансові питання. Звідси відряджали численні посольства до іноземних держав. Тут складали гетьманські універсали, провадили дипломатичне листування, переписували й копіювали документи тощо. *Генеральний писар* був також охоронцем державної печатки.

Генеральний обозний керував збройним постачанням армії і суто військовими питаннями, маючи власний допоміжний штат із хорунжих, осавулів та писарів.

Генеральні осавул, хорунжий та бунчужний не мали чітко окреслених функцій – вони виконували безпосередні доручення гетьмана та зберігали гетьманські клейноди.

← Писар. Художник С. Васильківський. 1900 р.

➔ Хорунжий. Художник С. Васильківський. 1900 р.

Прочитайте текст джерела, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Про які особливості влади гетьмана свідчить наведений уривок? **2.** Порівняйте текст джерела з висловлюванням А. Ждановича, що «*всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б і промовив – той би живим не був*».

«Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами, для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло...».

З наказу гетьмана Б. Хмельницького
білоцерківському полковнику. Серпень 1650 р.

2. Фінанси і суд

Фінансами Війська Запорозького відав *генеральний підскарбій*. Він відповідав за прибутки і видатки державної скарбниці. Однак офіційно за часів Б. Хмельницького уряду генерального підскарбія ще не було, й усю фінансову справу гетьман контролював особисто. Джерелами грошових надходжень до державної скарбниці були прикордонне торгове мито з привозних і вивізних товарів, натуральна данина на військо, поземельний чинш і податки на шинкування (продаж алкоголю), користування млинами, оренду і улаштування рудників, продаж тютюну тощо.

Державну грошову одиницю у Війську Запорозькому запровадити не вдалося. У грошовому обігу тоді ходили польські, австрійські, венеційські, московські й турецькі золоті та срібні монети, втім – як і в будь-якій тогочасній державі, адже переміщення грошових мас не обмежувалося.

Після утворення Гетьманщини судова система Речі Посполитої була ліквідована. Натомість постала система козацьких судів: сільських, сотенних та полкових з головним апеляційним трибуналом – *Генеральним судом*. Вони захищали інтереси української шляхти й козацької старшини. Разом із козацькими судами функціонували міські суди, передбачені магдебурзьким правом. Через постійні воєнні дії та брак підготовлених фахівців власних законів у Війську Запорозькому не було укладено, і козацькі суди користувалися старими литовсько-польськими нормами. Було скасовано усі види покарань за завдання шкоди польській шляхті, натомість встановлено покарання за зраду українському народові, за відмову надати допомогу в битвах, непокору й шкоду, заподіяну козацькій старшині.

Розгляньте карту на с. 175 і дайте відповіді на запитання. **1.** На яких історико-географічних теренах України було утворено козацьку державу – Військо Запорозьке? **2.** Які українські землі залишалися під владою Польщі? **3.** У складі яких держав перебувала решта українських земель? **4.** Яке місто було столицею Гетьманщини? Де воно розташовувалося? **5.** Які міста – центри полків – знаходилися на Лівобережній, а які – на Правобережній Україні?

3. Адміністративно-територіальний устрій Війська Запорозького

За умовами Зборівського договору Українська козацька держава складалася із земель Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств та обіймала 200 тис. км² – від р. Случ на заході до московського кордону на сході та від басейну р. Прип'ять на півночі до степової смуги на півдні. За Києвом і надалі залишався особливий статус столиці України-Русі, однак столицею Української

↑ Чигиринська фортеця. Реконструкція Г. Логвина

козацької держави за Богдана Хмельницького й кількох його наступників був **Чигирин**. У мирний час там зберігалися гетьманські клейноди: булава, хоругви, бунчук і печатка Війська Запорозького (під час походів як гетьманська канцелярія, так і клейноди перебували при гетьманові).

Роздивіться гетьманський прапор, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Спробуйте розшифрувати написи на полотнищі. **2.** Поміркуйте, як прапор міг потрапити до Швеції.

→ Гетьманський прапор Богдана Хмельницького із колекції трофеїв Військового музею в Стокгольмі (Швеція)

ЗАУВАЖТЕ

У Б. Хмельницького були різні загальновійськові стяги. З малиновим, червоним, порфірним ішли у бій, у поході за гетьманом хорунжий ніс блакитний, при гетьманським наметі стояв білий, у таборі, під час ради, генеральний хорунжий із помічниками виносили всі прапори. Червоною китайкою (прапором із червоного шовку) покривали тіло козацького старшини, коли той гинув у бою або помирав, і військо прощалося з ним. Із червоною китайкою опускали в землю й домовину, бо червоний колір в Україні вважався уособленням жалю і безмірного смутку.

На визволених землях було скасовано польський адміністративний устрій: ліквідовано воєводства й повіти, створено *полки*. У 1649 р. усю територію Української козацької держави було поділено на 16 полків (на Правобережжі – 9, на Лівобережжі – 7). Центром полку було одне з великих міст полкової території.

Кожен полк очолював **полковник**, якого здебільшого призначав гетьман. Він зосереджував у своїх руках військову, судову та адміністративну владу на

↑ Полковник. З альбому Ю. Глоговського

території полку. Містами, що мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Глухів, Полтава, Батурин та ін.), керували традиційні органи міського самоврядування (магістрати). Розміщення в таких містах полкової канцелярії створювало ситуацію двовладдя, адже гетьман затверджував «городового **отамана**».

Територія полку поділялася на 10–20 і навіть більше *сотень*. Сотні, як і полки, різнилися за площею та чисельністю. Адміністративними центрами сотень були міста, містечка й великі села. Військово-адміністративну владу на території сотень здійснювали призначені полковником **сотники**, а цивільну – городовий отаман разом з органами самоврядування. У селах справами відали *старости*, яких обирала селянська громада, а справами козаків – *сільські отамани*.

Запорозька Січ (територія Вольностей Війська Запорозького низового) була окремою військово-адміністративною одиницею, яка не входила до жодного з полків. Січ підпорядковувалася гетьманському правлінню та самостійно обирала собі кошового отамана.

Роздивіться зображення, прочитайте текст до нього, дайте відповіді на запитання до джерела. **1.** Про що, на вашу думку, свідчить зображення значно більшої кількості булав, аніж було полків у державі? **2.** Під групою людей ліворуч від Хмельницького біля його ніг є підпис: «А Ляхам так страшно, что где либо повеют ветры, вси яко Хмельницький идет разумеют». Висловіть припущення, кого зображено над підписом. **3.** Нині відома не одна географічна карта із фіксацією українських земель часів Б. Хмельницького, проте на зображеній на портреті карті не позначено жодних меж. Як гадаєте, що це може означати?

У центрі картини – постать Б. Хмельницького. Під нею – схематичне зображення території України (з річками Дніпром, Дністром та Бугом), переділеної на полки, позначені булавами. Під кожною булавою виписано назву полку. Ліворуч від гетьмана

Полковник – воєначальник, що здійснював адміністративну, військову і судову владу на території адміністративно-військової одиниці – полку.

Сотник – особа, яка очолювала сотню – військово-адміністративну одиницю Війська Запорозького.

Отаман – голова городового/сільського козацького самоврядування, який, на відміну від сотників, виконував лише адміністративні функції.

↑ Портрет Богдана Хмельницького з Іллінської церкви в Суботіві. XVII–XVIII ст.

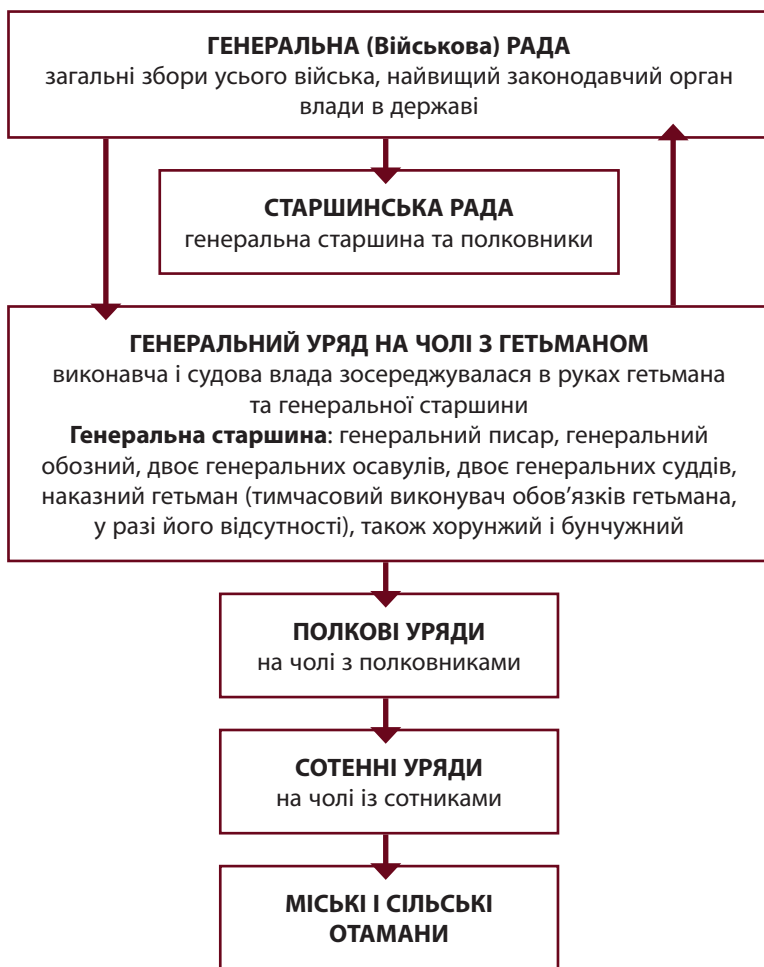

під розгорнутими корогвами зображено групу козацької старшини, що відповідає кількості полків. Вона символізує все козацьке військо. Праворуч – гетьманське шатро з прапорами, над ним – емблема Війська Запорозького.

Скориставшись схемою, поясніть, як у козацькій державі здійснювалася державна влада. Прочитайте в Конституції України, як відбувається розподіл влади в сучасній Україні. Кому належить законодавча, виконавча та судова влада? Порівняйте державний устрій Війська Запорозького і сучасної України. Виділіть спільні й відмінні риси у формуванні органів державної влади.

Система органів влади Війська Запорозького

4. Військо Української козацької держави

Гарантом успішної розбудови Української держави стала національна армія. Вона сформувалася на засадах побудови запорозького війська. Її ядро становило реєстрове та запорозьке козацтво, навколо якого об'єдналося покозацьке селянство й міське населення. Основою війська становили козацькі полки.

Підрахувати чисельність армії за часів Б. Хмельницького складно, адже кількість вояків постійно змінювалася через міждержавні угоди, що передбачали зміни у реєстрі, а також через активніше чи пасивніше залучення мирного населення на військову службу. На думку вчених, у вирішальні моменти Національно-визвольної війни армія могла становити 100–150 тис. осіб. Змінювалася й кількість козацьких полків, залежно від території,

яку охоплювала держава. Кількість козаків у полках не була чітко встановлена. За часів Б. Хмельницького вона коливалася від 5 до 20 тис. Чисельність у сотнях, із яких склалися полки, також перевищувала сто осіб.

До козацького полку зазвичай входили кінні й піші козаки. У воєнні походи здебільшого ходили кінні, а піші залишалися для сторожової служби. До війська козак мав з'являтися з рушницею, шаблею, списом, порохом, кулями, провіантом, а також на гарному коні. За часів Національно-визвольної війни у козацьких полках уже була артилерія, якою відав обозний.

↑ Козак-піхотинець. З альбому Ю. Глоговського

↑ Козак. З альбому Ю. Глоговського

ЗАУВАЖТЕ

↑ Гармаш. Художник С. Васильківський. 1900 р.

Під час походів гармати перевозили волами або кіньми на великих возах, що їх називали «палубами». Значну частину гармат становили польські військові трофеї, але з часом гармати та ядра почали відливати в Україні. Центром відливання гармат було місто Глухів. Штаб-квартирою й головним арсеналом визначався Чигиринський замок. Тут перебувало артилерійське відомство, штат якого складався з обозного, осавула, хорунжого, писаря, префекта (мав контролювати процес начинення порохом гранат і бомб), пушкарів (заряджали гармату, націлювати її, а також споряджали різні види артилерійських боеприпасів – картеч, бомби, гранати тощо), гармашів (викочували гармати на позиції, встановлювали та розвертали їх, охолоджували, прочищали стволи після пострілів, доглядали гарматні фури та ящики). При артилерії традиційно перебували музики.

1500-1550

1550-1600

1600-1650

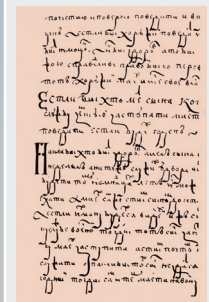
УКРАЇНА

1514 р. – битва біля м. Орша

1526 р. – поділ Закарпаття між Трансильванією та Священною Римською імперією

1529 р. – ухвалення Першого Литовського статуту

1556-1561 рр. – створення Пересопницького Євангелія

1572 р. – перший козацький реєстр

1581 р. – створення Острозької Біблії

1616 р. – захоплення козаками під проводом П. Сагайдачного Варни, Синопа, Кафи

1630 р. – повстання під проводом Тараса Трясила

1638 р. – «Ординація Війська запорозького реєстрового...»

1648 р. – початок Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького

1519 р. – іспанське завоювання ацтеків на чолі з Е. Кортесом

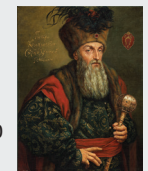
1569 р. – Люблінська унія – об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського в Річ Посполиту

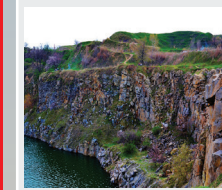
1588 р. – третій Литовський статут. Закріпачення селянства

1618 р. – похід козаків під проводом гетьмана П. Сагайдачного на Москву

1635 р. – спорудження фортеці Кодак

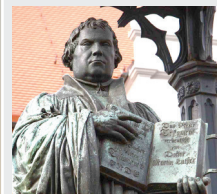

1620 р. – відновлення вищої православної ієрархії

1620-1621 рр. – Хотинська війна

1649 р. – Зборівський мирний договір

1517 р. – початок Реформації в Німеччині. Виступ М. Лютера з 95-ма тезами

1519-1522 рр. – перша навколосвітня подорож Ф. Магеллана

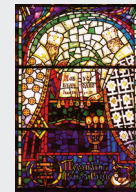

1543 р. – португальські мореплавці дісталися Японії

1556 р. – заснування першої Запорозької Січі

1596 р. – Берестейська унія – утворення греко-католицької церкви

1571 р. – битва біля Лепанто, перемога Священної ліги над Османською імперією

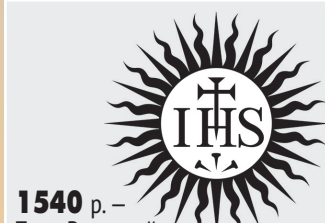
1618-1648 р. – Тридцятилітня війна в Європі

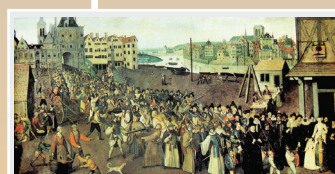
1648 р. – Вестфальський мир

1500 р. – відкриття Бразилії ескадрою під командуванням П. Кабрала

1540 р. – Папа Римський затвердив орден єзуїтів

1562-1594 рр. – релігійні війни у Франції

1555 р. – Аугсбурзький релігійний мир

1572 р. – Варфоломійська ніч

1606 р. – відкриття Австралії голландцем Віллемом Янцем

1640-1660 р. – Англійська революція

СВІТ

1500-1550

1550-1600

1600-1650

1650-1700

УКРАЇНА

1661 р. – відкриття університету у Львові

1669 р. – визнання П. Дорошенком протекторату Османської імперії над Правобережню Україною

1677-1678 рр. – Чигиринські походи османського війська

1687 р. – обрання І. Мазепи гетьманом

1670 р. – похід запорозьких козаків під проводом І. Сірка на турецьку фортецю Очаків

1686 р. – підпорядкування київської митрополії московському патріархату

1683 р. – розгром турецької армії під Віднем

1666-1667 рр. – окупація Угорщини австрійськими військами

1660 р. – рішення Установчого парламенту про повернення англійського престолу Стюартам

1684 рр. – створення «Священної ліги» для боротьби з Османською імперією

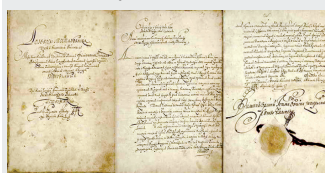
1688 р. – «Славна революція» в Англії

1700-1750

1720 р. – указ Петра I про заборону друкувати книги українською мовою

1722 р. – заснування Першої малоросійської колегії

1710 р. – укладання Договірних умов («Конституції...») між гетьманом Пилипом Орликом і козаками

1700-1721 рр. – Північна війна Росії і Швеції

1701-1714 рр. – війна за іспанську спадщину

1734 р. – ліквідація гетьманства після смерті гетьмана Д. Апостола. Будівництво Нової Січі на р. Підпільній

1745 р. – початок спорудження собору св. Юра у Львові

1733-1735 рр. – війна за польську спадщину

1707 р. – утворення Королівства Велика Британія

1750-1800

1750 р. – відновлення гетьманства. Початок гетьманування К. Розумовського

1775 р. – утворення Задунайської Січі

1768 р. – початок Коліївщини

1764 р. – ліквідація Гетьманщини

1775 р. – знищення Запорозької Січі

1783 р. – ліквідація Кримського ханства

1776 р. – прийняття Декларації незалежності США

1787 р. – прийняття Конституції США

1772 р. – Перший поділ Польщі

1768 р. – проголошення Барської конфедерації

1784 р. – створення Джеймсом Ваттом парової машини

1793, 1795 рр. – Другий і Третій поділи Польщі

СВІТ

1650-1700

1700-1750

1750-1800

